

30880

**TÜRK SOSYAL BİLİMCİLERİNİN
OSMANLI TABAKALAŞMA SİSTEMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME**

Suna Başak Avcılar

**Hacettepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

T-30880

**İ.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMENTASYON MERKEZİ**

Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin

Sosyoloji Anabilim Dalı İçin Öngördüğü

DOKTORA TEZİ

Olarak Hazırlanmıştır.

Ankara

Şubat-1994

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Sosyoloji
Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. İhsan Sezal

Üye Prof. Dr. Cihat Özön

Üye Doç. Dr. Beylül Dikeçilgil (Danışman)

Üye Doç. Dr. Eyyüp Savaş

Üye Yrd. Doç. Dr. Mehmet Öz

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine
ait olduğunu onaylarım.

.../.../1994

Prof. Dr. Hüsnü ARICI
Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Tez çalışması yapmanın oluşturduğu duygular bu tür bir çalışma yapmış olanlarca malumdur. Bu duyguların zaman zaman ümitli bir coşku ve heyecana, kimi zaman ise karamsarlığa ve çoğu zaman da ümitsizliğe dönüştüğü anlarda bir yandan teşvik edici sözlerinden diğer yandan metodolojik yaklaşım konusundaki bilgi desteğinden, kütüphanesini bana açarak kaynak teminindeki yardımlarından ve en önemlisi bütün bu gayretlerin özünde yer alan hayatın anlamının ne olduğunu bulmama sebep olduğundan dolayı tez hocam Sayın Doç.Dr. Beylü Dikeçligil'e olan duygularım şükran, teşekkür gibi bildiğim kelimelerin ötesindedir. Ayrıca Prof.Dr. Cihat Özönder'e anlayış ve desteğinden, Prof.Dr. Bahattin Yediyıldız'a kaynak temini ve konuyla ilgili yardımlarından ve Yrd.Doç.Dr. Mehmet Öz'e dördüncü bölüm ile ilgili tavsiyelerinden dolayı teşekkür ederim.

Çalışmam boyunca evde oluşturduğu huzurlu ortamdan unutamayacağım yardımlarından dolayı eşim Cemil'e ve adlarını burada belirtmediğim ancak yardımlarını gördüğüm kişilere de teşekkür ederim.

Tüm bu yardım ve ilgiye rağmen gözden kaçan bazı aksaklıklar ve eksikler varsa bunun sorumluluğu elbette şahsıma aittir.

Suna Başak AVCILAR

ÖZET

Akademik olduğu kadar entellektüel ve ideolojik sebeplerle Osmanlı Devleti ve toplumu üzerine yapılmış araştırma ve incelemelerden oluşan dikkate değer bir literatür mevcuttur.

Bu çalışma, söz konusu literatürün Cumhuriyet dönemi Türk sosyal bilimcileri ve entellektüellerinin inceleme ve araştırmalarından oluşan kısmı ile kendini sınırlandırarak, Osmanlı'da sosyal tabakalaşma konusu ile ilgili görüşlerin bir analizini yapmaktadır. Bu görüşlerin kavramsal analizlerinin yapılabilmesi, sosyolojide sosyal tabakalaşma konusu ile ilgili temel kavramların kritik bir incelemesine gerek duymaktadır. Bu ihtiyacı dikkate alarak çalışmamız ilk olarak sosyal tabakalaşma olgusunu açıklamada kullanılan kavramları ve bunların farklı kullanım manalarını ele almaktadır.

Bunu takiben, çalışmanın ifade edilen sınırları çerçevesinde, Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin farklı yaklaşımlar ve bu yaklaşımlarda kullanılan kavramların içeriklerinin incelenmesi üzerine odaklanılmaktadır. Bu inceleme her bir çalışmanın takip ettiği paradigma dikkate alınarak yapılmaktadır. Buna ilaveten, her bir görüş incelenirken, o görüşün kim tarafından hangi dönemde başlatıldığı, takipçilerinin kimler oldukları ve bunların Osmanlı çalışmalarıyla ne derece uğraştıklarına dikkat gösterilmiştir.

Osmanlı tabakalaşma sistemini Batı Avrupa'da görülen feodal sistem ile karşılaştırırken, her iki sistemin benzerliklerini vurgulayanlar olduğu kadar farklılıkları üzerine yoğunlaşanlar da vardır ve bunların teorik yaklaşımları birbirlerinden farklıdır.

Birinci kategoridekilerin görüşleri bilhassa kavramları çok geniş anlamda kullanmaları ve bunun sonucu olarak da farklı olguları ve realitenin farklı görünümelerini tek bir kavramın kapsamına sıkıştırmaya çalışmaları ve genel olanı yakalamak uğruna özel olanı ihmal etmeleri bakımından eleştirilmektedir.

Son olarak çalışmamız bu kavramların hangi yaygınlık derecesinde kullanıldıkları ve bunların Osmanlı sosyal tabakalaşma sistemini inceleme ve açıklamadaki uygunluğunu, bu kavramlar yardımı ile Osmanlı sisteminin ne derece analiz edilebileceğini tartışmakta ve ikili sınıflandırma (yani, yöneten-yönetilen, yahut da orijinal hali ile askeri-reaya)'nın söz konusu tarihi-sosyal gerçeğin anlaşılması ve açıklanması için ne derece uygun olduğunu sorgulamaktadır.

SUMMARY

There is a considerable amount of literature on the Ottoman State and society, which consists of researches and studies propelled by intellectual and ideological as well as academic reasons.

This study makes an examination of views concerning social stratification in Ottoman society by limiting itself to that part of the above mentioned literature which consists of the works produced in the Republican period by the Turkish social scientists and intellectuals. To analyse these views requires an examination of basic concepts concerning the issue of social stratification in sociology. By taking this need into account, this study deals firstly with the concepts used in explaining the phenomenon of social stratification in abstract, and the meanings that these concepts bear.

Following this, the study concentrates, within its specified limits, on various approaches to the Ottoman social stratification system, while examining the content of the concepts employed. This investigation is carried out by taking into account the paradigm that each work professes to follow. In addition, when examining each view, attention is paid to its instigator, his/her followers and the extent to which these were involved in Ottoman studies.

In comparing Ottoman with the Western-European feudal system, there are people who insist on emphasizing the similarities between these two systems and others who concentrate on the differences, each having different approaches. The views of those in the

former category are criticised particularly for using the concepts in a very broad fashion as a result of which different phenomena and manifestations of social reality are confined to a single concept, and special cases are ignored for the sake of capturing the general.

Finally, the study makes a critical examination of how widely these concepts are employed and the extent to which they are suitable for the purpose; how the Ottoman social stratification system can be analysed with the help of these concepts, and it questions the suitability of bipolar classification (that is, the ruling and the ruled or, in other words, *askerî-reaya*) in understanding and explaining the socio-historical reality which has been central to the concern of the source material.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
TEŞEKKUR.....	i
ÖZET.....	ii
SUMMARY.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KAVRAM ŞEMALARI.....	xi
ŞEKİLLER.....	xii
 1. GİRİŞ.....	 1
1.1. Konunun Önemi.....	1
1.2. Teorik Çerçeve.....	4
1.3. Amaç ve Hedefler.....	9
1.4. Yöntem ve Teknikler.....	10
 2. TABAKALAŞMA OLGUSU VE KAVRAM PROBLEMLERİ.....	 23
2.1. Tabakalaşma Olgusu ile ilgili Kavramlaştırmalar.....	23
2.1.1. Tabakalaşma Olgusunun Kavramlaştırılmasının Gerekliliği.....	23
2.1.2. Tabakalaşma ve Tabakalaşma ile ilgili Kavramlar Konusundaki Problemler ve Sebepleri.....	28
2.1.2.1. Olgu ile ilgili Kavramları Günlük Dilde Kullanım Yaygınlığı.....	28
2.1.2.2. Olgunun Farklı Teorik Yaklaşım ve Metodlarla Ele Alınışı.....	29
2.1.2.3. Kavramları Birbirleri Yerine İkâme Etmenin Yarattığı Anlam Bulanıklığı..	33
2.1.3. Kavram Kullanımında Farklı Yönelişler ve Değerlendirme.....	36
2.1.3.1. Zaman ve Mekan Bağlantısında Sınıf Kavramının Kullanılması.....	37

2.1.3.2. Farklı Sınıf Kriterleri Temelinde Sınıf Kavramının Kullanılması.....	38
2.1.3.3. Meslek Birlikleri, Kademeler Anlamında Sınıf Kavramının Kullanılması..	38
2.1.3.4. Zümre Kavramının İki Farklı Kullanımı.....	39
2.1.3.5. Katman/laşma Kavramının Kullanılması.	39
2.1.3.6. Tabaka/laşma Kavramının Kullanılması.	39
2.1.3.7. Değerlendirme.....	41
2.2. Tabakalaşma Tanımları ve Tabakalaşma Olgusunun Genel Özellikleri.....	45
2.2.1. Tabakalaşma Tanımları.....	46
2.2.2. Tabakalaşma Olgusunun Genel Özellikleri.....	50
2.2.2.1. Tabakalaşma Evrensel Bir Olgudur.....	50
2.2.2.2. Bireylerin Birbirlerini Değerlendirmeleri Bir Tabakalaşma Faktörü Olarak Karşımıza Çıkar.....	56
2.2.2.3. Zaman ve Mekan Şartlarına Bağlı Olarak Tabakalaşmanın Farklı Görünümleri Vardır.....	60
2.2.2.4. Tabakalaşma Sistemleri ile Sosyo-Kültürel Değişme Arasında Sıkı Bir İlişki Vardır.....	63
2.2.2.5. Tabakalaşma Sistemi Nispeten Sürekli ve Durağandır.....	65
2.2.2.6. Siyasi ve Ekonomik Kargaşa Dönemlerinde Tabakaların Muhtevası Değişir..	66
2.2.2.7. Tabakalaşma Sistemi Belli Kurallar Yasalar ve Müeyyidelerle İşlerlik Kazanır.....	67
2.2.2.8. Tabakalaşma İç içe Geçmiş Boyutlardan Oluşur.....	68
2.3. Tabakalaşma Olgusunu Açıklamada Kullanılan Kavramlar.....	70
2.3.1. Hiyerarşi.....	72
2.3.2. Eşitsizlik.....	73

2.3.3. Farklılaşma.....	83
2.3.4. Güç-İktidar.....	87
2.3.5. Hayat Şansları.....	89
2.3.6. Mükafatlar.....	91
2.3.7. İmtiyaz.....	92
2.3.8. Pozisyon ve Sosyal Statü	93
2.3.9. Statü Grubu.....	98
2.3.10. Prestij.....	107
2.3.11. Tabakalaşma Profili.....	111
2.3.12. Tabaka Farkındalığı, Tabaka Bağlılığı, Tabaka Bilinci ve Eylemi.....	115
2.3.13. Sosyal Mesafe.....	119
2.3.14. Sosyal Hareketlilik.....	122
2.3.14.1. Sosyal Hareketliliğin Boyutları.....	125
2.3.14.1.1. Hareketliliğin Yönü.....	126
2.3.14.1.2. Hareketliliğin Nesil ile İlgisi...	131
2.3.14.1.3. Brüt, Net ve Yapısal Hareketlilik.	131
2.3.14.1.4. Hareketliliğe Set Çeken Müesseseler.....	132
2.3.14.1.5. Hareketlilik Kanalları.....	133
2.3.14.2. Sosyal Hareketliliği Etkileyen Faktörler.....	136
2.3.14.3. Geleneksel Topumlarda ve Sanayi Toplumlarında Hareketlilik.....	140
2.3.14.4. Sosyal Hareketlilik, Sosyal Değişme İlişkisi.....	141
2.3.14.5. Sosyal Hareketliliğin Genel İlkeleri.....	142
2.3.15. Kategori.....	143
2.3.15.1. Sosyal Kategoriler.....	143
2.3.15.2. Sosyal Kategoriler ve Tabakalaşma...	144
2.4. Tabakalaşma Sistemleri.....	146
2.4.1. Kast, Zümre, Sınıf.....	148
2.4.1.1. Kast.....	149
2.4.1.2. Zümre.....	152
2.4.1.2.1. Zümrenin Ayırdıcı Karakteristikleri.....	153

2.4.1.2.1.1. Zümrelerin Hukuken Tanınmışlığı..	153
2.4.1.2.1.2. Zümrelerin işlevsel Olarak Bö- lünmüşlüğü.....	154
2.4.1.2.1.3. Zümrelerin Herbirinin Siyasi Grup Oluşturması.....	154
2.4.1.2.2. Hareketlilik imkanları.....	155
2.4.1.2.3. Feodal Toplumun Zümreleri.....	156
2.4.1.3. Sınıf.....	159
2.4.1.3.1. İki Farklı Sınıf Tanımı.....	160
2.4.1.3.1.1. Marksist Sınıf Tanımı.....	163
2.4.1.3.1.2. Marksist Olmayan Sınıf Tanımla- rısı.....	168
2.4.1.3.2. Sınıf Tipi Tabakalaşmanın Doğum Sancıları.....	175
2.4.2. Kast, Zümre, Sınıf, Tabaka Kavramları- nın Karşılaştırılması.....	177
3. TÜRK SOSYAL BİLİMLER TARİHİNDE OSMANLI TOPLUM YAPISI İLE İLGİLİ FARKLI YAKLAŞIMLAR.....	186
3.1. Osmanlı Toplum Yapısı ile ilgili Farklı Yaklaşımlar.....	187
3.1.1. Marksist Gelenek içindeki Farklı Çö- zümler.....	190
3.1.1.1. Osmanlı Toplum Yapısını Feodalizm ile Açıklayanlar.....	190
3.1.1.2. Osmanlı Toplum Yapısını ATÜT ile Açıklayanlar.....	204
3.1.1.3. Feodal ve ATÜT Dışında Açıklama Getirenler ve Kullandıkları Kavramlar.....	218
3.1.2. Osmanlı Toplum Yapısını Kendine Özgü Bulanlar.....	256
3.2. Osmanlı Toplum Yapısını ile ilgili Çözümlerlerin Genel Bir Değerlendirme- si. Benzerlikler mi Yoksa Farklılıklar mı?.....	277

3.3. Osmanlı Toplum Yapısı ile ilgili Çözüm- lemelerde Problem Kaynakları.....	293
4. OSMANLI TABAKALAŞMA SİSTEMİNİ İFADEDE KULLA- NILAN KAVRAMLAR VE TABAKA TASNİFLERİ.....	304
4.1. Osmanlı Tabakalaşma Sistemini ifadede Kullanılan Kavramlar.....	304
4.1.1. Osmanlıca'da Tabakalaşma Sistemini ifadede Kullanılan Kavramların Tarihi..	305
4.1.2. Osmanlı Tabakalaşma Sistemini ifadede Kullanılan Temel Kavramların Tahlili (Farklı Kullanım Manaları).....	308
4.2. Osmanlı Toplum Yapısında Yer Alan Tabakaların Tasnifi.....	317
4.2.1. Osmanlı Dönemi Düşünürleri ve Toplum Tabakalaşması.....	318
4.2.1.1. Osmanlı Dönemi Düşünürlerinin Eser- lerinde Tabakalaşma Düzeninin Vaaz- edilişi.....	318
4.2.1.1.1. Daire-i Adliye.....	318
4.2.1.1.2. Silsile-i Meratip.....	323
4.2.1.2. Osmanlı Dönemi Düşünürlerinin Tabaka Tasnifleri (Erkan-ı Erbaa).....	327
4.2.1.3. Bu Tasnifin Düşündürdükleri.....	339
4.2.2. Günümüz Sosyal Bilimcileri ve Osmanlı Toplum Tabakalaşması.....	341
4.2.2.1. Açıklamada Kullanılan Farklı İki Teori.....	341
4.2.2.2. Tabaka Tasnifleri ve Düşündürdükleri.	351
4.2.2.3. Siyasi Sistemin Sosyo-Ekonomik Sis- teme Etkinliği.....	358
5. SONUÇ.....	361
KAYNAKÇA.....	371

KAVRAM ŞEMALARI

Kavram Şeması No	Sayfa No
1. Statünün Tayin Edici Unsurları.....	106
2. Yatay ve Dikine Hareketlilik.....	129
3. Sosyal Hareketliliğin Boyutları.....	135
4. Tabakalaşmanın Boyutları.....	169
5. Tarihi Süreç içinde Tabakalaşma Görünümlere ve Özellikleri.....	179
6. Benzerlikler.....	280
7. Farklılıklar.....	281
8. Tabaka Karşılığında Kullanılan Kavramların Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Farklı Kullanımları...	314
9. Osmanlı Toplum Yapısı ve Tabakalaşması Açıklamalarında Marx ve Weber'in Etkisiyle Olan Kutuplaşma.....	345

ŞEKİLLER

<u>Şekil No</u>	<u>Sayfa No</u>
1. Farklı Ülkelere Ait Piramitlerin Farklı Şekil ve Seviyeleri.....	112
2. Şeklen Değişmeyen Piramidin Seviyece Yükselmesi.....	113
3. Şeklen Değişen Piramidin Seviyece Yükselmesi.....	114
4. Orta Sınıflaşan Piramidin Seviyece Düşmesi.....	114
5. Orta Sınıflaşan Piramidin Seviyece Yükselmesi.....	115
6. Tabakalaşma Piramidinin Şekil Değişimi.....	116
7. Karışık, Sınıflı, Zümre ve Kast Toplumlarında Hareketlilik Çeşitleri.....	125
8. Kapalı Toplumda Hareketlilik imkanları...	130
9. Açık Toplumda hareketlilik imkanları.....	130
10. Osmanlı Klasik Dönemi Sosyo-Ekonomik Kademeleşmesi.....	357

1. GİRİŞ

1.1. KONUNUN ÖNEMİ

En genel ifade ile, nüfusun hiyerarşik sıralanışını ifade eden sosyal tabakalaşma konusu, sosyo-kültürel yapı ve değişme olgusunun anlaşılmasında önemli bilgi alanlarından birini oluşturur. Bir toplumda insanların birbirlerine belirli kriterlere göre, hiyerarşik konum atfetmeleri, yapı ve değişmeye ilişkin dinamikleri yansıtmaktadır.

Toplum nazarındaki itibarı, yani sosyal statüyü belirleyen bu kriterlerin ne olduğu konusundaki farklı yaklaşımlara rağmen; iktisadi durum (servet miktarı veya gelir seviyesi), politik güç (siyaset anlamını da aşan hakimiyet gücü) ve meslek olmak üzere üç temel kriterden söz edebiliriz. Ayrıca gelir, gelirin kaynağı, kullanma biçimi (yaşama tarzı) ile mesleklerin itibar derecelerine göre sıralanışı yani toplumda fonksiyonel önemi olan mesleklerin ifadesi, meslek ile eğitim ilişkisi sadece tabakalaşma olgusunu değil sosyal yapının temel dinamiklerini de vermiş olur. Diğer bir temel kriter, yani tabakalaşma boyutu olan politik güç, bir sosyal objenin (fert veya grup) diğerine arzusu hilafına bir fiili yaptırabilmesini ifade eder ki, bu bize bir toplumdaki sadece siyasi değil geniş anlamda otorite ilişkilerini verir. Bu yüzden sosyal tabakalaşma sosyal yapının anlaşılmasında büyük önem taşır. Ayrıca nüfusa ilişkin demografik bilgiler yeterli olduğunda, somutlaştırabilecek olan bir tabakalaşma profili, üç kriter bağlamındaki bütün sosyal etkileşimlerin

netleşmesini sağlayabilecektir. Böylece sosyal yapının açıklanabilmesi için gerekli olan bazı temel bilgiler, sosyal tabakalaşmaya ilişkin çalışmalarla kazanılmış olacaktır.

Sosyo-kültürel değişme olgusu ile de sosyal tabakalaşma olgusunun sıkı bir bağlantısı vardır. Bir toplumda değerlerdeki değişmeler, tabakalaşma kriterlerinin statü belirlemedeki ağırlıklarının değişmesi şeklinde de yansıyacaktır. Ayrıca genel iktisadi durum ve belirlemedeki ağırlıklarının değişmesi şeklinde de yansıyacaktır. Ayrıca genel iktisadi durum ve gelir dağılımındaki değişmeler ile eğitim imkanlarındaki daralma veya genişleme sosyal hareketlilik kavramı ile daha bütüncü bir yoruma kavuşabilmektedir. Kısacası sosyal tabakalaşma olgusu çerçevesinde, tabakaların toplumdan topluma değişen muhtevaları olarak ister sınıf, ister zümre olsun bütün katlardaki nitel ve nicel değişmeler sosyal değişme olgusunun daha iyi anlaşılması için yardımcı olacaktır.

Sosyal tabakalaşma olgusuna ilişkin bilimsel araştırmaların , sosyo-kültürel yapı veya sosyal değişmeye ilişkin bilgi birikiminde önemli bir yeri vardır. Nitekim ülkemizde de özellikle Osmanlı tabakalaşma sistemi üzerine yapılan çalışmalar ayrı bir değer taşımaktadır. Sadece tarihçilerin değil, sosyolog, iktisat tarihçisi ve siyaset bilimcilerinin de Osmanlı üzerine yapmış oldukları çalışmalarda Osmanlı sosyal yapısı ile tabakalaşma sistemini neredeyse eşanlı saydıklarını görebiliyoruz.

F.Köprülü, H.Inalcık, Ö.L.Barkan, M.Akdağ gibi tarihçilerimiz Osmanlı sosyo-ekonomik tarihine ilişkin temel verileri ortaya çıkaran eserler ortaya koyarak, bu alandaki çalışmaların öncüleri olmuşlardır. Özellikle

1960'lı yıllarda Marksizmin Türkiye'ye gelişi Osmanlı tarihini yorumlamada etkili olmuş ve Marksist teori çerçevesinde yapılan çalışmalar Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihine ve yapısına ilgiyi artırmıştır. Tarihçilerin dışında sosyolog ve siyaset bilimci ve iktisatçıların yaptığı çalışmalar çok genelleyici olmuş ve teorik düzeyde kalmıştır. Ancak konuya ilgi uyandırmada büyük etki yapmışlardır.

Bu dönemlerde konunun, üniversite çevresi kadar bunun dışındaki entellektüel çevrelerde de ele alındığı görülmektedir. Ancak o dönemin, dünyada olduğu kadar Türkiye'de de hakim olan ideolojik karakteri, tabakalaşma konusundaki çalışmaların çoğuna yansımıştır. Bu yansıma bazen Marksist ideolojinin çizdiği kesin çerçeveler iken, bazen de bu çerçevelerin eleştirisi şeklinde olmuştur.

Yukarıda sözünü ettiğimiz değerli tarihçilerin araştırmalarına rağmen, Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin bugün varılan noktada tam bir bilgi birikimine sahip olduğumuz söylenemez. Son yıllarda H.İnalçık, B.Yediyıldız, S.Faroghî gibi tarihçilerle birlikte Ş.Mardin ve M.Heper'in eserlerinde Osmanlı toplum yapısı ve tabakalaşması ile ilgili verilere ve değerlendirmeleri bulabiliyoruz. Ayrıca bu konunun öncüleri olan tarihçilerin eserlerinden yola çıkan bazı sosyolog ve iktisat tarihçilerinin çalışmaları da mevcuttur. Ancak bu kadar geniş kapsamlı ve çok yönlü bir konuda son sözleri söyleyebilmek için vakit henüz çok erkendir.

Bütün bu değerli araştırmalara rağmen, Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin birçok konu (mesela her bir dönemde tabakalar arası hareketlilik, hareketliliğin sınırları, tabakaların muhtevaları, tabakalaşma profili)

yeterince ve ayrıntısıyla ortaya konulmamıştır. Böyle bir hedefe ancak disiplinler arası çalışmalarla ulaşılabilir. Ancak bütün bunlardan önce Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin Türk sosyal bilimlerinde yapılmış olan araştırmaların öncelikle kavramsal analiz çerçevesinde bir değerlendirilmesinin yapılması gerektiğini düşünüyoruz. Böylece Osmanlı toplum yapısı ve tabakalaşma sistemi arasındaki ilişki netleşirken, bu konudaki farklı yaklaşımlar tabakalaşma terminolojisinin ana kavramları ile analiz edilerek, mukayese edilmiş olacaktır.

1.2. TEORİK ÇERÇEVE

Bilindiği gibi sosyoloji bağımsız olarak ancak ondokuzuncu yüzyılda kurulabilmiştir. Bu yüzyıldan önce sosyoloji alanı içinde yer alan konular daha ziyade felsefe, bilhassa ahlak, tarih felsefesi çerçevesinde ele alınmıştır. Yani sosyoloji teorilerinin hazırlığı felsefenin içinde yapılmıştır. Tabakalaşma olgusu ile ilgili açıklamaların kaynağını ilkçağ düşünürlerine kadar götürmek mümkündür.

Düşünce tarihine baktığımızda, birçok ünlü düşünürün, doğrudan tabakalaşma olgusunu ele almasalar da, eşitsizlik, egemenlik biçimleri, güç gibi olgunun farklı boyutlarıyla ilgilendiklerini görürüz.

Tabakalaşma konusundaki ilk çalışmalar Batı'da başlamıştır. İlkçağdan başlayarak birçok düşünürün eserlerinde olgunun ele alındığı tesbit edilebilir. M.Tumin (1967:1)'e göre antik çağdan bu yana düşünürler eşitsizliklerle yakından ilgilenmişlerdir. Bu düşünürler eşitsizliğin doğal ve kaçınılmaz olup olmadığını, sorgulamışlardır.

İlkçağ düşünürlerinden Platon, Aristo, Pythagoras olgunun eşitsizlik boyutunun yanı sıra toplumdaki gruplaşmalardan bahsetmişlerdir. Ortaçağda ise toplum düzeni, farklılaşma, eşitsizlik ve egemenlikle ilgili fikirler bir çok değişikliğe uğramıştır.

Ortaçağın bu toplum düzeninde her zümre kendisine düşen işi yapacaktır. St.S.Thomas ve St. Augustinus hiyerarşik bir düzende insanların en uygun bir biçimde nasıl yer almaları gerektiğini belirterek, zengin-yoksul ayrımını doğal ve tanrısal bir veri olarak yorumlamışlardır (Saltık 1980:169; Tumin 1967:2).

Yeniçağda (XV ve XVIII yüzyıllar) XV. yüzyılda gelişen rönesansla birlikte ortaçağ düşünce sisteminden uzaklaşmış, yükselme için tüm fırsatların herkes için aynı olması fikri yaygınlaşmıştır. Bu dönemde ütopyacı bir sosyal eşitlik düzeninden söz edilmeye başlanır. Thomas More "ütopya" Campanella "Güneş Ülkesi" adlı eserlerinde eşitçi toplum projelerinden bahseder (Saltık 1980:190).

XIX. yüzyıla kadar olan görüşlerde, olgunun sosyal yaşamdaki yeri, toplumu yeniden örgütlemek, topluma ve devlete yeni bir çeki düzen vermek düşüncesi hakimdir. Ortaçağ düşünürleri olanı olması gerekirmiş gibi ele alırlar. Farklılaşmaları açıklarken kuralcıdırlar.

Sosyolojinin kuruluş döneminde ise Batı sosyal yapısında sanayileşmenin etkisiyle oluşan hızla dönüşüm olguya yeni boyutlar kazandırır. Birçok meslekleri kaybolmuş, esnaf ve zanaatkarların sanayi işçisi haline gelmesi, tabakaların muhtevası değişmiştir. Bu dönemde

hareketlilik artmış verilen rol ve statülerin yerine kazanılan rol ve statüler almıştır.

Bu dönemde de sosyologların toplumu yeniden düzenlemek amacıyla projeler oluşturduğunu görüyoruz. Mesela H.Spencer olguyu ayrıntılı olarak incelememesine karşın "farklılaşma ve bütünleşme" kavramını sosyolojiye sokmuştur (Osipov 1977:170). V.Pareto tabakalaşmayı açıklarken temele "toplumsal ayrıcinstenlik" (Sorokin 1975:72) kavramını oturtur. Toplumu aşağı tabaka ve seçkinler tabakası olarak ikiye ayırır.

Daha sonraki dönemlerde olgunun açıklanmasında fonksiyonalist ve çatışmacıların görüşleriyle karşılaşırız. Tabakalaşma olgusunu, fonksiyon, denge, bütünleşme kavramları çerçevesinde inceleyenler fonksiyonalistlerdir. "Bu teorinin en kuvvetli önermeleri Kingsly Davis ve Wilbert E.Moore tarafından oluşturulmuştur." (Coser, Rhea 1983:173). T.Parsons da tabakalaşma olgusunu denge ve işlev kavramlarıyla ele alanlar arasında önemle zikredilir (Saltık 1980:204). Ayrıca teori W.Lloyd Warner'in çalışmalarıyla da desteklenmiş ve biçimlenmiş 1930 ila 1940 yıllarında serpilmiştir (Abrahamson 1990:56).

Çatışmacı tabakalaşma teorisinin temelini ise K.Marx atmakla birlikte yirminci yüzyılda kendisinin pek çok izleyicisi olmuş ve teori yeniden ele alınarak gedikleri tıkanmaya çalşılmıştır. G.H.Lenski (1962:125)'e göre iki teorisinin varsayımları şunlardır.

Fonksiyonalist Teori:

1. İnsan tabiatı güçlü bir sosyal kontrolün ihtiyacı içerisindedir.

2. İstikrar daha önemlidir.
3. Herhangi bir sistem kaostan daha iyidir.
4. Eşit olmayan yetenekler eşit olmayan mükafatları beraberinde getirir.
5. Yüksek pozisyonlar genellikle sıkı çalışanların ödülüdür.
6. Tabaka eşitsizlikleri toplumların işlevlerini gerçekleştirir.

Çatışmacı Teori:

1. İnsan tabiatı mükemmeldir. Kötü sosyal sistemler bunu bozar.
2. Eşitlik istikrardan daha önemlidir.
3. Sistemsizlik, adaletsiz bir sistemden daha iyidir.
4. Yetenekler konumlar ve mükafatlar kadar eşitsiz değildir.
5. Yüksek pozisyonlar sıklıkla zaptetme, sahtekarlık ve mirasa dayanır.
6. Eşitsizlikler ihtiyaç duyulandan çok daha büyüktür.

Tabakalaşmaya ilişkin yukarıda bahsettiğimiz farklı varsayımlarla yola çıkan bu iki görüş tabii ki sonuçta toplum ilişkilerini yorumlamada farklı sonuçlara varmışlardır. Fonksiyonalistlerin toplumu bütünleşmiş ve

işbirliğine yönelik toplumsal ilişkilerle açıklamaya çalışarak tabakalaşma görüşlerini de bunun üstüne oturttuklarını, diğer görüşün savunucularının ise, toplumun çatışmaya yönelmiş ilişkiler bütünü ile açıkladıklarını tesbit ettik. Fonksiyonalist ve çatışmacı teorilerin eksikleri bu iki teoriyi de kapsayan yeni teorilerin oluşmasına yol açmıştır. Fonksiyonalist ve çatışmacı teoriler olguyu belli yönleriyle açıklayabilen, ancak yetersiz kalan teorilerdir. Hızlı sanayileşme ve sanayi ötesi toplum yapılarında meydana gelen değişmeler olguya yeni boyutlar kazandırmış ve olgunun yeniden açıklanmasını gerektirmiştir.

Geliştirilen bu yeni teoriler olguyu teorik açıdan ve sosyolojinin bir problematiği olarak incelemesinin yanı sıra sanayileşmenin ortaya çıkardığı yapı değişmelerini açıklamayı da amaçlamışlardır. C.Wright Mills, Ralph Dahrendorf, Stanislaw Ossowski son dönem teorisyenlerden bazılarıdır. Bu teoriler günümüz toplumlarında olgunun aldığı yeni boyutları açıklama üzerine yoğunlaşmışlardır.

Türk sosyal bilimcileri Osmanlı tabakalaşma sistemini açıklamada K.Marx'ın ve M.Weber'in teorisinden hareket etmişlerdir. Her iki sosyoloğun konumuz ile ilgili fikirlerini yeri geldikçe ayrıntılı vereceğiz. M.Weber olguyu açıklamada daha ayrıntılı terimler sunmuştur.

Her iki teori de Batı toplumlarına özgü olup sınırlılıkları sebebiyle Osmanlı sosyal realitesini açıklamada başvuru çerçevesi olarak yetersiz kalmaktadır. "Statü grupları" kavramı Osmanlıyı açıklamada K.Marx'a nazaran daha anlamlı sonuçlar verse de yer yer tikanıklıklar oluşmaktadır. Bu

tıkanıklıkların çözümünde tarihçi ve sosyologların ortak çalışmaları şarttır.

1.3. AMAÇ VE HEDEFLER

Bu çalışma, Osmanlı sosyal tabakalaşma sistemine ilişkin Türk sosyal bilimcilerinin yaklaşımlarının kavramsal analizinin yapılması suretiyle, görüşlerini değerlendirme amacını taşımaktadır. Bilindiği üzere amaç, aslında gerekçelere dayanan bir tercihtir. Bu nedenle konuyu, Osmanlı tabakalaşma sistemini, sosyal bilimcilerin yaptıkları çalışmalarla sınırlandırma tercihinin gerekçelerine kısaca değinmek istiyoruz.

Bir ülkede felsefeden sanata, eğitimden ekonomiye ve siyasete, bilimden dine kadar bütün sosyo-kültür alanlarındaki oluşumlar, geçmişten günümüze kadar uzanan bir tarih süreci boyunca süregelmektedir. Bu yüzden sosyal yapının bilgisini, yaşadığımız dönem ile sınırlandırmak mümkün değildir. Hangi konuda olursa olsun sosyo-kültürel gerçekliğe ait bilgi birikimi, tarih boyutu olmadığı sürece eksik kalacaktır. Bu yüzden, değerlendirmek amacı ile sosyal tabakalaşma konusundaki incelemeler üzerinde yapılacak bir çalışma, bilimsel bilgi birikimine önemli bir katkı sağlayacaktır. Ülkemizde literatüre ulaşmanın zorluklarının yanı sıra, Osmanlı tabakalaşma sisteminin tarihçiler, siyaset bilimcileri ve sosyologlar olmak üzere farklı bilim dallarına mensup araştırmacılar tarafından ele alındığı düşünülür ise, bu konudaki sistematik bir incelemenin bir başka gerekçesini dile getirmiş oluruz.

Sosyal bilimcilerimizde, özellikle tarihçiler başı çektiği için, sosyal tabakalaşma konusundaki

alışmalar daha çok Osmanlı dönemine ilişkin olmuştur. Cumhuriyet sonrasında sosyal tabakalaşma sistemine ilişkin olgulara dayalı araştırmalar yerine teoriye dayalı bir-iki çalışma mevcuttur. Bu konunun yaşadığımız dönemler için, sosyolojide teoriye dayalı açıklamalardan kurtularak, fiili gerçekliği açıklar hale gelebilmesi arzulanan bir hedeftir. Ancak bunun için öncelikle tabakalaşma sürecinin tarih boyutuna ilişkin bilgilerin sistematize edilmesi gerekmektedir.

Konunun öneminden söz edilirken sosyal tabakalaşma olgusunun, sosyal yapı ve değişme gibi sosyolojinin temellerinden olan iki bilgi alanı ile olan ayrılmaz ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştı. Bu ilişkinin kurulabilmesi, kavramsal analizlerin başarısına bağlıdır. Genel olarak sosyal tabakalaşma terminolojisinde yer alan kavramların, özel olarak Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin yaklaşımlarda kullanılan kavramların analizi, olgular arasındaki etkileşimleri açıklanma ve anlamada önemli bir metodolojik araçtır. Bu nedenle konuyu incelerken yaklaşımların kavramsal analizi amaçlanmıştır.

Bilindiği üzere amaç, konunun kapsamını hatta yöntemini belirlerken; hedefler, bu kapsam dahilinde amaçtan sapılmasını önleyen ve amaca ulaşılmasını sağlayan ara sonuçlardır. Aynı zamanda neyin nasıl yapılacağını gösteren ölçülerdir. Bu anlamda, çalışmada her bir bölüm, bizi sonuca götüren ara hedefler olarak kabul edilmektedir.

1.4. YÖNTEM VE TEKNİKLER

Bilindiği gibi, özellikle sosyal bilimlerde bir

konuyu incelemek üzere çalışmaya başlanıldığında, araştırmacı konu hakkında belli belirsiz olsa da bazı bilgilere, kanaatlere ve yorumlara sahiptir. İnsan zihni "boş bir levha" (tabula rasa) değildir. Araştırmacı daha başlangıçta konu seçimini etkileyen ve daha sonra araştırma boyunca da etkileri devam edecek olan bu tür yargıları kontrol edebildiği oranda objektif verilere ulaşabilecektir. Bir insan olarak araştırmacının sosyalleşme süreci, kişilik yapısı ve hayat tecrübeleri ve teorik-metodolojik tercihleri ile şekillenen bu etkilermeleri kontrol altına alabilmenin yolu, bilimsel metod anlayışının gerçekleştirilebilmesine bağlıdır. Diğer metodolojik bilgilerin yanısıra ve onlarla birlikte bir araştırmacının sistematik işleyişini sağlayan ve temel olarak aralarında içbağlantı olan araştırma safhalarını şöyle belirtebiliriz.

1. Problem alanının belirlenmesi ve araştırmacının amacının net bir biçimde açıklanması,

2. Araştırma tasarımı kurulması ve hipotez veya soru cümlelerinin formüle edilmesi,

3. Veri toplama tekniklerinin seçilmesi,

4. Araştırma sonuçlarının analiz edilerek sunulması,

5. Daha sonra yapılabilecek araştırmalar veya problem çözümleri için sistematik bilgi birikimi sağlamak üzere kullanılan kavramsal şema çerçevesinde sonuçların değerlendirilmesi (Lowry ve Rankin 1977:18).

Aralarında iç bağlantılar bulunan bu araştırma safhalarından birincisi, "Amaç ve Hedefler" başlığı

altında açıklanmaya çalışılmıştı. İkinci safha söz konusu olduğunda, araştırma tasarımı kurulurken hipotez veya soru cümlesi tercihi yapılmaktadır. Bilindiği üzere hipotez, araştırma boyunca doğruluğu sınanmak üzere ileri sürülen bir ön hükümdür. Araştırmanın başında araştırmacının problem alanı olarak belirlenen konu ile ilgili kanaatlerini, yargılarını ifade eden bir önermedir. Bir önerme araştırma konusunu oluşturan olgular arası ilişkileri açıklar. Bu açıklamanın geçerli olup olmadığı, olgusal tutarlılığı sınanır. Ancak her araştırmada, araştırma tasarımı kurulurken konunun çerçevesini ve yönünü belirlemek üzere hipotez gerekmebilir. Bu metodolojik fonksiyon, soru cümleleri ile de sağlanır.

Araştırmacı olgular arasındaki ilişkileri incelerken, başlangıçta bir yargı ifade eden önermeler yerine, yargı ifade etmeyen ve bilgilerin sistematik biçimde toplanmasını sağlayan soru cümlelerini tercih edebilir. Bu tercih, araştırma tasarımı içinde oluşur. Bu çalışmamızda, konu ile ilgili bilgileri toplarken ve değerlendirirken araştırmanın çerçevesini çizen temel sorular şu şekilde belirlendi. Konu çerçevesinde araştırma boyunca tartışılacak olan problemleri belirleyen soru cümleleri şunlardır:

Soyut anlamda tabakalaşma sistemi evrensel bir olgudur, ancak zaman ve mekan şartlarına göre toplum yapılarına göre farklı biçimlerde somutlaşmaktadır. Bu konuda farklı teorik açıklamalar söz konusudur. Bu durumda; tabakalaşma sistemleri, özellikle tarihi boyutta ele alındığında, söz konusu olan Marksist ve Weberyen yaklaşımlar karşısında Türk sosyal bilimcilerin tercihleri ne yönde olmuştur? Bu iki yaklaşım dışında

Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin bir üçüncü yaklaşım var mıdır, yok ise geliştirilebilir mi?

Bu sorulara Türk sosyal bilimcilerinin cevapları ve bu cevaplar verilirken sosyal bilimcilerimizin teorik dayanakları ve kaynakları nelerdir? Osmanlı tabakalaşma sistemini ifadede kullandıkları kavramlar, bu kavramların her birinin Osmanlı toplumu için kullanım yaygınlığı, kullanım uygunluğu ve farklı kullanım manaları nelerdir? Osmanlı tabakalaşma sistemini açıklamada kullanılan bazı kavramların ilk kullanım manaları nedir? Bu tabakalaşma sistemini ifade etmek için kavram yaratmak bir zaruret midir? Cumhuriyet dönemi sosyal bilimcilerin Osmanlı toplum tabakalaşmasına ilişkin yaptıkları tasniflerle, Osmanlı dönemi (19. yüzyıla kadar) düşünürlerinin tasnifleri arasında bir paralellik var mıdır?

Kast tipi tabakalaşma sistemi hariç, diğer sistemlerde tabakaları (sınıf, zümre v.b.) belirleyen faktörlerin (servet veya gelir, politik güç, meslek) sisteme etkisi de zaman ve mekana göre değişir. Buna göre, Türk sosyal bilimcileri Osmanlı tabakalaşma sisteminde bu faktörlerin etkileşiminde ağırlık payı hususundaki görüşleri nelerdir? Bir başka ifade ile Osmanlı toplum yapısı incelendiğinde hiyerarşiyi belirlemede faktörlerin etkisi ne olmuştur?

Metodolojik olarak ister hipotez, isterse soru cümlesi olsun, bu önermelerin temelinde bazı temel kabullerin yer aldığı bir gerçektir. Eski türkçede kaziye, yabancı dilde postulat, aksiyom veya assumption (sayıltı) olarak ifade edilen bu önermeleri H.Poincare, kısaca "apriori çözümsel yargı" ifadesiyle tanımlamaktadır:

Her hüküm, birtakım öncülleri varsaydırır; bu öncüller ya kendiliklerinden apaçıktırlar ve ispata ihtiyaçları yoktur. yahut doğrulukları ancak başka yönermelere dayanılarak ispatlanabilir, fakat buna sonsuzlayın devam edilemeyeceği için her bilim özel olarak geometri bilimi, birtakım ispat edilemez aksiyomlara dayanmak zorundadır. (Poincare 1986:42)

Sayıltılar, başlangıçta doğru olarak kabul edilen, araştırmanın temeldeki gerçevesini çizen ve doğru olup olmadığı sınanacak olan hipotezlerin veya araştırılacak konuları belirleyen soru cümlelerinin dayandığı temellerdir. Bu araştırmamızda temel kabuller terimi ile ifade ettiğimiz sayıltılar şunlardır:

1. Sosyo-kültürel gerçeklik anlam, insan ve araç boyutlarının içiçe geçtiği dinamik bir bütündür.

2. Gerçekliğin bu yapısı gereği faktörler arasında zaman-mekan şartlarına ve objelerin niteliklerine göre değişen bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşimde faktörlerin ağırlık payları da değişir.

3. Değişme olgusu faktörler arası etkileşim süreci şeklinde meydana gelirken, mutlak anlamda yaşanmaz, yani değişen ve değişmeyen nitelikler birarada bulunur ve aralarında değişen denge bileşimleri vardır.

4. Tabakalaşma evrensel bir olgudur. Her zaman ve mekan için geçerli olmasına rağmen tabakaları nicelik ve nitelik (kast, sınıf, zümre) bakımından değişir.

5. Tabakalaşmayı evrensel kılan yani değişmeyen özellikleri vardır. Bunlar uzun süre birlikte yaşama gerçeği, doğuştan gelen ferdi farklılıklar ve çevre (tabii, sosyal, kültürel, ekonomik v.b. çevre) farklılıklarıdır.

6. Tabakalaşmaya neden olan bu değişmez niteliklerin bileşimleri, zaman-mekan şartlarına, objelerin niteliklerine göre değişir ve toplum nazarında belirli kriterlere (iktisadi, politik ve statü) göre itibar derecesi alır.

7. Olguya ilişkin değişmeyen özellikler, soyut teorik bilgileri; toplumdan topluma zaman içinde toplumdan topluma değişen özellikler ise somut teorik bilgileri yani olgusal bilgileri meydana getirir.

8. Külli bir bilimsel teori yoktur, zira her teoride boşluk vardır. Bütün toplumları kapsayan tek bir tabakalaşma teorisinden söz edilemez. Teorik çoğulculuk ilkesi tabakalaşma konusunda en somut görünümüne kavuşur.

Araştırma tasarımıımızda veri toplama tekniklerini belirleyen üçüncü safhada, konunun geçmiş zaman dilimini kapsaması nedeniyle literatür taramasına dayalı bir çalışma yapılmıştır. Kaynaklara ulaşmada her araştırmacı gibi zaman zaman yoğunlaşan sıkıntı ve sorunlar yaşanmıştır. İncelemenin sağlam bir bilgi birikimine dayanması için bütün farklı yaklaşımlar araştırılmış ve bu çerçevede literatür sıkı bir şekilde taranmıştır. Öyle ki, sosyal bilimlerimizde değil ana kaynaklara, ikinci dereceden kaynaklara bile inmeden üçüncü dereceden kaynakların bilgisine dayanarak fikir ileri süren kimi sosyal bilimcilerin makaleleri bile bu çerçeveye içine alınmıştır. Ancak literatür taraması ile birlikte yürütülen okuma ve derinlemesine inceleme faaliyeti içinde, bu tür değerlendirmelerin kapsam dışında bırakılması zarureti kendiliğinden ortaya çıkmıştır.

Literatür incelemesinde siyaset bilimciler ile sosyologların, ana kaynaklara inen tarihçilerin çalışmaları üzerinde ikincil analiz yaptıkları görülmüştür. Konunun disiplinler arası oluşu nedeniyle bu kanaatimizce bir eksiklik sayılmamalıdır. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz üzere, ikincil analiz dışında kalan yazılar için aynı yorumu yapmak mümkün görünmemektedir. Literatür taramasının yanısıra konu ile ilgili akademisyenlerle görüşmeler de yapılmıştır.

Araştırma sonuçlarının analiz edilerek sunulmasını gerektiren dördüncü safhada ise, çalışmamızda birbirini tamamlayan iki odak noktası genel bir çerçeve oluşturmıştır. Araştırmanın son safhası da bu yaklaşım sonunda ulaşılan değerlendirmeleri kapsamaktadır.

Birbirini tamamlayan bu iki odak noktası şunlardır: ilki tabakalaşma olgusu ve kavram problemleri, ikincisi ise Cumhuriyet dönemi sosyal bilimcilerimizin Osmanlı tabakalaşma sistemine yaklaşımları ve bu yaklaşımların kavramsal analizi.

Türk sosyal bilimcilerinin Osmanlı tabakalaşma sistemine yaklaşımlarını araştırmaya başladığımızda karşımıza çıkan ilk engel Osmanlı tabakalaşma sistemini ifadede kullanılan kavramlardaki farklılıklar oldu. Osmanlı tabakalaşma sistemini ifadede kullanılan kavramları tesbit çabası, bizi mecburen önce sosyoloji literatüründe tabakalaşma olgusu açısından önemli olan dört temel kavramın (tabaka, kast, zümre, sınıf) çözümlemeye yöneltti. Bu ana kavramlar zorunlu olarak ilgili kavramları da beraberinde getirdi.

Sosyal tabakalaşmaya ilişkin temel kavramlar gözömlenmeye başlandığında problemin (Osmanlı tabakalaşma sistemini ifadede kullanılan kavram farklılıkları) tabakalaşma olgusunun kavramlaştırılması sürecinde filizlendiğini gördük. Bu sebeple Osmanlı tabakalaşma sistemi ve Türk sosyal bilimcilerinin konuya nasıl yaklaştıkları ele alınmadan önce tabakalaşma olgusu ve kavram problemleri ele alındı.

Tabakalaşma konusu, Türk sosyoloji literatüründe sosyolojiye giriş kitaplarının ötesine pek geçememiştir. Tabakalaşma sosyolojisinde M.Sencer (1974a), A.Saltık (1980) ve D.Ergil (1986) gibi bazı sosyologların yaptıkları çalışmalar dışında tabakalaşma olgusu ve kavram problemleri sosyoloji giriş kitapları ve bazı makalelerle sınırlı kalmıştır. Ancak sözkonusu eserlerde de konunun kavramsal analiz çerçevesinin de derinlemesine irdelenmiş olduğu iddia edilemez.

Batı literatürü ile Türkçe literatürü tabakalaşma ile ilgili kavramlar konusunda karşılaştırmalı taradığımızda literatürün hacmi ve çeşitliliği açısından iki üç noktayı oluşturduklarını gördük. F.Parkin Batı literatürünün tabakalaşma konusundaki hacim ve çeşitliliği karşısında şaşkınlığını ifade (Parkin 1990:613) eder. Türkçe literatür için ise hacimin azlığı ve konunun sınırlı bir şekilde işlediğini rahatlıkla ifade edebiliriz.

Bu bölümde tabakalaşma sosyolojisinin temel kavramları irdelenmektedir. Konuyla ilgilenenlerin de bildiği gibi sınıf kavramının aksine, münhasıran tabakalaşma kavramını ele alan bir çalışma yapılmış değildir. Sosyal bilimcilerimiz tarafından farklı yüklemelerle kullanılan bu kavram başlı başına

incelenmesi zorunlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu sebeple ^{ikinci} üçüncü bölümde tabakalaşma sosyolojisinde kavram kullanımındaki farklı yönelişler, kavram kullanımındaki bulanıklıklar, kavram kullanımıyla ilgili suçlamalar ve bunların sebepleri ile olgunun açıklanmasında kullanılan diğer kavramlar üzerinde ayrıntılı durulacaktır.

İncelenen olgu (tabakalaşma) gerçeğine giren ve bizi ilgilendiren geniş bir kavram yekûnu ve bu kavramların tabakalaşma kavramı ile ilgisi ele alındı. Bu konuda sosyoloji literatüründeki belirsizlik ve kargaşa gözönünde bulundurularak açık tanımlamalar yapıldı. Bu tanımlamalar yapılırken daha önce sosyolojide ve diğer bilim dallarında konu ile ilgili yapılmış tanımlamaların ortak noktalarına müracaat edildi.

Sosyo-kültürel realitede yer alan bir olgunun bütüncü bir açıklamasının yapılabilmesinde her bilim dalının katkısı olur. Bu katkı her bir bilim dalının olguya ilgi yönü ve ilgi oranı nispetindedir. Sosyo-kültürel realitenin kompleks oluşu sosyolojinin ilgilendiği bir olguda çeşitli bilim dallarının işbirliğini gerektirir. ^{ikinci} Üçüncü bölümde tabakalaşma olgusunun incelenmesi de böyle bir işbirliğini yani disiplinlerarası yardımlaşmayı gerektirmektedir. Konunun ekonomi, hukuk, psikoloji, tarih ve siyaset bilimi açısından incelenmesi gereken çeşitli yönleri bulunmakta ve sosyolojik açıklamalar getirebilmek için sık sık bu disiplinlerin yaptığı çalışmalara da gidilmek zorunda kalınmaktadır.

Kavramlarla ilgili bu açıklamalardan sonra tabakalaşma olgusunun genel özellikleri maddeler halinde açıklanarak bölüm sonunda tabakalaşma sistemlerinin bir karşılaştırılması yapıp bu karşılaştırma kavram şeması haline dönüştürülecektir. Ayrıca tabakalaşma sosyolojisinde temel olan sınıf-zümre-kast ve tabakalaşma kavramları arasındaki ilişki, mantıkta kavramlararası ilişkiler (içlem-kaplam ilişkisi, eksik ve tam girişimlilik, tümellik ve tikellik) temel alınarak açıklanacaktır.

Tabakalaşma sosyolojisine ilişkin temel kavramların ve problemlerin açıklanışının ardından üçüncü bölümde sosyal bilimler tarihimizde Osmanlı toplum yapısı ile ilgili ortaya konmuş farklı çözümlemeleri ele alacağız. Osmanlı toplum yapısına ilişkin farklı çözümlemelerin ayrıntılı incelenişi, bu çözümlemelerin genel bir değerlendirmesi ve çözümlemelerdeki problem kaynaklarının tesbiti yanısıra bize aynı zamanda dördüncü bölümde ele alacağımız sosyal bilimcilerimizin Osmanlı tabakalaşma sistemini ifadede kullandığı kavramların bir tasnifini yapmada ve bu kavramların farklı kullanım manalarını tesbitte temel oluşturacaktır.

Osmanlı toplum yapısı ile ilgili farklı yönelişteki çalışmaların değerlendirilmesinde kullanılacak olan ortak zemin çalışmaların metodolojik ve teorik yaklaşımlarıdır. Osmanlı toplum yapısının incelenişinde en genel anlamda Marksist olanlarla olmayanların yaklaşımı iki ayrı uç noktayı oluşturmaktadır. İlk elden kaynaklar üzerinde çalışma yapan tarihçilerin dışında, farklı yaklaşımda olanlar belli bir dönem kit malzeme ile de olsa bazı genel

hükümlere varmaya çalışmışlardır. Çalışmalarında farklı yaklaşımlara sahip olanların gönderme yaptıkları şahısların ise aynı olduğunu görüyoruz. Barkan, İnalcık, Köprülü, Gibb ve Bown, Hammer, Toynbee gibi tarihçilerin eserleri bu çalışmalarda ana kaynağı oluşturmaktadır.

Osmanlı toplum yapısı ile ilgili tartışmalar feodalizm, ATÜT, prekapitalizm, prebendalizm, patrimonyalizm, doğu despotizmi, protofeodal, Köylü Üretim Tarzı, Vergisel Üretim Tarzı, Kerim devlet kavramları çerçevesinde dönmektedir. Osmanlı toplum yapısı ile ilgili farklı yaklaşımlar ele alınırken her bir yaklaşımın hangi dönemde kimler tarafından başlatıldığı, diğer bir deyişle her bir yaklaşım ve yukarıda verilen kavramları kimlerin gündeme getirip temellerini attığı, bu yaklaşımların takipçilerinin kimler olduğu ve konuya ilgi nispetleri ele alınacaktır. Ayrıca konuya doğrudan veya dolaylı ilgi duyan bu şahısların üniversite çevresinden olup olmadıkları ve branşları da belirtilecektir.

Bu bölümün sonunda ise önce Osmanlı toplum yapısı ile ilgili çözümlemelerin genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Osmanlıyı, Batı Avrupa Feodal toplumlarıyla karşılaştırmada her iki toplumun benzerlikleri konusunda ısrarlı olanlarla, farklılıkları konusunda ısrarlı olanların benzerlikler ve farklılıklar konusundaki fikirleri bir kavram şemasında belirtilecektir. Özellikle benzerlikler de ısrarlı olanların görüşleri; kavramları tümel anlamıyla kullanmaları ve bu anlamda realitedeki farklı olgu ve görünüşleri tek bir kavram içine hapsetme eğilimleri, genel tip ve teorilere varma uğruna özeli gözden kaçırmaları, benimsedikleri teoriyi illa realitede görme arzuları noktasında eleştirilecektir.

Bu değerlendirmeden sonra son olarak Osmanlı toplum yapısı ile ilgili çözümlmelerde problem kaynakları üzerinde durulacaktır. Bunlardan ilki batı entellektüel geleneği kavramsal çerçevesinin Osmanlı toplum yapısını uygulanması ve tercüme hataları, ikincisi ise evrensellik iddiaları ve batı problemleriyle sınırlanmadır.

Osmanlı toplum yapısı ile ilgili hararetli tartışmalar özellikle altmışlı yıllarda yapılmış ve bu tartışmalar üzerindeki çalışmalarda zorunlu olarak yazıldıkları döneme kadarki tartışmaları ele almışlardır. Türkçe literatürde Osmanlı toplum yapısı ile ilgili farklı yaklaşımların sınıflandırılmasına ilişkin tümüyle bu konuya ayrılmış çalışma M.Sencer'e aittir ve Sencer sonuç olarak kendisinin de ATÜT'ü benimsediğini belirtir. Diğer bir önemli çalışma ise eser tümüyle bu konuya ayrılmasa bile H.Berktaş'a aittir. H.Berktaş ise sonuçta Osmanlı'yı feodalizm kavramıyla açıklar. Bu iki temel çalışmanın ve birkaç makalenin dışındaki eserlerde, osmanlı toplum yapısı ile ilgili farklı yaklaşımların tasnifinin ve açıklamasının bir iki sayfa veya paragrafla sınırlı kaldığını gördük. Üstelik tüm bu çalışmalarda, yaklaşımlarla ilgili belli bir zaman kesitini ve sınırlı sayıda kişileri ele alarak, günümüz sosyal bilimcilerinin görüşlerine değinmemektedir. Ayrıca Osmanlı'da kendine özgü bir toplum yapısı olduğu konusunda tarihçilerin dışında onlarla aynı görüşü paylaşan diğer sosyal bilimcilerimiz yok farzedilmektedir.

Dördüncü

Beşinci bölüm iki noktada yoğunlaşmaktadır. ilki Osmanlı tabakalaşma sistemini ifadede kullanılan kavramlar, ikincisi ise sosyal bilimcilerimizin Osmanlı toplum yapısında yer alan tabakaları tasnifleridir. Bu

bölümün ilk yarısında önce, özellikle sınıf kavramının Osmanlıca'daki ilk kullanım manaları ,açıklanacaktır. Günümüz sosyal bilimcilerinin Osmanlı tabakalaşma sistemini tahlil ederken kullandıkları kavramların (sınıf-zümre-kast) Weber'ci ve Marx'cı analizlerdeki anlam farklılıkları, bu kavramların Osmanlı tabakalaşma sistemini ifadede kullanım yaygınlığı ve kullanımının uygunluğu ve ayrıca bu kavramlar çerçevesinde Osmanlı tabakalaşma sisteminin nasıl nitelendirilebileceği sorgulandı.

2. TABAKALAŞMA OLGUSU VE KAVRAM PROBLEMLERİ

Bu bölümde tabakalaşma olgusunun genel özelliklerinin, olguya açıklamada kullanılan temel kavramları ve bu kavramların farklı kullanım manalarının tespiti, bize Osmanlı tabakalaşma sistemini ifadede kullanılan kavramları çözümlenmede temel oluşturacaktır. Bu sebeple öncelikle tabakalaşma olgusu ve kavram problemleri üzerinde duracağız.

2.1. TABAKALAŞMA OLGUSU İLE İLGİLİ KAVRAMLAŞTIRMALAR

Ele aldığımız olgunun ifade edilişinde farklı teorilerin farklı kavram tercihleri olmuştur. Ayrıca olgu ile ilgili bazı kavramların bazı ideolojilere temel olması ve günlük dildeki kullanım yaygınlıkları olgu ile ilgili kavramların farklı kullanım manalarını gündeme getirmektedir. Osmanlı sosyal tabakalaşma konusu ile ilgili görüşlerin kavramsal analizlerinin yapılabilmesi sosyolojide tabakalaşma konusunda yer alan temel kavramların bir dökümünü ve eleştirisini gerektirmektedir.

2.1.1. TABAKALAŞMA OLGUSUNUN KAVRAMLAŞTIRILMASININ GEREKLİLİĞİ

Her bilim dalındaki çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da araştırmamız içerisinde geçecek olan temel kavramların belirtilerek tanımlanmasına ihtiyaç vardır. Zira tüm bilimsel araştırmaların gerçekleştirilmesinde, kavramsal çerçeveler büyük önem taşır ve iki veya daha fazla olgu arasında bir ilişki kurulması düşünülmeden önce, olguların bir çok yanlarının ayrıntılı olarak tarif edilmesi gerekir.

Kavramsal bir yapı olmaksızın olguları anlamlı kılmak mümkün değildir. "Kavram bir objenin zihindeki

tasavvurudur." (Taylan 1981:119). Herhangi bir kavram ya deney alanına girer ya da rasyonel (akli) bir kavramdır. Eğer bir kavram bir nesneye veya bir varlığa delalet ediyorsa somuttur. Eğer bir kavram oluş tarzını ifade ediyorsa soyuttur. (Öner 1982:16-19). Kavramsal bir yapı olmaksızın olguları anlamlı kılabilmek mümkün olmadığı gibi, ilmi çalışmalarda karşılaşılan en önemli ve temel problem kavramlarla ilgili olandır.

Sözcüklere gerçek anlamlarını vermek ve bunlar aracılığıyla düşünmek, olayların ve süreçlerin özünü kavrayıp temel yanlarına ve özelliklerine ilişkin genellemeler elde etmek olanağını sağlayan, nesnel çerçevenin insan düşüncesindeki yansıma biçimi. (Ozankaya 1975:62)

olarak tanımlanan kavramlarla⁽¹⁾ işe başlamak çalışmanın temelini oluşturur.

Her bilim vardığı sonuçları anlatmak amacıyla kendine özgü terimler ve kavramlar geliştirir (Goode, Hatt 1973:53). Sosyoloji de kendine özgü bir terminoloji ve kavramlar paketine sahiptir. Örneğin "sosyal tabakalaşma", "sosyal mesafe", "dikey ve yatay hareketlilik", "zümre", "kast", "üst orta sınıf", "alt orta sınıf", "statü", "prestij" v.b sosyoloji literatüründe sosyal tabakalaşma ile ilgili kavramlardır.

Kavramlaştırma sosyal bilimlerin en önemli meselesidir. Çünkü,

Kantitatif olsun olmasın bütün metodolojik araçlar devreye öncelikle kavramsal bir çerçeveye oluşturulmasıyla girebilirler. Piaget'in sembolleştirme matematik ve mantığın temelidir

(1) Kavram anlam ilişkisi ve bunların problemleri için bkz (Grunberg 1970:35-41)

görüşünden hareketle denilebilir ki, sosyal bilim kavramları matematik semboller gibidir. (Tabakoğlu 1992:76)

Kavramlar olguların zihindeki karşılıkları oldukları için olguyu da kısaca tanımlamak istiyoruz.

Olgu, düşünülmüş olanın karşısı olarak gerçekleşmiş ve evrende olup biten her şeydir (Hançerlioğlu 1986:284). İlim dünyamızda olup biten olguları açıklama ve anlama girişimidir. Olguları tesbit etme, tanımlama, sınıflama ve dile getirme gibi işlemleri kapsar (Yıldırım 1979:103-104). Kavramlar ise soyut ya da somut olguların zihindeki karşılıklarıdır diyebiliriz. Bu izdüşümler olmaksızın olgular ile zihinsel ilişki kurabilmek mümkün değildir. Ayrıca kavramların eksik veya yanlış olması halinde ilişkinin de, doğru bilgi edinilecek şekilde kurulamayacağı açıktır. Kavramlar olguların ifade edilmesi fonksiyonunu da yerine getirirler. Bu sebeple yapılan her çalışmada kavram çerçevesinin ve tanımlarının oluşturulması gerekmektedir.

Kavram olgu ilişkisinde dikkatten kaçırılmaması gereken bir husus, kavram ve olgunun birbirine karıştırılması tehlikesidir. Kavramların olaylar halinde var olduğunu varsayma eğilimi bir çok hatalara yol açmaktadır. Halbuki kavramlar duyu organları tarafından edinilen izlenim ve algılama sonucunda oluşturulur. Bu oluşturmada karmaşık tecrübeler de rol oynar. Kavramların algılama sonucu karmaşık tecrübelerden mantık yolu ile çıkarılan anlamlar olduğu bazen unutulmakta ve kavramların olaylar halinde var olduğu hatasına düşülmektedir (Goode, Hatt 1973:53-54).

Öte yandan K.Popper olguların oldukları gibi açıklanmasının imkansız olduğunu belirtir. Ona göre teoriden bağımsız bir gözlem ve deney dilinden bahsetmek

mümkün değildir. Olgular ancak belirli teorik çerçevelerde ve bu teorik çerçevelere ilişkin problemlerle anlamlı kılınabilir ya da açıklanabilir. Popper kavram (concept), olgu (fact) ikilisinde, olguya tanınacak özelliğin, bilginin, bir başka deyişle bilimsel bilginin edinilmesinin söz konusu olamayacağını vurgulamaktadır. Bilgi olguların ya da verilerin koleksiyonunda ve gözlem ve algılardan değil, fakat problemlerden başlar (Popper 1979:88). Bu sebeple bilgiyi elde edebilmek için problemlerle işe başlayacaksa işe başlarken bir kavram çerçevesine de sahip olmamız gerekir.

Kavram çerçevesi ve teorinin gerekliliğinin yanı sıra sosyal bilimlerde yapılan bilimsel araştırmalara baktığımızda birbirinden ayrılması gereken üç farklı düzeyin olduğunu tesbit ederiz: "Tanımlama düzeyi, sınıflandırma düzeyi ve açıklama düzeyi." (1980:135). Duverger'in de belirttiği gibi ilmi araştırmalardaki ilk düzey tanımlama düzeyidir.⁽¹⁾

Tanımlamanın ne olduğunu belirtmeden önce tanımlamanın gerekliliği üzerinde kısaca duralım. Kavramlar dıştaki şeylerin tek tek olayların nesne veya süreçlerin algılanmasına dayanmaktadır. Fakat algılayan bireyin (bu bir bilim adamı olsa bile) özümseme ve uyarlama mekanizmaları, yaşantıları, tecrübeleri bilgi birikimiyle içiçe geçecek olan kavramlar, yeniden yapılaşmış, işleme/dönüşme sürecinden geçmiş ve artık kendine özgü bir geçekliğe kavuşmuş olan soyutlamalardır. Bu sebeple kavramların öznelikten kurtarılıp iletişimde kullanılabilmesi için tanımlanmaları ve ona hangi adı vereceğimizi (sözcük) kararlaştırmamız gerekir (Çelebi 1991:116-117).

(1) Tanım çeşitleri için bkz (Grunberg 1970:166).

Tanımlama bir fikir veya terimin niteliklerini bildirmek ve aynı zamanda tanımlanan terimin başka terimlerle ortaklaşa olan ve aynı zamanda o terimi, başka terimlerden ayırmaya yarayan nitelikleri göstermektedir. Başka bir ifade ile her tanım olguyu olduğu gibi ve eksiksiz ifade etmeye çalışır ve tanımlanmak istenen nesnenin ya da kavramın en genel niteliklerini ve onu o yapan esas niteliğini vermek zorundadır.

Her bilimsel çalışmada izlenecek ikinci aşama ise sınıflandırmanın yapılmasıdır.

Tanımlama ve tasvir işlemi ile sınıflandırma işleminin birbirinden tamamen ayrı işlemler olduğu zannedilmemelidir... Pratikte her tasvir işlemi bir sınıflandırma işlemi karakteri taşır... Tasvir etme işlemi ile sınıflandırma işlemi içiçe örülmüştür. (Duverger 1980:136)

Sınıflandırmada olgular, varlıklar veya eşyalar benzerliklerine ve farklılıklarına göre ayrılırlar ve basitten karmaşığa gidecek surette sıralanırlar.

Bu açıklamalar çerçevesinde sosyal bilimler literatürünün ağırlık merkezlerinden olan sosyal tabakalaşma ve tabakalaşma kavramıyla ilgili olan sınıf, zümre, kast, küme, grup, kategori v.b. gibi kavramlara ve bu kavramların kullanılışına gittiğimizde bu kavramların anlamca çözümlenmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çeşitli sosyal öğretilere ve ideolojik sistemlere temel alınması ve günlük hayatta bir çok bağlamda kullanılması özellikle sosyal tabaka ve sınıf kavramlarının karmaşık bir içerik kazanmasına yol açmıştır. Bu sebeple kavramlara yüklenen anlam kargaşasının giderilmesi, tabakalaşma olgusunu farklı yaklaşım ve yöntemlerle ele alan geniş bir literatürün taranmasını gerektirmiştir.

2.1.2. TABAKALAŞMA VE TABAKALAŞMA İLE İLGİLİ KAVRAMLAR KONUSUNDAKİ PROBLEMLER VE SEBEPLERİ

Sosyal tabaka ve sınıf kavramı sosyo-kültürel gerçeklikle ilgili diğer kavramlar gibi sosyal bilimlerin yanısıra gerek çağdaş siyasi ve sosyal sistemlerde gerekse günlük dilde sık sık kullanıldığı halde açık seçik olmaktan uzak kavramlardır. Bu kavramlar Türk sosyal düşüncesinde yer alırken çeşitli görüş ayrılıklarını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu kavramların günlük dildeki kullanım yaygınlığı da kavramların ilmi kesinlikten ve açıklıktan uzak terimler olmasına sebep olmuştur. Bu sebeple kavramların kazandığı bu çeşitli anlamlardan ilmi olmayanlarını ayıklamak ve kavramlara sosyolojik bağlamdan (context) uzaklaşmadan bir aydınlık getirmek, kavramların kullanılışıyla ilgili yanlış kaynaklarını ve problemleri tesbit etmek gerekmektedir. Şimdi bu tesbit ettiklerimizi maddeler halinde açıklayalım.

2.1.2.1. OLGU İLE İLGİLİ KAVRAMLARIN GÜNLÜK DİLDE KULLANIM YAYGINLIĞI

Bugün Sosyolojinin kullandığı bir çok kilit kavram günlük lisandan alınmıştır. Şahsiyet, kültür, grup, toplum ve bunun gibi diğer kavramların, alelade bir şahıs ile bir sosyolog tarafından kullanılmasında önemli mâna farklılıkları vardır. Bu durum çok zaman şaşırmalara ve yanlış tefsirlere yol açar (Young 1968:116).

İncelediğimiz olgu ile ilgili kavram kargaşasının ilk ve en basit sebebi yukarıda da belirttiğimiz gibi bu kavramların sosyal hayata ilişkin diğer kavramlarda olduğu gibi, günlük konuşmalarda değişik alanlarda farklı yüklemelerle kullanılmasıdır.

Özellikle kullanım yaygınlığı kavramların anlamlarının belirsizleşmesine sebep olmuştur. Mesela M.Sencer (1974:8)'e göre günlük kullanımda bazı ortak özellikler gösteren bireyler için sınıf kavramı kullanılmaktadır. Meslek veya meslek gruplarından sınıf olarak söz edilmektedir. Asker sınıfı, yönetici sınıfları, sanatçı sınıfları gibi. Oysa sosyolojide sınıfın bu grupların kapsamını aşan özel bir tanımı vardır.

2.1.2.2. OLGUNUN FARKLI TEORİK YAKLAŞIM VE METODLARLA ELE ALINIŞI

Tabaka ve sınıf kavramı ile ilgili anlam kargaşasının en önemli sebebi konunun sosyal bilimlerde farklı yaklaşım ve metodlarla ele alınmasıdır. Örneğin olguyu açıklamada Marksist teoriden hareket edenlerle etmeyenlerin kavramları birbirlerinden farklılaşmaktadır.

Bu durum bazı eserlerde tabakalaşma bazılarında ise sınıf kavramının kullanılmasını kesin bir tercih konusu haline getirmektedir diyebiliriz. Öyle ki tabakalaşma kavramı kullanıldığı takdirde ise bilim dışı olmakla ilgili suçlamalar gündeme gelebilmektedir. Mesela O.Hançerlioğlu hazırladığı sözlükte tabakayı tanımlarken bu kavramı kullanan bilim adamları hakkında şunları ileri sürer:

...Metafizik ve idealist yapılı kimi toplumbilimciler, toplumun üretim araçlarına göre toplumsal sınıflara... bölünmüş olduğunu yadsıyarak toplumsal küme... kavramının yanında bir de toplumsal kat, tabaka kavramını ileri sürmüşlerdir. Böylelikle de bilim dışı bir toplumsal tabakalaşma kuramı oluşturulmuştur. Amaçları bilimsel sınıf kavramını çarpıtmaktır... (1986:232)

Sözlük çalışmaları ile tanınan O.Hançerlioğlu daha sonraki satırlarında P.A.Sorokin, W.F.Ogburn, M.F.Nimkof gibi sosyologların teorilerinde sınıf değil de tabaka kavramını kullandıkların bu sebeple de teorilerinin ilmi olamayacağını ileri sürer⁽¹⁾. Bu görüşün hatalı olduğunu ileriki satırlarda ele alacağız. Bu sebeple burada sadece problem kaynaklarını tesbit edip sergilemekle yetineceğiz.

Marksist terminolojiyi kullananlara göre hayatın tümü, üretim ilişkileri içinde sahip olunan konum tarafından belirlenir. Üretim içinde aynı konuma sahip insanların ortak çıkarları vardır. Ortak durum, çıkarlar ve mücadeleler, üretim araçlarını ellerinde tutanlara karşıt bir bilinçlenmeye temel oluşturur. Böylelikle çalışanlar arasında bir ilişkinin bulunmadığı "kitle" durumundan, "sermayeye karşı sınıf" durumuna dönüşüm sağlar. Bunu izleyen aşama ise, "kendi için sınıf" olma aşamasıdır. Burada amaç, üretim ilişkilerinin, tüm sınıfların ortadan kalkacağı bir toplumda işçi sınıfının yönetici rol alabileceği biçimde değiştirilmesidir. Marx, belli bir üretim biçiminde, bunun çalışması için gerekli, ancak birbirine karşıt ve çelişkili olan bu iki kutbu temel sınıflar olarak niteler. Örneğin Marx, feodal üretim biçimde köylüler ve senyörler, köleci toplumda, köleler ve efendiler, kapitalist üretim biçiminde de kapitalistleri ve emekçileri temel sınıflar olarak ayırır. Bu temel sınıflar dışında kalanlar ise, ya "küçük burjuvalar" olarak, ya da yalnızca sınıf ittifaklarının gereğine göre şu ya da bu temel sınıfa bağlanan sosyal katmanlar olarak nitelenebilir (Bremand, Geledan 1984:316-317).

(1) Bu tür suçlamalarla ilgili olarak ayrıca bkz (Rosenthal, Yubin 1972:442)

Marksist olmayan terminolojiyi kullananlara göre sınıflar, bazı temel ölçütlere göre (meslek, gelir, sosyal prestij, iktidar) belli bir türdeşlik gösteren, davranış ve tutumlarını yönlendiren ortak değer ve kurallara sahip birey guruplarıdır. Sınıfların birbirinden farklı olmaları ve belli bir düzene sahip olmaları, hatta bunları bölebilecek çekişme ve çatışmaların bulunması, bunların temelli bir biçimde birbirine zıt olmaları anlamına gelmez. Bu tür sınıflandırma için bazı sosyologlar sınıf yerine tabaka (katman) sözcüğünü kullanmayı yeğler. Genellikle bir katman, toplumun birden çok ölçüte ^{ort}benzer bir duruma sahip bir alt bütünüdür. Bu görüşün taraftarları tabakalar arasında sürekli bir hareketlilik olduğunu toplumda farklılıkların bulunmasının tabii olduğunu, tabakalaşmada birden çok faktörün farklı zaman ve mekanlarda farklı oranlarda belirleyici olduğunu ve bu olgunun evrensel ve ortadan kaldırılamaz olduğunu kabul ederler. Bu görüşün taraftarları arasında şu isimleri zikredebiliriz: W.F.Ogburn, P.A.Sorokin, E.Chinoy, F.Merrill ve L.Ebersole. Bu görüş taraftarlarının konuşla ilgili fikirlerini kısaca şu şekilde açıklayabiliriz. Toplum üyelerini, belirli üretim ilişkileri içinde yüklendikleri işlevlerin dışında ölçütlere göre de tasnif etmek mümkündür. Ancak bu yolla yapılan sınıflama sonucu elde edilen grupları sosyal sınıf diye anmak mümkün değildir. Üretim ilişkilerinin dışında çeşitli ölçütlere göre oluşan gruplaşmalara tabaka adı verilir (Bremand, Geledan 1984:315).

Toplumsal tabaka ve sınıf alanlarının bir kavramsal karışıklık içinde bulunduğunu belirten T.E. Laossell (1970:258)'e göre bazıları toplumsal sınıfın, toplumsal tabakadan ayrılmaz olduğunu söylerken bazıları da sınıfın gerçek, tabakanın ise bir hayal olduğu konusunda ısrar ediyor. Diğerleri ise tam tersine tabakanın gerçek, sınıfın ise hayali bir şey olduğunu

söylüyor. Bir kısım ise ne toplumsal sınıfın ne de toplumsal tabakanın gerçek bir referansının olmadığına ısrar ediyor. Tüm bu yazarlar kendi görüşlerini gerçek olarak kabul ederken, kendilerinininkilerinden farklı görüşlere toleranslı olmuyorlar.

Bu toleranssızlığın Türkçe literatüre de yansıdığını verdiğimiz örnekle gösterdik. T.E.Laoswell sınıfın bazı son dönem kavramlaştırmalarını inceleyerek şunları belirtir. Mesela

Llewellyn Gross sosyal sınıf kavramının bazı yazarlarca kullanılan şekliyle, tesbit edilebilir ampirik içerikleri karşılamaının mümkün olmadığını (1970:258)

belirtirken, Robert A.Nispet, Modern Amerika'daki toplumsal statü, iktidar, zenginlik gibi bilgilerin açıklanmasında sosyal sınıf teriminin neredeyse değersiz kaldığını belirtir. Batı Avrupalı olmayan uygarlıklarda ve geçmiş için sınıf kavramı iktidar ve statünün anlaşılması için kaçınılmaz olabilir ama

Avrupa toplumlarının büyük bir kısmı ve özellikle Amerika için sınıf kavramı modasını yitirmiştir ve kullanılamaz. (Lauswell 1970:258)

Sınıf kavramı yerine tabaka kavramını tercih edenlerin "genellikle Marksist sınıf kavramına karşıt olan, akademik toplumbilimciler" (Armağan, Armağan 1988:176) olduğu ve bunların "...tabakalaşma kavramını geliştirerek marksist sınıf kavramını saptırmaya çalış..." (Armağan, Armağan 1988:176)'tıkları iddia edilmektedir. iddia sahiplerine (1988:176) göre tabakalaşma kavramını kullananlar, toplumun katlara bölünmesini ilke olarak kabul etmekle, toplumu sınıflara bölen üretim araçlarının mülkiyeti temel olgusunu inkara çalışır böylece kapitalist toplum düzeninin aksayan yönlerini gizlemek ve devrimleri engellemek isterler.

Özellikle belirtmek istediğimiz son husus ise kişinin ideolojik tavrının ve hangi teoriyi benimsediğinin, sınıf ve tabaka kavramlarını tercih edişinden, yakalanıyor olabilmesidir. Kavramların bu tür ideolojik ayrımlarla kullanılması sosyal bilimlerin hayatımızda bir dönem bilgi akışı ve alışverişinin kesilmesinde önemli rol oynamıştır.

2.1.2.3. KAVRAMLARI BİRBİRLERİ YERİNE İKAME ETMENİN YARATTIĞI ANLAM BULANIKLIĞI

Kavram problemleri konusunda üçüncü sebep, yapılan araştırmalarda analitik gerçeğin baştan kurulmaması veya kurulsa bile kavramları birbirinin yerine ikame edebilme rahatlığıdır. Mesela Ş.Mardin, Osmanlı imparatorluğunda sınıf bilincinden bahsederken esnaf ve tüccardan kimi yerde sınıf, kimi yerde tabaka kavramlarıyla bahsetmektedir. "...esnaftan ancak çekirdek halinde bir toplumsal sınıf olarak söz edilebilir." (1983:17). Aynı sayfanın bir başka yerinde ise esnaf ve tüccardan "tabaka" (1983:17) olarak bahsedilmektedir. Aynı makalede devlet görevlileri için bazı yerlerde "resmi zümre" (1983:16), bazı yerlerde "yönetici sınıf" (1983:18) kavramının kullanıldığını tesbit ediyoruz. Analitik gerçeğin kurulmayışı kavramların birbirinin yerine kullanılması kavram kargaşasına yol açmaktadır.

Benzer bir örneği N.Bekes'te buluyoruz. Osmanlı ekonomik yapısının incelendiği kitapta Osmanlı'da oluşan bölünmelere sınıf veya tabaka denilmesi hususunda şu ifadeler yer almaktadır. Örneğin;

...Demek ki toplum bölüktü, tabakalı ve statiktir... Az önce tabaka dedik doğrusu sınıf demek olacaktı. Gerçekte bunlar sınıf ama tepedeki devlet onları sınıf olmaktan

yoksunlaştırır. Toplum bölümleri ve tabakaları ekonomik yarışmaya ve çatışmaya girebildiklerinde sınıf olurlar. Halbuki Osmanlı düzeninde devletliler bunu önlemeye çalışırlar... (Berkes 1976:60)

demesine rağmen kitabın tümünde Osmanlı toplum yapısı içinde yer alan gruplar için sınıf kavramını kullanır. Burada N. Berkes'in benimsediği teorik çerçeve kendisini sınıf kavramını kullanmaya itmiştir. Bu sınıf kendiliğinde sınıf olup, kendi bilincine varmamıştır.

Başka örnekler de vermek mümkün. Mesela N.Ş. Köseihal Gumplowicz'in fikirlerini açıklarken şu cümleyi kullanır;

...Yenenler aristokrat zümreyi, yenilenler aşağı katları meydana getirir, böylece toplumsal sınıf ve katlar ortaya çıkar. (1974:204)

Burada zümre, kat, sınıf kavramları birarada ve aynı olguyu açıklamak üzere kullanılmıştır. Halbuki zümre, kat ve sınıf farklı oluşumları göstermektedir. D.Ergil ise zümre kavramını hiç kullanmayarak "katman" (1984:112) kavramını tercih eder. M.Eröz kast tipi tabakalaşmayı açıklarken "Kast sisteminde tabakalar... kapalı sosyal zümrelerden ibarettir" (1982:88) ifadesini kullanır.

N.Ş.Köseihal'in özel tabakalaşma sistemlerinden biri olan zümreyi aynı cümlede hem kat, hem de sanayi devrimi sonrası görülen sınıf kavramıyla karşıladığını görüyoruz. M.Eröz'ün ise yukarıdaki cümlesinden, zümre kavramını, Batıda ortaçağ toplumlarında görülen tabakalaşma tipini ifade amacıyla değil de, grup anlamında kullandığını çıkartabiliriz.

Bir başka örneği H.Z.Ülken'den gösterebiliriz. H.Z.Ülken sınıf kavramını şu şekilde tanımlar;

...ahlâki tavırlarda, tüketimin nicelik ve niteliğinde, meslek gelirinde siyasi ve dini bağlanışta birbirlerini eşit gibi gören, soydan gelme olmayan kimselerin teşkil ettiği tabaka... (1969:28)

Bu tanımda tabaka ve sınıf kavramlarının eş anlamlı kullanıldığı görülmektedir. Z.F.Fındıkoğlu ise ilgilendiğimiz kavramları şöyle kullanır;

Yukarı, orta, aşağı sınıf veya tabakalar üçlüğü... Gerek umumi ve ilk üçlük, gerek bu üç sınıf içindeki tabaka ve zümre üçlükleri içtimai eşyanın tabiatında mündemiç ise de kast veya stand'larda olduğu gibi her zaman ve mekan için aynı olan bir statik halin mevcudiyetine işaret sayılmamalıdır... (1963:4)

İfadelerden de anlaşılacağı gibi Z.F.Fındıkoğlu tabaka kavramını tikel olarak kullanırken, sınıfı tümel anlamda ve tabakayı da kapsayacak biçimde kullanır.

A.Saltık ise basılmamış doçentlik tezinin bir yerinde:

tabakalaşmanın tarihsel biçimleri kastlar, kapalı ilk ve ortaçağ zümreleri (özgür yurttaşlar, köleler, asiller, ordres ve stand'lar) ve sınıflardır. (1980:299)

İfadesiyle kast, zümre ve sınıfın tabakalaşmanın özel görünüşleri olduğu nu belirtirken bir başka yerde şu ifadeyi kullanır;

Günümüz batı toplumlarının gerek sınıflar arası gerekse sınıf içi toplumsal zümre ve tabakalar arası ilişkilerde bazı önemli değişmeler meydana gelmiştir (1980:190).

Bu son ifadede ise zümre ve tabaka kavramlarının sınıf içi gruplaşmaları ifade amacıyla kullanıldığı görülmektedir.

Kavramlarla ilgili anlam bulanıklığına ilişkin

örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak burada belirtmek istenilen bilim adamlarının kavramları hangi anlamda kullandıklarını netleştirmemelerinin okuyanları zorlu bir arayışa ittiğidir.

2.1.3. KAVRAM KULLANIMINDA FARKLI YÖNELİŞLER

Türkiye'de yayınlanmış tabakalaşmaya ilişkin literatürün incelenişi sırasında yukarıda açıkladığımız problemler sebebiyle, tabakalaşma ile ilgili kavramların kullanımında farklı yönelişler tesbit ettik. Tabakalaşma ve özellikle sınıf kavramı batı literatüründe de oldukça farklı tanımlarla ele anılmıştır. Bu sebeple,

Toplumsal tabakalaşmayla ilgili herhangi bir tartışma öncelikle sosyoloji literatüründe sosyal sınıf kavramının yol açtığı tam olarak anlaşılamama ve karşılık gelmeme güçlükleriyle mücadele etmelidir. (Laoswell 1970:258)

Kavramın farklı kullanım şekillerinin tesbiti gereklidir. Bu başlık altında bütünü görmek amacıyla kavramların farklı anlamdaki kullanımlarını gruplandıracağız. Önce Ossowski'nin sınıf kavramıyla ilgili olarak tesbit ettiği değişik anlamlar üzerinde durup daha sonra sınıf, zümre, kast ve tabaka ile Türkçe literatürde bizim tesbit ettiğimiz anlam farklılıklarını açıklayalım.

Sınıfın kavram olarak ifade ettiği değişik anlamlar üzerinde en ayrıntılı duran Ossowski'dir. O'na (Saltık 1980:245-250) göre sınıf kavramı kast, zümre ve açık gruplaşma tiplerini de kapsayacak bir biçimde kullanılmıştır. Mesela Marx çalışmalarında sınıfa bu anlamı vermiştir. Geçen zaman içinde bu kavram değişik anlamlar kazanmıştır. Ossowski sınıfın bu farklı anlamını tespit etmiştir. İlkinde sınıf, yapının temel bileşimlerinden biri anlamında tüm gruplar için

kullanılmıştır. ikincisinde sınıf, mülkiyet ilişkileri sebebiyle farklılaşmış grup anlamında kullanılmaktadır. Diğer bir anlatımla ekonomik ölçüt temelinde ortaya çıkan gruplaşmaları ifade eder. Son anlamında ise sınıf, sanayi devrimi sonrası gruplaşmaları ifade eder.

Sınıf kavramının ifade ettiği değişik anlamları, Ü.Oskay bir başka biçimde gruplandırır. Ü. Oskay (1990:40)'a göre sınıf kavramı genellikle ekonomik farklılaşmayı yansıtan bir kavramdır. Fakat sosyolojide üç ayrı kapsamda kullanılmaktadır. ilkinde sınıf kaynağına bakılmaksızın gelir farklılığı üzerinde oluşan tabakalaşmayı ifade etmek için kullanılır. ikinci kullanımda kavramın içeriği genişletilerek gelir farklılaşmasına bir de hayat tarzındaki farklılaşma eklenmektedir. Üçüncü kullanımda ise Marksist yaklaşım çerçevesinde bireylerin üretim araçlarıyla olan ilişkilerine göre beliren gruplaşmayı yansıtır.

Ossowski ve Oskay'ın bu gruplandırmalarında Ossowski'nin tesbit ettiği ikinci kullanım ile Oskay'ın tesbit ettiği üçüncü kullanım birbirine denk düşmektedir. Sınıf kavramının ifade ettiği bu değişik anlamlar Türkçe literatüre de benzer biçimde yansımıştır. Batı literatüründe olduğu gibi, Türkçe literatürde de sınıf kavramı (Marx'ın, Weber'in ve Pareton'nun sınıf kavramları) birbirinden farklıdır. Türkçe literatürde kavramın ifade ettiği değişik anlamları şu şekilde gruplandırabiliriz.

2.1.3.1. ZAMAN VE MEKAN BAĞLANTISINDA SINIF KAVRAMININ KULLANILMASI

Marksist yaklaşım çerçevesindeki kullanım tarzını benimseyenler tüm zamanlar ve mekanlarda görülen hiyerarşik sıralanışı, sadece sınıf kavramıyla

karşılanmaktadırlar.

Marksist olmayan yaklaşımda ise, Batı Avrupa ülkelerinde feodal yapının yıkılması ve sanayi devriminin olgunluk safhasına erişmesi ile modern sanayi toplumlarındaki açık toplum tabakalaşmasını belirtmek amacıyla sınıf kavramı kullanılmaktadır. Sınıf kavramı bu anlamıyla sadece sanayi toplumları için geçerlidir.

2.1.3.2. FARKLI SINIF KRİTERLERİ TEMELİNDE SINIF KAVRAMININ KULLANILMASI

Marksist yaklaşımı benimseyenler sadece ekonomik ölçek temelinde üretim araçlarına sahip olma veya olmamaya göre sınıfı tayin ederler. Sınıf kavramı sadece üretim ilişkileri temelinde kullanılmaktadır.

Karşı görüşte olanlar ise M.Weber'in etkisiyle ekonomik esaslara yer vermenin yanısıra sınıfı sadece bununla açıklamaz. Ekonomik farklar (servet ve gelir gibi) kadar statü farklarını da hesaba katar. Hayat tarzındaki farklılaşma da kavramın içinde yer alır.

2.1.3.3. MESLEK BİRLİKLERİ-KADEMELER ANLAMINDA SINIF KAVRAMININ KULLANILMASI

Geleneksel toplum yapılarının anlatılmasında, kavramın bazen meslek birliklerini ifade etmek üzere kullanıldığı da görülmektedir. Mesela N.Berkes, Osmanlı toplum yapısını incelerken sınıfın Osmanlı'daki anlamını ele alır.

Osmanlı anlamında sınıflar meslek gruplarıdır... Halk gördüğü işe göre sınıflandırılır. Sınıfsız insan olmazdı. Onun için mekruh sayılan işleri görenler bile bir sınıf sayılabilirdi. (Berkes 1976:82)

Bu anlamıyla sınıf, konumlar arasındaki ayrımın ve ekonomik ayrımların meslekler esasında olduğu bir toplumsal bölünmeyi düşündürür. Bu bölünmede hiyerarşinin sürekliliği ve karşılıklı bağımlılık söz konusudur. Sosyoloji dağarcığının dışında, bugün de meslek birlikleri gibi bazı gruplaşmalar⁽¹⁾ için sınıf kavramı günlük kullanımda yer almaktadır.

2.1.3.4. ZÜMRE KAVRAMININ İKİ FARKLI KULLANIMI

Zümre kavramının bazı yerde grup ve küme kavramıyla eş anlamlı kullanıldığını, genellikle de Ortaçağ batı toplumlarında görülen özel tabakalaşma tipini belirtmek amacıyla kullanıldığını görüyoruz.

2.1.3.5. KATMAN/LAŞMA KAVRAMININ KULLANIMI

Literatürde katman veya katmanlaşma teriminden ziyade tabaka ve tabakalaşma terimleri daha sık kullanılmaktadır. Mesela D.Ergil katman kavramını tabaka kavramıyla eş anlamlı olarak değil de zümre kavramını karşılamak amacıyla kullanır. Diğer eserlerde de tabaka ve katman terimlerinin eş anlamlı kullanıldığı görülmektedir.

2.1.3.6. TABAKA/LAŞMA KAVRAMININ KULLANIMI

Tabaka kavramı genellikle Marksist teorinin dışında yer alanlar tarafından tercih edilmektedir. Kavramın kullanımında şu farklı anlamları tesbit ettik.

(1) Toplumsal sınıfların birer grup olmadığı açıklaması için bkz (Ergun 1979:189).

Bizim de tercih ettiğimiz şekliyle bu ilk kullanımında tabakalaşma genel ve soyut bir kavram olup kast, zümre ve sınıf tabakalaşmanın özel görünüm⁽¹⁾leridir. Tabakalaşma geneldir. Diğerleri onun birer görünümüdür. Tabakalaşma kavramı bu farklı görünümlere genel soyut bir çerçeve çizer. Bu yüzden tabakalaşma kavramı kullanılmadan diğerleri sistematik biçimde incelenemez. Özellikle K.Davis ve Wilbert E.Moore bu konuda ısrarlıdır. Bu kullanımı ileride ayrıntılı açıklayacağız. Bu kullanımda tabakalaşma tüm toplumlar için ortak ve evrensel bir olgudur.

İkinci kullanımda sınıf kavramı yerine tabaka kavramı önerilmekte, üretim ilişkilerinin dışında çeşitli ölçütlere göre oluşan gruplaşmalara tabaka adı verilmektedir (Bremend, Geledan 1984:325). Özellikle

...A.B.D. sosyologlarının öncülüğünü yaptıkları bu görüşe göre "sınıf" kavramında statü (mekî), prestij, aile geçmişi ve hayat uslûbu, eğitim seviyesi benzeri unsurlar önemli rol oynamamaktadır. Bu yorumlayış sınıf kavramın da içine alan sosyal tabakalaşma kavramını ortaya çıkarmıştır. (Sezal 1991:111)

Üçüncü kullanımında ise kavram "...yalnızca etnik ve dinsel kökenli mevcut toplumsal gruplar listesine yamanmaktadır." (Turner 1984:72).

K.Boratav ise 1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıfları incelediği eserinde tabakaya yukarıdakilerden tamamen farklı bir anlam yükler. O'na (1991:9-10) göre tabakalar ile sınıflar arasındaki ayırım çizgisi, ancak artık değerın yeniden paylaşım süreçleri çözümlenerek belirlenebilir. Toplumda temel bölüşüm ilişkileri içinde el konan artık, piyasa içi ve dışı mekanizmalarla

(1) Bu hususta farklı bir açıklama için bkz (Sencer 1974:186)

paylaştırılır. Buna ikincil bölüm ilişkileri denir. Artığa el koymanın ilk kertesı, birincil bölüm ilişkilerini oluşturur. Toplumsal grup ve tabakaların tanımlanması ikincil bölüm ilişkilerine bağlı olarak mümkün olabilir. Diğer bir ifadeyle toplumsal sınıflardan farklı olarak, ikincil bölüm ilişkilerine katılanlar tabakaları oluştururlar.

Yukarıda belirttiğimiz bu kullanımların dışında, bazı eserlerde tabaka ve sınıf kavramlarının eş anlamlı kullanıldıklarını görmekteyiz. Mesela "...akademik sosyoloji açısından sınıf, ...açık bir insan kümesi ya da tabakasıdır." (Türkdoğan ? :86-87), "Sınıf... soydan gelme olmayan kimselerin teşkil ettiği tabaka..." (Ülken 1969:258) gibi. Bu kullanımlarda sınıf ve tabaka arasında ayırım gözetilmemektedir.

Gözden kaçmayan bir başka husus ise yukarıda üzerinde durduğumuz bu kavramlar arasındaki farklar ya göz ardı edilerek, ya farkına varılmaksızın birbirinin yerine kullanılmış ya da benimsenen teorik yaklaşım sebebiyle özellikle bir kavram tercih edilmiş diğerinin üzerinde durulmamıştır.

Bu altı madde yeri geldikçe ayrıntılı olarak yeniden ele alınacaktır. Biz şimdi kavram kullanımındaki bu farklı yönelişlerle ilgili bazı açıklamalarda bulunmak istiyoruz.

2.1.3.7. DEĞERLENDİRME

Kavram tercihi konusundaki bu farklı yaklaşımlar daha doğrusu farklı teorik tercihlerin farklı kavramları beraberlerin de getirmesi Osmanlı toplum yapısının incelenişine de kaymıştır. Sosyal bilimcilerimizin genellikle kavramları tanımlamadan kullanmaları,

okuyucuyu kavramı hangi anlamda kullandığı konusunda zorlu bir arayışa itmektedir. Halbuki kavramların öznellikten kurtarılıp iletişimde kullanılabilir hale getirilmeleri için tanımlanmaları gerektiği bilinen bir gerçektir.

...kullanılan kavramın tekabül ettiği nesnenin ya da sürecin hangi soyutlama ve genelleme düzlemi içinde kullanıldığını belirtmek gerekir. Daha sonra bu nesne ya da sürecin hangi farklı bağlantıları, hangi yeni boyutları kazandığını ya da bizce bu haliyle görüldüğünü belirleyip, söz konusu yeni boyutları ve/veya yeni bağlantıları ile ona hangi adı vereceğimizi (sözcük) kararlaştırmamız gerekir. Çünkü nesne ya da sürecin (yani algımızın) bu yeni görülen ilişkileri, bağlantıları o nesnenin ya düzlemini değiştirmiştir ya da kazandığı yeni boyut ile nesne/süreç yepyeni bir forma kavuşmuştur... Bu yeni keşfedilmiş haliyle nesnenin zihnimizde eskisinden farklı bir kavrama sahip olmuştur. (Çelebi 1991:117)

Bu açıklananlar çerçevesinde Osmanlı toplum yapısı ile ilgili kullanılan kavramların sorgulanması şarttır. Çünkü Batı toplumlarının gelişme süreçlerini yansıtan kavramlarla (feodal, zümre, sınıf v.b. gibi) Osmanlı toplum yapısının incelenmesi problem yaratmaktadır. Araştırmamızda Osmanlı toplum yapısını bu kavramlara uygun olarak inceleyen sosyal bilimcilerimizin konuyla ilgili görüşlerine ileride yer verilecektir. ^{Öğrencü} ~~İkinci~~ bölümde derinlemesine inceleyeceğimiz bu kavramların sorgulanışıyla ilgili burada yeri geldiği için kısaca belirtmek istediğimiz Batı toplumlarından farklı bir işleyiş gösteren Osmanlı toplum yapısındaki tabakalaşma sisteminin kavramlaştırılmasında yeni kavram yaratmak yerine (çünkü batı toplumlarından farklı bir ilişki ve bağlantılar sisteminin keşfi söz konusudur), mevcut kavramlarla Osmanlıyı açıklama çabasıdır. Burada da benimsenen teori ve metodolojik yaklaşım önemli rol oynamaktadır.

Sosyal bilimlerde bir kavramı her yaklaşımın aynı anlamda kullanabilmesini sağlamak mümkün değildir. Kavram kargaşasının düzeltililebilmesinin, bir olguya ait kavramın herkesçe aynı kullanılmasını sağlamaya çalışmakla değil kavramın ne anlamda kullanıldığının açıklanmasının sağlanmakla mümkün olacağı kanaatindeyiz. Bu sebeple bilim adamları kavramları tanımlamalılardır ki biz onun realiteyi nasıl gördüğünü, nesne ya da süreçleri hangi düzleme taşıdığını bilebileyim ve sonuçta doğru iletişim kurabilelim.

Bu bölümün başında O.Hançerlioğlu'nun sınıf kavramı yerine tabaka kavramını kullananları bilim dışı olmakla suçladığını belirtmiş ve bu görüşün yanlışlığını sergileyeceğimizi belirtmiştik. Tabakalaşma kavramını kullananları değil, O.Hançerlioğlu'nun kavram ve teori tercihi konusundaki suçlamalarını bilim dışı saymak için biz üç haklı sebebe sahibiz.

Bu sebeplerden ilki sosyo-kültürel realitenin yapısı gereği, farklı teorik yaklaşımlar zorunlu olarak vardır. ikincisi bu farklı kavramlaştırmalar, farklı teorik yaklaşımların bir sonucu olup realiteye daha da derinlemesine nüfuz etmemize ve bilimsel ilerlemeye yardımcı olacaktır.

Zira T.Kuhn (1982:9-10)'a göre bilgi üretimi ve bilimsel ilerleme, paradigma adını verdiği farklı bilimsel yaklaşımların birbiriyle yarışmasının ve güç mücadelesinin bir sonucudur. Kuhn bir paradigmaya kavuşan bilim dallarının biraz doğmatik bir yapıya sahip olduklarını, kendi bilim yapma yöntemleri ve teorileri dışında kalan bilgilere kapalı olduklarını ileri sürer.

İşte bu anlayış sınıf veya tabaka kavramlarının tercihinde bilim adamlarını etkilemiş ve onları birbirlerini karşılıklı suçlamaya itmiştir. Kuhn'un

paradigma tanımından yola çıkarsak suçlamaların sebebini buluruz. Kuhn (1981:10)'a göre paradigma belli bir bilimsel yaklaşımın doğayı ve toplumu sorgulamak ve ilişkiler bütünü bulmak için kullandığı açık ya da örtülü, inançları, kuralları, değerleri ve kavramsal/deneysel araçları kapsar. İşte incelediğimiz olguya tabakalaşma tanımıyla yaklaşanlar farklılaşmayı ve eşitsizliği sosyo-kültürel realitenin bir gerçeği olarak algılar ve kabul ederken, olguya sınıf kavramıyla yaklaşanlar bunun tersini savunmuşlardır.

Kuhn'un da belirttiği gibi yeniliğe kapalı olan bilim ile yenilikleri su yüzüne çıkaracak eski paradigmayı sarsan kavramsal devrimler arasındaki diyalektik sürtüşme bilimin ilerlemesini sağlayan temel unsurdur (1982:9). Bu sebeple farklı kavramsallaştırmalar bizi ürkütmemelidir ve hemen bilim dışılık suçlamalarını gündeme getirmemelidir.

Kavram tercihi konusundaki suçlamalarla ilgili tutumları bilim dışı saymak için üçüncü haklı sebebimiz ise, tabaka ve sınıf kavramlarının bir tek olguyu ifade eden ve biri diğerine tercih edilen kavramlar olmayıp, birbirini tamamlayan farklı olguları ifade eden kavramlar oluşudur. Tabakalaşma tümel, sınıf ise tikel bir kavramdır. Yeni kavramların kaplamalarına girenlerin niceliği farklılık göstermektedir. Sınıf ve tabaka kavramlarına ilişkin bu bilgilerin ayrıntısı ileride verilecektir.

Özetle realitedeki farklı olguları farklı terimlerle ifade ederek kavramlaştırma doğru ve ayrıntılı düşünmenin şartı olup yukarıda da belirttiğimiz gibi sosyo-kültürel realiteyi derinlemesine irdelemeyi de mümkün kılacaktır. Somut gerçeklerin labirenti içinde bize kılavuzluk edecek olan kavramlardır. Kavramlar somut gerçeklerin sonsuz

çeşitliliği içinde kaybolmamızı önlerler. Zira kavramlar bu çeşitliliğin arkasındaki benzerliklerin soyutlaştırılmış ifadesidir. Genel kavramlarla sistemleştirilmemiş gerçekler ise olgular yığını olarak kalır. Bu sebeple konumuzla ilgili olgulara ilişkin kavramları açık bir şekilde sergilemeyi uygun bulduk.

Ayrıca olguyla ilgili kavramları tek tek ele alarak tanımlamamızın bir önemli sebebi de şudur. Kavramlar olguların nesnel gerçekliklerinin özü olmayıp, bizim olgular arasında görmeyi seçtiğimiz bağlantıların anlaşılır hale getirilme araçlarıdır. Bitmiş ve sonlu kavramlar evrenine sahip değiliz. Kavramlar da her gün yeniden oluşmaktadır. (Kılıçbay 1985:432)

Bu sebeple yapılan çalışmalarda kavramsal çerçevelerin her seferinde yeniden tanımlanması bir zorunluluktur. Çalışma çerçevesi içinde yer alan her bir kavramın tam bir tanımını yapmak, bu tanımları standardize etmek ve hiç değilse benimsenen teorik yaklaşım içinde bunların üniform şekilde kullanılmasını sağlamak şarttır.

2.2. TABAKALAŞMA TANIMLARI VE TABAKALAŞMA OLGUSUNUN GENEL ÖZELLİKLERİ

Batı literatürü ile Türkçe literatür, tabakalaşma ile ilgili kavramlar karşılaştırmalı tarandığında literatürün hacmi ve çeşitliliği açısından iki uç noktayı oluşturduğunu görüyoruz. F.Parkin Batı için "Mevcut literatürü tarayan herhangi bir kimse bu literatürün hacmi ve çeşitliliği karşısında şaşkınlığa kapılacak." (Parkin 1990:613) derken Türkçe literatür için aynı şeyleri söyleyebilmemiz mümkün olmamaktadır. Bu sebeple bu bölümde olgunun tanımı ve genel özellikleri üzerinde dururken bundan sonraki bölümde

olguyu açıklayan diğer kavramları ele alacağız.

2.2.1. TABAKALAŞMA TANIMLARI

Sosyoloji literatüründe yer alan farklı tabakalaşma tanımlarını vermeden önce bu kavramın bir anoloji sonucu sosyal bilimler terminolojisine nasıl kazandırıldığını açıklamak istiyoruz.

Kelime olarak "tabakalaşma aslında bir jeoloji terimidir. Fakat kat (strata) ve katlaşma (stratification) kelimeleri sosyolojide kullanılır. Mertebeleşme (hierarchic)'den daha geniş bir anlamı vardır ve onu da içine alır." (Ülken 1969:168). J.F.Cuber ve W.F.Kenkel'de terimin jeolojiden alındığını belirtir. Cuber ve Kenkel (1954:10)'e göre terim Amerikan sosyologları tarafından değişik yönlerde kullanılmıştır. Birçok sosyal bilim teriminde olduğu gibi tabakalaşma kavramı da anoloji sonucunda elde edilmiş bir kavramdır. Jeologlar kaya tabakalarından bahsederken bir tabakanın diğer tabakanın altında ya da üstünde olduğunu ve tam olarak birinin diğerinden nasıl farklı olduğunu göstermişlerdir. Daha önce konu ile ilgili olan bazı sosyal bilimciler de bunu topluma ve statü farklılıklarına uygulamaya çalışmışlardır.

J.F.Cuber ve W.F.Kenkel anoloji sonucunda oluşturulan kavramların genelde bazı mahzurları da beraberinde taşıdığını belirtirler. Toplumsal tabaka fiziksel olarak kaya oluşumları gibi ne tam farklıdır ne de birbirine geçmiştir. Analogik terimin kullanımı kullanışlı olmayan şöyle bir etkide bulunabilir. Özellikle yeni başlayanlar şöyle ya da böyle tabakanın olması gerektiğini ya da tabakalaşma teriminin kullanılamayacağını düşünebilirler. Tabakalaşma terimi anolojiyle sosyal bilimlere kazandırılmasına rağmen onu

profesyonel sözlüğümüzden çıkartmaya çalışmak uygun değildir. Bu terimin analogi, sonunda kazanılmış olduğunu unutmadan ve tehlikelerinin de farkında olarak kullanmalıyız (1954:10,11).

J.F.Cuber ve W.F.Kenkel (1954:11-12)'e göre tabakalaşma kelimesinin kullanımı (yazarlar tarafından) ikili şekle sahiptir. İlk kullanımında tabakalaşma bir duruma tekabül eder. Bu kullanımda sanki birisi toplumsal aktivitelerin içerisinde bir film projektörünün statü sistemindeki bağımlılıkları gösteren bir kişi olarak bulunur. Tabakalaşmanın diğer kullanımı onu bir süreç olarak görür. Toplum dinamiktir ve dinamik olduğundan bazı aktiviteler farklı statü durumlarından dolayı oluşur. Bu iki kullanımdan, yeni terimin statik mi yoksa dinamik mi anlam yüklenerek kullanıldığı yazarın kullanım biçiminden anlaşılır.

Bu açıklamalardan sonra şimdi de literatürde tesbit ettiğimiz farklı tabakalaşma tanımlarını verelim. Kavramın tarihi geçmişine baktığımızda sosyolojide tabakalaşma kavramının kullanımı sanayi devriminden sonra geniş bir yer tutmaya başlamıştır (Dönmezer 1982:303). Sosyolojide her teorik yaklaşım, temel sayıltıları ve bakış açılarına göre tabakalaşma olgusunu az veya çok farklı bir şekilde kavramlaştırmıştır. Bu kavram farklılıklarının temelinde bilim adamlarının temel kabullerinin çeşitliliği yatar.

Lundberg, Schrag ve Larsen'in ortak eserleri olan sosyoloji kitabından tabakalaşma:

bir halkın, aralarında ayrıcalık, sınırlılık, ödül ve yükümlülük bakımlarından farklar bulunan, kendi içlerinde bir ölçüde uyumlu iki veya daha çok tabakaya bölünmesi (1985:318)

olarak tanımlanıyor.

Merrill'e göre sosyal tabakalaşma üyelerin büyük çoğunluğunca şuurlu olarak farkına varılmaksızın ve onların iradelerine bağlı olmaksızın gelenek aracılığıyla yukarıdan empoze edilir. Sosyal tabakalaşmada toplumda bazı grupların mallardan, hizmetlerden, iktidardan ve duygusal tatminlerden diğer gruplara oranla daha fazla yararlanmaları anlamına gelen farklılaştırılmış bir ayrıcalıklar sistemi vardır (Osipov 1977:180-181).

T.E.Laoswell (1970:258-260)'e göre statü, sıralama, hayat biçimi, benzer ekonomik durumlar ve gelir düzeyi tüm bunlar sosyal tabakayı (stratum) tanımlayan faktörlerdir. Sosyal sınıfları tanımlayan faktörler değildir. Tabakalaşma sıralanmanın objektif sonucudur. Tabakalaşma sıralama düzenini, sıralamaların göreceli pozisyonunun ve onların sınırlı bir sistemdeki dağılımını gösterir. Eğer bir sistem kişileri grup üyeliğini göz önüne almadan tasnif ederse, bireysel tabakalaşmadan söz edebiliriz. Eğer gruplar üniteler olarak tasnif edilirse, grup tabakalaşmasından söz edebiliriz.

P.A.Sorokin (1964:11)'e göre sosyal tabakalaşma bir nüfusun, hiyerarşik bir şekilde sıralanarak ayrışmasıdır. Sosyal tabakalaşma yukarı ve aşağı sosyal katmanların varlığında ifadesini bulmuştur. Toplumsal tabakalaşmanın temeli ve özü, bir toplumun üyeleri arasında hakların ve imtiyazların, görevlerin ve sorumlulukların, toplumsal değerlerin ve mahrumiyetlerin, toplumsal güç ve nüfuzların eşitsiz dağılımından oluşur.

Ogburn ve Nimkoff'a göre tabaka benzer veya aynı rol (konum) ve statüleri paylaşan bireylerin oluşturduğu gruplar olup, tabakalaşma ise bir topluluğun iş bölümü gereği benzer veya aynı rolleri (konumları) ve bunlara

bağlı statüleri paylaşan bireylerin oluşturduğu hiyerarşik grupları bölünmesi şeklinde nitelenebilir. Birey veya grupların az çok sürekli bir statü hiyerarşisi içinde farklılaşmasına tabakalaşma adı verilir (Sencer 1974:119). Bir başka deyişle;

içinde insanların sosyal rollerine ve faaliyetlerine uygun olarak yüksek ve düşük diye sıralandığı düzenlenmiş eşitsizlikler. (Osipov 1977:180)

tabakalaşma olarak tanımlanır.

Başkaca değişik tanımlar vermek mümkün, fakat gereksiz. Daha önce de belirttiğimiz gibi herkesçe kabul edilmiş bir tanım bulmak oldukça güç. Bununla birlikte burada verilmeyen diğer tanım ve açıklamaları da göz önünde bulundurarak şunları söyleyebiliriz.

Tabakalaşma kavramı farklılık ve benzerlik kavramlarını içinde barındırmaktadır. Toplumda görülen bu farklılıklar herhangi bir ferdin görebileceği kadar açıktır. Fakat tabakalaşma sosyolojisinde, fertler arasındaki ayırım ve farklılıklar sahip olunan ferdi özelliklere göre değil, ait olunan gruplara göre belirlenir. Farklılaşma kavramı ile tabakalaşma arasındaki ilişkiyi ileride ayrıntılı ele alacağız. Tabakalaşma hiyerarşik bir sıralanış olup bu durum toplumda bazı birey ve grupların bazı nimetlerden diğerlerine nazaran daha fazla faydalanmalarını sağlayan farklılıklar yaratmaktadır. Hiyerarşik sıralanışta yer alan grupları benzer sosyal farklılıklar oluşturmaktadır. Benzer veya aynı sosyal farklılıklara sahip birey ve gruplar tabaka adını alırken, tabakalaşma bu birey ve grupların hiyerarşik sıralanışını ifade etmektedir.

2.2.2. TABAKALAŞMA OLGUSUNUN GENEL ÖZELLİKLERİ

Tüm bilimler inceledikleri alanlarda olay ve olguların evrensel özellik gösteren yanlarından hareket ederek teoriler kurmaya çalışırlar. Bu sebeple toplumsal tabakalaşma olgusu üzerinde belirli bir teoriye ulaşmadan önce bu olgunun farklı zaman ve mekandaki değişik görünümlerinin altında yatan ortak özelliklerin ortaya konması gerekir.

Diğer bir anlatımla ilmi araştırmaların aynı zamanda bir soyutlama faaliyeti olduğunu biliyoruz. Çok sayıda ve farklı olan tek tek özel tabakalaşma görünümlerinin arkasında bu olgunun evrensel, değişmeyen ortak noktalarının tesbiti şarttır. Tarihi süreç içinde ortaya çıkan kast, zümre, sınıf gibi somut tabakalaşma görünümlerinin benzer ve ortak özellikleri bizi tabakalaşma olgusunun genel özelliklerine götürecektir. Gerçi bu konuda farklı teoriler vardır ama burada teoriler tarafından çoğunlukla kabul edilen temel özellikler ele alınacaktır.

2.2.2.1. TABAKALAŞMA EVRENSEL BİR OLGUDUR

Tabakalaşma olgusunun açıklanmasında, çeşitli sosyologların farklı yaklaşımları bulunmakla birlikte, Marksist yaklaşımı kabul edenlerin dışında hemen hemen bütün sosyologlar tabakalaşma gerçeğinin evrensel olduğu üzerinde hemfikirdirler.

Çünkü sosyolojinin genel anlamda konusunu oluşturan toplumda, bireyler bir çok yönlerden farklılıklar gösterirler ve bu farklılıklar ilmi bir inceleme konusu olmadan bile herhangi bir bireyin görebileceği kadar açıktır (Berger 1977:443). İnsanlar birtakım özelliklerini doğuştan getirirken, bazılarını

da toplum hayatında kazanırlar. Doğuştan getirilen ve toplum içinde kazanılan bu bileşim diğer bireylerce değerlendirilir. Bu değerlendirme tabakalaşma sistemini oluşturur.

Toplumsal tabakalaşma kaçınılmaz mıdır? sorusuyla konuya giren B.Barber(1957:14)'e göre toplumsal tabakalaşma ve farklılaşma küçük gruplarda biraz azaltılabilir ama ortadan kaldırılamazlar. Bu azaltma da küçük topluluğun grubun daha büyük ve ayrılmış bir toplumun parçası olmasıyla mümkün olur.

Tabakalaşmanın kaçınılmazlığı yanında bunun evrensel gerekliliği hususundaki açıklamayı, fonksiyonalist tabakalaşma teorisine önemli katkılarıyla tanınan K.Davis ve W.E.Moore da buluyoruz. Onlara (1970:368) göre "hiç bir toplumun tabakalaşmamış olamayacağı" önermesiyle yola çıkıldığında, herhangi bir toplumsal sistemde fonksiyonel açıdan tabakalaşmayı gerektiren evrensel gerekliliği açıklamak gerekir. Tabakalaşmayı gerektiren evrensel gereklilik ise fonksiyonel faydadır. Diğer bir deyişle tabakalaşma her toplumda fonksiyonel bir gereklilik olup evrenseldir.

K.Davis ve W.E.Moore'a göre fonksiyonel fayda ilkesine karşılık, tabakalaşmanın kaçınılmaz olduğu gibi

...niçin evrensel bir olgu olduğu sorusuna Sorokin'in sosyal tabakalaşmanın tabii kaynağı teorisi, adını verdiğimiz açıklamalarıyla cevap verebilir. (Eke Dikeçligil 1987a:382)

Toplumsal tabakalaşmanın tabii kaynağı teorisine (Sorokin 1964:337) göre toplumsal tabakalaşma bütün örgütlenmiş toplumlarda var olduğundan, onun mevcudiyeti toplumsal hayatta var olan uygun durumlar sebebiyledir. Diğer bir deyişle, toplumsal tabakalaşmanın özel formlarını biçimlendiren özel ve geçici faktörlerin

yanında, evrensel sebepler olmalıdır ve bu da insanların birlikte yaşamalarıyla yakından bağlantılıdır. Somut Form'da bunlar fazla ve değişiktir ama bunlar birkaç genel kategori içinde gruplandırılabilir. Bunlar; birincisi birlikte yaşama gerçeği, ikincisi bireylerin doğuştan gelen (yaratılıştan, fitri) farklılıkları, kromozomların bir araya gelişindeki farklılıklar, üçüncüsü, ana rahmine düştüğü andan itibaren bireyin içinde yer aldığı çevre farklılıklarıdır.

Tabakalaşmanın tabii faktörleri olan ama zaman ve mekan şartları içinde farklı görünüm kazanan bu ⁽¹⁾ üç faktörü sırayla görelim. İlki toplumsal tabakalaşmanın daimi bir sebebi olan birlikte yaşama gerçeğidir. Sorokin'e (1964:337) göre sürekli birlikte yaşamak ancak bir grubun üyelerinin ilişki ve davranışlarının düzenlendiği bir durum altında mümkündür. Teşkilatlanma üyelerin yöneten ve yönetilenler olmak üzere farklılaşması demek olduğuna göre hiyerarşik farklılaşma yani tabakalaşma kaçınılmaz olacaktır. İsmi ne olursa olsun (monarşi, oligarşi, demokrasi) bir kontrol merkezi olmadan hiç bir daimi teşkilatlanma ve birlikte yaşama mümkün değildir. Kontrol merkezi oluşur oluşmaz, bu merkezin ismi ne olursa olsun, tabakalaşma belirir. Birlikte yaşama teşkilatlanmayı, teşkilatlanma da tabakalaşmayı yaratır.

Tabakalaşmanın daimi ikinci faktörü bireylerin doğuştan gelen farklılıklarıdır. Sorokin (1964:338)'e göre bugün kişilerin fikri, fiziki ve zihni niteliklerinin farklı olduğu kesin bir biçimde bilinmektedir. Bu şartlar altında toplumsal bir farklılaşmanın ve tabakalaşmanın oluşmaması bir mucize olurdu. Şayet insanlar farklı nitelik ve kapasitelere

(1) Bu üç faktörle ilgili benzer alıntı için bkz. (Eke Dikeçligil 1987a:382).

sahipse, tabakalaşma içinde bunların eşitsizliği tezahür edecektir. Bu insanları herhangi bir grup içinde (okuma yazması olmayan bir kabile, suçlular çetesi, hırıştıyan topluluğu v.b. gibi) istediğiniz gibi dağıtın, onları istediğiniz durumlar altına koyun, yine de bu insanların eşitsizliği olgusu şu veya bu şekilde görülmüştür, görülüyor ve görülecektir. Her yeniden yapılanmada, bireyler doğuştan getirdikleri özellikler bakımından eşit kılınmadıkça tabakalaşma olgusunu ortadan kaldırmak mümkün değildir. Toplum üyeleri arasında gerçek eşitlik gerçekleşmeyecek bir mittir.

Sorokin'in ikinci faktörle ilgili bu açıklaması, Pareto'nun "toplumsal ayrıcinstenlik" açıklamasına denk düşmektedir. Pareto tabakalaşmayı açıklarken temele "toplumsal ayrıcinstenlik", "heterogencite" kavramını oturtur. Tabakalaşma her toplumda görülen "toplumsal ayrıcinstenlik" le açıklanabilir.

Sosyal tabakalaşma ve sosyal eşitsizlik olaylarının kaynağı aynı cinsten olmamaktır. Bunlar her sosyal sistemin ebedi ve sabit elemanlarıdır. (Sorokin 1975:72)

Sorokin'in "doğuştan gelen farklar" açıklaması ilk Pareto'nün "ayrıcinstenlik" açıklaması birbirine paralellik göstermekte.

Tabakalaşmanın daimi üçüncü faktörü çevre farklılıklarıdır. Sorokin(1964:340)'e göre, insanlar arasındaki fitri farklılıklar olmasaydı bile, insanların çevresindeki farklılıklar "birlikte yaşamak" durumu gereği toplumsal tabakalaşma yaratmak için yeterlidir. Farklı çevreler toplumsal tabakalaşmaya aşağıdaki biçimde yol açar. Birincisi elverişli ve elverişsiz konumlar gereği, elverişli ortamda yerleşen insanlar, bir çok engeli aşmak zorunda kalan insanlara göre toplumda daha itibarlı olanların statüsüne ulaşmak için

daha fazla şansa sahiptirler. İkinci olarak farklı çevreler ferdi ve zihni özellikleri dolaylı ve dolaysız şekilde değiştirebilirler. Bir çevre kendine hakimiyet, yaratıcılık gibi tecrübelerle imkan hazırlarken başka bir çevre ise bunların zıddı özellikleri kolaylaştırır. Dolayısıyla, zaman dilimi içinde, fitri olarak benzer bireyler çevrenin etkisiyle çok değişebilirler. Bu farklılık hayat mücadelesinde eşitsizlikleri doğurur ve bu durumda tabakalaşma halinde sonuçlanır. Farklı bireylerin ve grupların çevreleri aynı olmadığı için bu faktör tarih boyunca sürekli bir şekilde işlemektedir. Beraber yaşama, fitri farklılıklar ve farklı çevreler her zaman işlemektedirler.

Özetle bu üç özellik tabakalaşmanın evrenselliği ve tabiiliğinin en somut göstergesidir. Sorokin tabakalaşmanın ortaya çıkışının kendiliğinden ve tabii bir gelişme olduğunu belirtirken yukarıda açıkladığımız üç faktörü temel ve gerekli şart olarak ele alır. Birarada yaşama mecburiyeti temel, kalıtım ve çevre faktörü gerekli şarttır.

Büyük küçük her birlikte yaşayan grup (ilkel kabile, çete, siyasi parti, cemiyet, cemaat) yukarıda sıraladığımız bu üç temel faktör sebebiyle hiyerarşik sıralanış içerisine girmek zorundadır. Bu temel tabii sebeplerden dolayı eşitsizlikler dolayısıyla da tabakalaşma ortaya çıkar. Tabakalaşma şekli her toplum için farklılık gösterir ama az çok sürekli örgütlenmiş bir grup söz konusu olduğunda değişmek bir olgudur.

Tabakalaşma olgusunun sadece sosyo-kültürel realiteye özgü olmadığı bunun yanı sıra diğer realitelerde (bitki ve hayvar toplulukları) tabakalaşma olgusunun bulunduğu Sorokin, Lundberg, Schrag, Larsen, Ogburn ve Nimkoff gibi sosyologlar tarafından belirtilmiş ve diğer realitelerden örnekler

gösterilmiştir.

Bitki topluluklarında, farklı sosyal tabakalara, asalaklık ve sömürge olgularına, baskı ve egemenliğe (tüketilen toprak bileşimi öğesi, nem, güneş ışığı ve hava miktarı gibi) farklı ekonomik yaşama standartlarına rastlanır. Bu olguların, insan toplumlarındaki sosyal tabakalaşma olgularına sadece sembolik anlamda benzediği şüphesizdir. Daha sağlam gerçeklere dayanarak, aynı şeyler hayvan toplulukları için de söylenebilir. Bu topluluklarda sosyal tabakalaşma, örneğin arılar, karıncalar ve diğer böcekler topluluğunda farklı ve kesinlikle birbirinden ayrılmış katların varlığını ortaya çıkarır (Sencer 1974:121). Bu görüşlerden hareketle Sorokin de, tabakalaşmayı sadece toplumu değil, bitkiler ve hayvanlar alemini de yöneten evrensel bir yasa olarak göstermektedir.

Lundberg, Schray ve Larsen'in ortak eserlerinde ise bu konuyla ilgili kısaca şu örneklerle rastlamaktayız. içgüdü toplumlarında arılarda olduğu gibi, arı beyleri, kraliçe arılar türünden fonksiyonlara göre katı bir tabakalaşmaya rastlanmaktadır. Bu tür topluluklarda, farklı tabakaların ancak biyolojik bakımdan kendilerine yüklenen fonksiyonu yerine getirecek biçimde uzlaşmışlardır. Araştırmalar, öztellikle tavuklarda bir statü ayrılığı bağlılık ve egemenlik ilişkisinin doğduğunu ve gruplaştıkları sırada kesin bir gagalama düzeninin kurulduğunu ortaya koymuştur (1985:322-323).

Kısacası tabakalaşmamış olarak gösterilebilecek bir hayvan, bitki ve insan topluluğuna rastlamanın mümkün olmadığı ve bunun farklı üç realite (fiziki, biyolojik ve sosyo-kültürel) içinde geçerli olan

(1)
evrensel bir olgu olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.2.2. BİREYLERİN BİRBİRLERİNİ DEĞERLENDİRMELERİ BİR TABAKALAŞMA FAKTÖRÜ OLARAK KARŞIMIZA ÇIKAR

Tabakalaşma ile ilgili eserlerde en sık rastladığımız tesbitlerden birisi tabakalaşmanın bireylerin birbirlerini değerlendirmelerinin sonucunda oluştuğudur. Bottemore (1966:10)'a göre tabakalaşma farklı değerlendirmenin belirlediği farklılığın yapısallaşmasıdır. Değerlendirme insanlararası etkileşimin kaçınılmaz bir yönüdür. Değerlendirme dikey bir sıralanmaya yol açar. Bu değerlendirmenin neyi temel alarak yapıldığı üzerinde ise pek fazla durulmamaktadır.

Değerlendirmede temel alınan ne olduğunu belirtmeden önce P.A.Sorokin'in sosyo-kültürel realitenin boyutlarına ilişkin tasnifi açıklayıcı olacaktır. Kısaca verecek olursak sosyo-kültürel realitenin ilk boyutu anlamlar olup, değerler, inançlar, kabuller ve normlardan oluşur ve bunlar zamansız, mekansız ve maddesizdirler. ikincisi maddi araçların yardımıyla anlamları işleten ve kullanan insandır.

-
- (1) Tabakalaşmanın evrenselliği konusundaki Sorokin, Davis, Moore, Lundberg ve Larsen'in görüşlerine karşılık tüm insanlık tarihinde toplumsal farklılaşmanın olduğu fakat küme hiyerarşileri (dikey sıralanma) oluşmadan insan topluluklarının binlerce yıl yaşadığı, hatta bu tür toplumların bugün bile var olduğu şeklindeki farklı bir açıklama için bkz (Ergil 1986:17-19). Bu görüşte bu tip toplumlarda tabakalaşma olmadan farklılaşma düzeyinde kalınarak, egemenlik ilişkileri geliştirilmeden ve toplum üyelerinin tümünün alınan kararlara ve benimsenen normlara kendi iradeleriyle uyduğu kabulü vardır. Farklılaşma ve tabakalaşma kavramları ayırdedilmiştir. Antropologların yaptıkları çalışmalardan örnekler verilmiştir.

Üçüncüsü ise anlamları maddeleştiren, dolaştıran maddi araçlardır.⁽¹⁾ İşte sosyo-kültürel sistem anlam, insan ve maddi araçlar bileşeninden oluşur. Fakat esas olarak anlam tarafından karakterize edilir. Anlam, kendisini cisimleştiren ve sosyalleştiren sistemi diğerlerinden ayırıp kişilik veren sosyal realiteyi fiziki realiteden ayıran temel unsurdur. (Eke Dikeçligil 1987b: 8-10)

Sosyo-kültürel realitede her olgu bu üç boyutta analiz edilir. İnsan her zaman anlam atfeden bir varlıktır. Anlam atfederken yapılan değerlendirmenin hiyerarşik sıralandırması tabakalaşmayı meydana getirir. Tabakalaşma, toplum içindeki insanların sınıflandırılmasını inceleyen bilim dalıdır. Sınıflandırma yapılırken bazı güçlüklerle karşılaşılır. Bunlardan ilki, yukarıda belirttiğimiz gibi insanın anlam atfeden bir varlık olmasıdır. İnsan, mutlaka bir değerlendirme yapar. Sosyolog insanların nasıl sınıflandıklarını sınıflandırırken insanların yükledikleri anlamı da bilmek zorundadır. Ayrıca tabakalaşma bir başka zorluğu da insanın sürekli değişen nitelikler göstermesidir. Bir sınıflama yapıldığında sınıflama içindeki üyelerin zaman içinde değişebilir olduğunu görürüz. Değişen niteliklere sahip insanları çok kesin sınıflara ayırmak ise mümkün değildir.

Tabakalaşmanın şekli muhtevası ne olursa olsun yukarıda bahsettiğimiz üç boyut tabakalaşmada etkilidir: Anlam, insan, maddi araç. Hiyerarşik sıralanışın değerlendirme ürünü olduğunu belirtmiştik. Toplumdaki hiyerarşik sıralama siyasi, iktisadi ve mesleki boyutta yapılmaktadır.

(1) Bu üç boyuta ilişkin ayrıntılı açıklama için bkz (Sorokin 1972:165-167).

J.Fichter (? :143-144)'e göre kişilerin toplum içinde sosyal statüleri belirlenirken bazı ölçütler kullanılır. Bu ölçütler statü ve sınıf belirleyicileri olarak adlandırılır. Kişiler değerlendirmelerinde ölçülebilir belirleyicileri olarak aile, soy, servet, işlevsel fayda, eğitim, din ve biyolojik özellikleri kullanırlar. Bireyin statüsü soruşturulduğunda, onun yukarıda sıralanan bu ölçütlere dayanılarak değeri tesbit edilmeye çalışılmaktadır. Kişilerin birbirlerini değerlendirmesi toplumun işleyişinde önemli bir yer tutarak neyin iyi ya da kötü, yüksek ya da düşük olduğunu belirtir.

Tabakalaşmanın evrensel boyutlarının etkileşimi toplum tarafından üç boyuta göre iyi kötü, daha aşağı, daha yukarı şeklinde yapılmaktadır.

Genel kural olarak bu boyutlar birbirleriyle bağlantı halindedirler. Ekseriya bir boyutta üst tabakada yer alan, diğer boyutta da üst tabakada yer alır. Ancak biliyoruz ki sosyal bilimlerde her genel kural, istisnaları ile vardır. İktisadi boyutta üst tabakada yer alan bir kişi siyasi veya mesleki bakımdan aynı seviyede yer almayabilir.

Genel olarak iktisadi boyutta; hiyerarşik sıralanışın değerlendirmesi gelir ve servete göre, siyasi boyutta; hiyerarşik sıralanışın değerlendirmesi hakimiyet ve emretme gücüne, mesleki boyutta; hiyerarşik sıralanışın değerlendirmesi alınan eğitim, yetenek, uzmanlaşma, fonksiyonel önem ve eleman azlığına göre yapılıyor diyebiliriz.

(1) Ölçütler ve ampirik bulguları konusunda ayrıntı için bkz (Sencer 1974:197-405).

Konu toplumsal sistemin temel öncülü gerçevesinde ele alınacak olursa şunlar söylenebilir. Her tabakalaşma sistemi fonksiyonel bakımdan önemli rollerin yerine getirilmesi için bireylere bazı avantajlar sunar. Tüm toplumlar, bazı temel aynı fonksiyonel problemlerle karşı karşıya olduğu için tabakalaşma konusunda da aynı değerlendirme ölçütlerine sahiptir. Tüm toplumlar kendilerini yönetmek, diğer toplumlarla savaşmak veya kendilerini korumak için güç kullanmak, çeşitli ekonomik mal ve hizmetleri üretmek, kendilerine bazı problemler karşısında dini cevaplar bulmak ve diğer fonksiyonel ihtiyaçları yerine getirmek zorunda olduğundan, değerlendirme ölçütleri olarak bu amaçla ilgili rollere, yani idari, askeri, ekonomik ve dini rollere sahne olacaktır.

Bu açıklamayla birlikte şunu da belirtelim ki, ancak genel anlamda tüm toplumların aynı değerlendirme ölçütlerini paylaştığı söylenebilir. Toplumlara iç yapıları ve dışla olan ilişkileri değiştikçe ve farklı değerler sistemi kazandıkça, çeşitli rollere değişik önem atfedeceklerdir.

Örneğin durumu sarsıntılı veya değişmekte olan ya da komşu toplumlarla sürekli çatışma içinde bulunan toplumların barışçı ve statik toplumlara oranla idari ve askeri rollere daha fazla önem vermeleri mümkündür. Ekonomik gelişme veya gerileme dönemlerinde bazı sınıflar kazançlı, bazıları zararlı çıkarlar (Sencer 1974:81-101).

Yukarıdaki açıklamalar kısmilik taşır. Şayet daha genel açıklamalar getirmek istersek şunları söyleyebiliriz. Toplumsal sistemlerin üzerinde yükseldikleri üç temel öncül vardır. Toplumlar bu üç temel öncüle uygun olarak tabakalaşma sistemlerini oluştururlar. Mesela mana ile ilgili değerler sisteminin

yaygın bir güce sahip olduğu toplumlar dini rolleri, maddi dünyası ile ilgili değerler sisteminin etkin olduğu toplumlardan daha üstün tutarlar. Maddi dünya ile ilgili değerler sistemine sahip toplumlar, ekonomik rolleri daha yüksek değerlendirme eğilimlidirler. İdeal üst kültür sisteminde ise her bir rolün toplumun hayatıyeti açısından kendine özgü bir önemi vardır.

Çeşitli rollere verilen önemin toplumlara göre ne ölçüde değiştiğini söylemek kolay değildir. Ama örneğin, kabaca Hint kast sisteminin bir değerlendirme ölçütü olarak dini rollere daha çok ağırlık tanıdığı bunun yanı sıra endüstri toplumlarında ise ekonomik rollerin, Hint toplumundan daha yüksek derecede değerlendirildiği ileri sürülebilir. Değerlerin sıralamayı etkilemesine bir örneği D.Ergil Çin'den verir O (1984:94)'na göre Çin'de Konfüçyus öğretisinden kaynaklanan bir değer ve hukuk sistemi hakim olup en üst rütbe bu öğretiyi iyi bilen ve sınavla seçilen bilgin bürokratlara verilirdi. Bundan sonra savaşçılar ile tüccar ve zanaatkarlar gelirdi ki bunların rollerine atfedilen değerler arasında önemli bir fark bulunmamaktaydı.

Kısaca tabakalaşma sistemlerinin toplumların temellerinde yatan hakim değerler sisteminden etkilenmemeleri düşünülemez.

2.2.2.3. ZAMAN VE MEKAN ŞARTLARINA BAĞLI OLARAK TABAKALAŞMANIN FARKLI GÖRÜNÜMLERİ VARDIR

Bir önceki başlıkta belirlediğimiz tabakalaşma olgusunun evrenselliği onun bir sistem olarak değişmezliğini gerektirmez. Tabakalaşma zaman ve mekana (farklı toplumlara) göre değişik muhteva ve işlerlik kazanır. Yani tabakalaşma tüm toplumlarda görülmekle

birlikte sosyo-kültürel realitedeki somut biçimleri açısından toplumdan topluma farklılık gösterir.

Ne kadar insan toplumu varsa o kadar tabakalaşma türü olduğu söylenebilir. Biz bunların içinde üç genel ve tarihi tipi (kast, zümre, sınıf) ele alacağız. Bu üç genel tipin adı konmuş ve incelenmiştir. Ancak adı konulmamış ve henüz incelenmemiş tabakalaşma tiplerini de tesbit edebilmek mümkündür. Mesela Çin ve Japon toplumları oldukça farklılıklar gösterir. Asıl konumuz olan Osmanlı toplumunda özel bir tabakalaşma görünümü vardır. Bunu ileride göreceğiz.

Tarihi süreç içinde sosyo-kültürel realitede üç farklı tabakalaşma biçimi oluştuğunu ve bunların incelendiğini belirtmiştik. Bu üç tipin daha öncesine gidecek olursak en ilkel gruplar arasında bile tabakalaşmamış bir topluluğa rastlanmadığı için bunu daha gelişmiş geniş ve kompleks toplumlarda bulmaya çalışmak yersiz olur. Tüm tarım ve endüstri toplumlarında tabakalaşmanın varlığı tartışılmaz bir gerçek. Yalnız geniş sosyal yapılar değil herhangi bir sosyal grup örgütlenir örgütlenmez, kaçınılmaz olarak hiyerarşik sıralama meydana gelmiştir.

İlkel toplumlardaki tabakalaşma olgusuna göz atacak olursak, bu toplumlarda rol ve statülerin elde edilmesinde temel ölçütün cins ve yaş gibi fizyolojik özellikler olduğunu görürüz. Bu tip topluluklarda yetenek ve yetiştirme farkları değerlendirilemediği için rollerin dağıtımında yukarıda adı geçen özellikler kullanılmıştır. Toplayıcılık, avcılık ve balıkçılıkla geçinen ilkel topluluklarda işbölümünün cins ve yaşa uygun olarak paylaşımı esasında basit bir tabakalaşma sistemine rastlanmaktadır. Hayvan yetiştiriciliğinin öğrenilmesi üretim tekniklerinin gelişmeye başlaması ve tarım ekonomisine geçiş yetenek ve yetiştirme farkları,

uzmanlaşma, mülkiyet gibi faktörlerin tabakalaşma üzerinde etkili olmasına yol açmıştır. Toplumların değişmesine bağlı olarak, iş bölümündeki her yeni aşama ve teknolojik gelişmişlik yeni rol ve statülerin doğmasıyla sonuçlanarak tabakalaşmanın daha kompleksleşmesi sonucunu doğurur. Özellikle tarımla birlikte kabilelerin toprağa yerleşmesi ve bunun sonucu olarak yerleşik hayat ve sitelerin kurulması mümkün olmuştur.

Tabakalaşmanın özel görünümülerinden birisi olan köleci tabakalaşma Grek ve Roma toplumlarında görülmüştür. Kölelik eşitsizliğin en aşırı uçunu oluşturmakta, kölelikte belli gruptan olanlar tamamen ya da ona yakın derecede tüm haklardan yoksun tutulmaktadır lar. Bu tabakalaşma sisteminde köle toplumsal bakımdan yok sayılmaktadır. Köleliğin ortaya çıkışıyla birlikte, daimi bir aristokrasi oluşmuş, bunlar kölelerin emekleriyle yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Bottemore 1984:195). Toplum ilkin köleli düzeninde belirgin olarak farklılaşmıştır (Zubrikski, Kerov 1987:68). Kölelerin yanında yarı özgür insanlar ile azad edilmiş köleler de çalıştırılırdı (Zubrikski, Kerov 1987:159). Köleci toplumlar⁽¹⁾da da serfliğin var olduğu görülmektedir. Serflik kölelikten bir üst konumda yer alır.

...eğer durumu itibariyle belirli bazı haklar, örneğin mülkiyet sahibi olma fakat bulunduğu yerden çıkamamak, ayrılmamak (bazı yükümlüklerini yerine getirmeme dışında) gibi durum elde etmişse...artık köle değil serf olmuş demektir (Bottemore 1984:196).

(1) Köleler ve köle sahipleri için bkz (Zubrikski, Kerov 1987:74). Zubrikski ve Kerov'un eserinde, Eski Yunanda köleci düzenin özellikleri için bkz (1987:103-119). Eski Romada köleci düzenin özellikleri için bkz (1987:133-441). Roma ile ilgili olarak bkz (Lornel, Matthews 1988:109).

köleler eski Yunan ekonomisinin en önemli kaynaklarıydılar (Levi 1987:16). Tarım tekniklerindeki değişim ve kölelerin verimsizliği bu tabakalaşma sisteminin yok olmasına sebep olmuştur.

Kast şeklindeki tabakalaşma doğu toplumlarında görülen tabakalaşma sistemleri içinde en katı olanıdır. Dini bir düzen içinde yaşama imkanı bulmuştur.

Zümre tipi tabakalaşma ise batı toplumlarına özgü olup kanunlar ve örf ile adetlerden kurulmuş olup büyük sosyal mesafelerle ayrılmış katı hiyerarşik zümrelerden ibarettir. Batı ülkeleri feodalizmin çözülmesiyle başlayan, merkantalist rejimin sağladığı bollukla beraber özellikle sanayi ihtilalinden sonra İngiltere'de görülen sosyal yapıdaki değişmelerle sınıf sistemine geçmişlerdir.

Yukarıda özet olarak verdiğimiz bu üç tipin özellikleri "Tabakalaşma Sistemleri" başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

2.2.2.4. TABAKALAŞMA SİSTEMLERİ İLE SOSYO-KÜLTÜREL DEĞİŞME ARASINDA SIKI BİR İLİŞKİ VARDIR.

Tabakalaşma sistemi ile sosyo-kültürel değişme arasında sıkı bir ilişki vardır.⁽¹⁾ Tabakalaşma sistem olarak değişmez ve durağan değildir. Çünkü mevcut hiyerarşik ve nimetlerden pay alma toplumun tüm üyelerince kabul edilmeyebilir.

Herhangi bir toplumun tabakalaşma düzeni toplumun diğer parçalarıyla hem olumlu, hem de olumsuz

(1) Bu ilişki konusunda bkz. (Eke Dikeçligil 1987a:400,401).

ilişkilere sahiptir. Tabakalaşma uyumun olduğu kadar çatışmanın da kaynağıdır. Bir bütün olarak toplum hiçbir zaman mükemmel bir şekilde bütünleşemez. Toplumun kesimleri arasındaki olumsuz ilişkiler olumlu ilişkiler kadar normal ve doğaldır (Barber 1957:11). Toplumda farklılaşmanın yarattığı hoşnutsuzluklar, huzursuzluklar, çatışma ve gerilimler bazı toplumlarda değişmeyi gerçekleştirebilecek bir güce dönüşebilir.

Bir yanda toplumsal tabakalaşmanın geniş kitlelerce benimsenmesi düzenin sürekliliğine izin verdiği gibi, öte yandan da hoşnutsuzluklara ve çalkantılara yol açmaktadır. (Sezer 1985:136)

Mevcut hiyerarşinin değişiminde etkin olan faktörlerin ve bu faktörlerden biri olan grupların hangileri olduğu konusunda farklı teorilerin farklı yaklaşımları vardır.

Bu teoriler kullandıkları metod ve kavramlar açısından kabaca iki grupta toplanırsa değişme ve tabakalaşma konusunda yaklaşımları şu şekildedir. Her iki grup teoride de toplumsal yapıda yer alan sınıflar değişmede en önemli faktördür. Ancak fonksiyonalist toplum teorileri değişme iç dinamiğini, değişik rol ve statü grupları arasında örgüt içi bir rekabet ve statü mücadelesi olarak yorumlarken, diğerleri aynı olguyu toplum genelinde, sınıflararası ekonomik, siyasal ve ideolojik bir mücadele olarak ele almaktadır (Saltık 1981:13). Her iki grup teoride tabakalaşma-değişme ilişkisini kabul etmekle birlikte değişmede rol alan gruplar konusunda anlaşmazlık içindedirler.

Özetle toplumda var olan tabakalaşma sistemi (ayrışma ve hiyerarşiler) toplum üyelerinin bir kısmınca onaylanırken diğer kısmı tarafından reddedilebilir. Bu özelliği ile tabakalaşma sistemi sosyal yapının başlıca dinamiklerinden biridir. Tabakalaşmanın özel görünüşleri olarak ele aldığımız kast, zümre ve sınıf tipi

tabakalaşmalarda tabakalaşma sisteminin onaylanma veya reddedilme şekilleri de değişecektir. Mevcut toplumsal hiyerarşilere karşı koyuş şekilleri ve buna karşı alınan tepkilerin geleneksel toplumlar ile^e sanayi toplumlarında birbirinden farklılaşacağını söyleyebiliriz. Toplumda farklılaşmanın yarattığı huzursuzlukların sosyal değişimi gerçekleştirebileceğini belirtmiştik. Sosyal değişimin şekillerinden biri olan devrim-tabakalaşma ilişkisi konusunda Sorokin şunları belirtmektedir. (1964:181). Tarihte olmuş bulunan tüm devrimleri bazı toplumsal karşıtlıkları sadece yumuşatmak ve tabakalaşmanın biçimlerini değiştirmekle kalmışlar ama tabakalaşmanın kendisini ortadan kaldıramamışlardır. Sebep bir önceki bölümde açıklanan tabakalaşmanın tabii kaynağı teorisidir. Ayrıca sosyal seçme ve yerleştirme mekanizmalarının esnek oluşu tabakalaşma sisteminin devrimle değil de yavaş yavaş değişmesine sebebiyet verebilir.

Sosyo-kültürel değişme ile tabakalaşma arasındaki ilişki, bize toplum yapısı içinde yer alan sınıflar, bu sınıflardan hangisinin değişmede itici veya engelleyici güç oluşturabileceği ayrıca toplum yapısındaki denge, gerilim, çatışma ve değişmeler konusunda önemli ipuçları verebilir. Bu sebeple değişme ve tabakalaşma gibi sosyolojinin en önemli iki temeli arasında ilişkinin kurulması şarttır.

2.2.2.5. TABAKALAŞMA SİSTEMİ NİSPETEN SÜREKLİ VE DURAĞANDIR

Toplumsal tabakalaşma toplum üyelerinin hayat süreleriyle sınırlı değildir. Farklı tabakalar içinde yer alan üyeler zenginlik güç ve saygınlık imkanlarını kendi içlerinde nesilden nesile aktarma eğilimi gösterirler. Bu durum tabakalaşma sistemine nispi bir

durağanlık, süreklilik ve kalıcılık niteliği verir. Bu durum ancak savaş, devrim, iktisadi kriz etkisiyle hızla değişebilir.

2.2.2.6. SİYASİ VE EKONOMİK KARGAŞA DÖNEMLERİNDE
TABAKALAŞMA SİSTEMİ İÇİNDE TABAKALARIN
MUHTEVASI DEĞİŞİR.

Tabakalaşma evrensel bir olgudur başlığı altında incelediğimiz, birlikte yaşama gerçeği, doğuştan getirilen ferdi farklılıklar ve çevre şartları tabakalaşmanın tabii faktörleridir. Bu temel faktörlerin yanı sıra tabakalaşmaya yol açan, kolaylaştıran veya tabakalar arasındaki mesafeyi artıran tali faktörler de vardır. Bu faktörlerin yanı sıra tabakalar arasındaki mesafeyi azaltan veya tabakalaşmayı zorlaştıran faktörler de vardır.

Sorokin (1964:343)'e göre tabakalaşmanın veya tabakalar arasındaki mesafenin artmasını sağlayan faktörlerden birisi savaştır. Fakat savaş bazılarının belirttiği gibi, toplumsal tabakalaşmanın kaçınılmaz ve en başta gelen evrensel bir faktörü değildir. Yerel, geçici ve kolaylaştırıcı bir durum olan savaş, tabakalaşmanın evrensel, daimi ve gerekli bir sebebi konumuna konulamaz. Savaşın yanı sıra tabakalaşmanın artmasını kolaylaştıran önemli durumlar şunlardır, bir grubun büyüklüğündeki genişleme, nüfusun hereojenliğinin artması, çevre şartları ile insanlar arasındaki benzerliği ve dayanışmayı artıran faktörler tabakalaşmayı engelleyen ve zorlaştıran durumlar olarak karşımıza çıkar.

Tarih boyunca özellikle siyasi ve ekonomik kargaşa dönemlerinde çeşitli grupların dikine sosyal

hareketliliklerinin genel görünümünde ve yoğunluklarında değişiklik ve hızlanma görülür. Dünya tarihinde devrimler grupların yer değiştirmesi konusunda sayısız örneklerle doludur. Savaş zamanlarında ise sosyal organizasyon ve güvenlik fonksiyonu sebebiyle askeri ve siyasi meslek grupları üst tabakalarda yer almaktadırlar.

Hızlı ekonomik değişim dönemleri de toplumsal hareketliliği dolayısıyla da tabakaların muhtevasını değiştirir. Mesela sanayi devriminin başlangıcında birçok meslekler kaybolmaya yüz tutmuş esnaf ve zanaatkarlar sanayi işçisi haline gelmiştir. Sanayiciler ise yeni mesleki grup olarak üst katta yer almışlardır. Sanayi devriminden önce Merkantalist dönemde ise Batı Avrupada en üst tabakada yer alan feodal aristokrasinin hemen yanbaşında tüccar grup yer almaya başlamıştır. Kısacası ekonomik bunalımlar, enflasyon, siyasi kargaşa, savaş⁽¹⁾ tabakalar arasında daha hızlı ve devamlı iniş çıkışlara sebep olur, bu da tabakaların muhtevasını değiştirir.

2.2.2.7. TABAKALAŞMA SİSTEMİ BELİRLİ KURALLAR, YASALAR VE MÜEYYİDELERLE İŞLERLİK KAZANIR

Tabakalaşma sistemi belirli kurallar, yasalar ve müeyyidelerle işlerlik kazanır. Örneğin Kast tipi

(1) Özellikle savaşların toplumsal tabakaların oluşmasında temel faktör olduğu L.Gumplawicz tarafından savunulmuştur. Bkz (Kösemihal 1974:202-206). Tabakalaşmanın tek kaynağı olarak savaş göstermenin yanlış olduğu P.A.Sorokin tarafından savunulur. O'na göre birlikte yaşayan ve savaşın olmadığı insan topluluklarında da tabakalaşma olgusu var olmuştur bkz (Sorokin 1974:56-59).

tabakalaşmanın temel dayanağı benimsenen Hindu dinidir. Arınmışlık kastların ve kast içi bölünmelerin sınırlarını kuran, yasallaştıran temel ilke. Zümre sistemi ise kanunlar ile örf ve adetlere dayalıdır. O halde toplum içinde astlık ve üstlük ilişkilerini düzenleyen bir kısım kurallar zaman içinde oluşur ve benimsenen kurallar yine zaman içinde müesseseseleşebilir.

2.2.2.8. TABAKALAŞMA İÇİÇE GEÇMİŞ BOYUTLARDAN OLUŞUR

Tabakalaşma olgusunun analiz edilebilmesi için tabakalaşmanın oluştuğu farklı boyutların ele alınması gereklidir. içiçge geçmiş olan bu boyutların muhtevası sosyal bilimciye göre değişebilir.

Sorokin (1964:11-12)'e göre toplumsal tabakalaşmanın bir çok somut biçimi vardır. Ama bunların büyük bir çoğunluğu üç ana boyuta indirgenebilir; iktisadi, politik ve mesleki tabakalaşma. Bu üç boyut temelde bir eşitsizliğin mevcudiyetini de bize gösterir.

İktisadi statülerin eşitsizliği iktisadi tabakalaşmanın temel kriteridir. Bir toplumdan diğerine ve aynı toplumda zaman içinde farklılıklar gösteren iktisadi tabakalaşma, hem milli gelir artışı, hem de bu artışın toplum içindeki dağılımına bağlıdır.

Yöneten ve yönetilen ayrımı politik tabakalaşmanın temel kriteridir. Tüm organizasyonlarda yöneten ve yönetilenlerin unvanları ve imtiyazlarına göre otorite ve prestij temelinde bir hiyerarşik sıralanma oluşur. İktisadi tabakalaşma gibi bu da bir toplumdan diğerine ve aynı toplumda zaman içinde değişiklikler gösterir ama üst üste sıralanış mutlaka devam eder.

(1)
V.F.Pareto açıklamalarında itibarın, ekonomik zenginliklerin eşit olmayan dağılımından ziyade yönetin, yönetilen ayrımı üzerinde oluşan politik tabakalaşma boyutunu incelemiştir.

(2)
Meslekler arasındaki şeref ve üstünlük farkları, mesleklerarası tabakalaşmanın, aynı meslekte bulunanlar arasındaki otorite farkı da mesleki tabakalaşmanın temel kriterleridir. Meslek grupları yatay bir çizgi üzerinde yani aynı toplumsal seviyede yer almayıp üst üste sıralanmışlardır. Meslekler arasındaki tabakalaşmanın ilk sebebi mesleğin öneminin toplumun varlığı ve işleyişi ile ilgisi, ikincisi ise mesleğin yeterli ve başarılı bir şekilde yerine getirilebilmesi için zeka seviyesinin gerekli oluşudur.

Ayrıca Mills'in yeni orta sınıfı meydana getiren meslekleri çözümleme amacıyla geliştirdiği tabakalaşma teorisinde kullandığı ölçütlerin Sorokin'in yukarıda açıklanan üçlü boyutunu hatırlattığını söyleyebiliriz. Mills (1953:70,71)'e göre üç ölçüt vardır. 1. Çeşitli tip ve düzeydeki özellikleri ve bunların yerine getirdiği işlevleri kapsayan meslek ölçütü. 2. Gelir kaynakları olarak sınıf konumu ölçütü. 3. Prestij kaynağı olarak statü konumu ölçütü.

Tabakalaşmanın bu üç boyutunu tesbit eden Sorokin, bu üç boyutun birbirleriyle ilişkisinde şunları tesbit eder (1964:12).

Yukarıda açıklanan bu üç boyut genel bir kural

(1) V.Pareto'nun tabakalaşmanın tüm boyutlarını kapsayan bir teoriden ziyade tek boyuta önem verdiğini söyleyebiliriz. Bkz (Osipov 1977:218), (Sorokin 1975:78), (Kongar 1981:179).

(2) Mesleki tabakalaşma konusunda ayrıntı için bkz (Eke Dikeçligil 1987:377-401).

olarak birbirleriyle yakından bağlantılıdır. Genellikle bunlardan birinde yüksek bir tabakada bulunan bir kişi diğerinde de yüksek bir tabakadadır. Yukarı iktisadi tabakada olan bir kişi aynı zamanda politik ve mesleki tabakanın da yukarısında olabilir. Bu durum bazı istisnaları olmasına rağmen genel bir kuraldır.

Her genel kural gibi bir çok istisnaları vardır. En zengin olanlar her zaman siyasi ve mesleki piramitin en tepesinde bulunmazlar, aynı şekilde alt gelir grubunda olanlar da her zaman siyasi ve mesleki derecelendirmenin en alt tabakasında bulunmazlar.

Bu da bu üç tabakalaşma biçimi arasındaki bağıntının mükemmel ve kesin olmaktan uzak olduğunu gösterir; her formun tabakası diğerleriyle tam olarak kesişmez, ama bunlar arasında her zaman belli derecede bir kesişme ve çakışma vardır.

Sorokin'in yukarıdaki açıklamalarına paralel olarak M.Weber tabakalaşmanın boyutlarını, mülkiyet, iktidar ve itibar boyutlarında ele alarak, mülkiyetin eşit olmayan dağılımının iktisadi, iktidarın eşit olmayan dağılımının politik, itibarın eşit olmayan dağılımının ise statü tabakalaşmasını oluşturduğunu belirtir. Weber'in konuyla ilgili bu açıklamaları yeri geldikçe ayrıntılı ele alınacaktır.

2.3. TABAKALAŞMA OLGUSUNU AÇIKLAMADA KULLANILAN KAVRAMLAR

İncelediğimiz olgu ile ilgili tanımlama safhasını aşmış bulunuyoruz. Her olgunun kendi nitelik ya da niceliklerini ifade eden kavramlar kadar kendisi ile ilgili bağlama giren diğer olgulara ilişkin kavramları da içeren bir çerçeve içinde algılandığını

biliyoruz. Yaygın ve ortak kullanım alanı bulan bu kavramları kısaca tanımlamanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Sınıf, kast ve zümre tabakalaşma sistemlerini ifade eden kavramlar olduğu için bu başlık altında incelenmemiştir. Bundan sonraki "Tabakalaşma Sistemleri" başlığı altında ele alınacaktır.

Kavramları tek tek açıklamaya girişmeden önce önemli bir husus üzerinde durmak istiyoruz. Konunun başlangıcından "Tabakalaşma ile ilgili Kavramlar Konusundaki Problemler ve Sebepleri" başlığı altında problem kaynaklarını üç noktada toplamıştık. Kısaca hatırlayacak olursak bunlardan ilki konumuzla ilgili kavramların günlük dildeki yaygın kullanımı ve sosyolojik bağlamdan uzaklaşmış çeşitli anlamlara sahip olması, ikicisi farklı teorik yaklaşım ve metodları benimseyenlerin olguyu farklı kavramlarla ifade temelleri ve olgunun bir yönünü ön plana çıkartmalarıdır. Üçüncü sebep yapılan çalışmalarda analitik çerçevenin kurulmayışı veya kurulsa bile kavramları birbirinin yerine ikâme edebilme rahatlığıdır.

Bu üç noktaya ek olarak belirtmek istediğimiz husus Osmanlı toplum yapısı tartışmalarında, Osmanlı'nın dahil olduğu tabakalaşma sisteminin hangisi olduğu, şayet tespit edilen tabakalaşma sistemlerinden birine dahil değilse bu kendine özgü tabakalaşma sisteminin hangi isimle kavramlaştırılacağı konusunda ayrı bir problem olarak karşımıza çıkacaktır.

Bu önemli husus burada ele alacağımız kavramların batı toplumlarının içinde doğup serpiilmeleri ve batı toplumlarının bölünmelerini açıklamasıdır. B.Sezer (1985:131)'e göre Batı, kendi bölünmesini açıklamak için tabakalaşma ve sınıf kavramını geliştirmiştir. Ancak bu kavramlar toplumlar arası ilişkilerden ve tarihi gelişmelerden soyutlanarak

evrenselleştirilmiş ve aynı kavramların tüm toplumlar için geçerli olduğu düşünülmüştür.

Tabakalaşma sistemlerini belirten bu kavramların tüm toplumlar için geçerli olup olamayacağı, Türk Sosyal Bilimcilerinin bu kavramlar konusundaki tercihlerini "Osmanlı Toplum Tartışmaları" bölümünde ele alacağız. Burada belirtmek istediğimiz tabakalaşma olgusunu açıklamada kullandığımız kavramlar konusunda belli bir ortak zeminin oluşturulamamasıdır. Bu sebeple kavramlarla ilgili bazı konuları mümkün olduğunca eleştiriye ve tartışmaya açmak şarttır. Ayrıca tabakalaşma sosyolojisinde geçen, sınıf, farklılaşma, egemenlik, eşitsizlik olgularının ve ilişkilerinin batı düşünce tarihiyle sınırlı tutulduğu görülmektedir. Türk-İslam düşünce tarihinde bu olgulara verilen anlamlar ayrı bir inceleme konusudur.

2.3.1. Hiyerarşi

Olguyu açıklamada karşımıza çıkan ilk kavram hiyerarşidir. Özellikle tabakalaşma teorilerinde hiyerarşi kavramı yaygın ve ortak bir kullanıma sahiptir. Çünkü tabakalaşma öncelikle alt üst şeklinde bir sıralanmayı ifade eder. Bir başka ifade ile sosyal yapı içinde bireylerin eşit konumlarda olmayışıdır.

Hiyerarşi, ya da eski Türkçe'de silsile-i meratip, yeni Türkçe'de aşama düzeni, latince hieras ve arkhe sözcüklerinin birleştirilmesiyle yapılmış bir terimdir: Herarkhia. "hieras" kutsal, "arkhe" ise egemenlik, güç, erk anlamına gelir. Böylece terimin kökeninde kutsal sayılan kişilerin egemenliği, bu egemenliğin taşıyıcıları (rahipler) arasındaki düzen ve daha sonraları, öğelerin önemine göre yapılan sıralama, aşamalar, basamaklar zinciri anlamı bulunmaktadır. (Akarsu 1988:25)

H.Z.Ülken ise hiyerarşi kavramını Mertebelilik

olarak ifade eder. O'na göre;

Mertebelilik (hierarchie): katlaşma, (stratification) kelimesinden daha dar anlamda toplumun bir üst dereceye doğru yükselmek üzere aşağıdan yukarıya doğru çıkılabilen toplum mertebelerine göre düzenlenmesi halidir. (1969:200)

Mertebelendirme: "Toplumda tabakaların veya genel olarak zümrelerin bir mertebelilik düzenine göre sıraya dizilmesi" (1969:200). Mertebelenme ise "...toplumda zümrelerin bir mertebe düzenine girmesi" (1969:200)'dir. Hiyerarşi ve tabakalaşma arasındaki ilişkiyi şu tanımda yakalamak mümkündür:

Sosyal tabakalaşma, belirli bir nüfusun hiyerarşik olarak yani sosyal manada üst üste gelen sınıflar halinde farklılaşmasıdır (Kurtkan 1986:142).

O halde tabakalaşma toplumun hiyerarşik örgütlenmesi yani diziliş ve sıralanışı olup hiyerarşi terimi tabakalaşmadan daha dar bir anlamda kullanılmaktadır. Hiyerarşi toplumda bireylerin alt üst anlayışına imkan verecek tarzda sıralanışını yani insanlar arasındaki aşama düzenini ifade eder ki bu aşama düzeninin dayandığı ilkeler yer ve zamana göre farklılıklar gösterir. Osmanlı'da bu aşama düzeninin silsile-i meratip kavramı ile ifade edildiğini görmekteyiz.

2.3.2. EŞİTSİZLİK

Konumuzla ilgili bazı noktaları tartışmaya ve

eleştiriye açılabilen en önemli kavramdır. Tabakalaşma olgusunu açıklamada kullanılan kavramlardan özellikle eşitsizlik ve farklılaşma kavramının kullanımında teorik yaklaşımlara ve özellikle teorik yaklaşımın sayıltılarına göre tercihin değiştiğini ve eşitsizlikte ideolojik vurgunun daha belirgin olduğunu görmekteyiz. Marksist teoride tabakalaşma olgusunun açıklanmasında en sık başvurulan kavram eşitsizlik kavramı olup, eşitliğin mümkün olabilirliliği vurgusu ağırlıklıdır. Tabakalaşmanın özel çıkarları koruduğu ve bölücü olduğu, sömürü ve hakimiyet sağladığı, baskı ve cezalandırmaya dayalı olduğu Marksist teorinin tabakalaşmaya ilişkin temellerini teşkil eder ve bir eşitsizlik düzeni olarak ileri sürülen sınıfların ileride ortadan kalkarak tam bir eşitlik düzeninin hakim olabileceği görüşüne yer verilir. Fonksiyonalist teori ise farklılaşma (rol ve işlev ayrımı) kavramından hareket eder.

Eşitlik kavramını irdelerken herşeyden önce bir olgunun realitedeki durumunu olduğu gibi tanımlamak ve açıklamak gerekir. Olanın unutulması, olması gerekenden yola çıkılması gerçeğe ulaşmayı engeller. Bilim olması gerekenden tamamiyle soyutlanmış değildir ancak, olandan yola çıkmak önce onu olduğu gibi tanımlayıp açıklamak bize aynı zamanda olması gerekeni de, olanı tanıyışımızın her bir noktasında tekrar tekrar gözden geçirmemizi sağlayacaktır (Eke Dikeçligil 1987a:384).

Bu açıklama çerçevesinde önce eşitsizlik bir sonraki başlık altında da farklılaşma kavramı ele alınacaktır. Eşitsizlik kavramı ele alınırken de eşitliğin olabilirliliği, eşitsizliğin kontrol altına alınabilmesi ve eşitsizliğin temelleri ve sosyal hayat alanındaki görünümüne de değinilecektir.

Eşitsizlik konusuna ilgi çok eski çağlara⁽¹⁾ dayanmaktadır.

Antik çağdan bu yana düşünürler ekonomik, sosyal ve politik eşitsizliklerle yakından ilgilenmişlerdir. Bu tip eşitsizliklerin doğallığını ve kaçınılmazlığını teorileştirmişler ve onların toplumsal amaçlar için iyi olup olmadıklarını sorgulamışlardır. Bugün de bunlar sosyal tabakalaşma araştırmacılarının başta gelen sorunlarıdır. (Tumin 1967:1)

Eşitlik çağdaş toplumda demokrasinin savunduğu başlıca ideallerden bir olup Fransız devrimi ve insan hakları beyannamesi ile hukuki eşitlik gündeme getirilmiştir. Ekonomik eşitlik fikri ise sosyalizm tarafından savunulmuş H.Z.Ülken tabakalaşmış tüm toplumlarda eşitsizliğin esas olduğunu bunun en keskin şeklinin de kast tipi tabakalaşma ile ilkçağ toplumlarında görüldüğünü belirttikten sonra hukuki eşitsizliğin demokrasi hareketiyle sağlandığını iktisadi eşitsizlik ise sosyalizmin savaşmakta olduğunu belirtir. (1969:101-102)

B.Sezer (1985:133)'e göre ise eşitlik ilkesi Batıda ilginç bir serüven geçirmiştir. Bu ilke Fransız devrimi esnasında tüm Avrupa'da bayrak yapılırken sonradan Batı'da bu ilke toplumdaki temel

(1) Platonun eşitsizlikle ilgili fikirleri için bkz (Eflatun 1980:441c,e-415a-441c-421d), ayrıca bkz Popper 1967:49-58), Aristo'nun eşitsizlik fikri için bkz (1975), (Emittay 1983:70-72), Platon ve Aristo dışında diğer ilk çağ düşünürlerinin eserlerinde de eşitsizlik konusu ele alınmıştır. Daha sonraları ortaçağ düşüncesinde ve yeniçağda eşitsizlik fikri için bkz (Machiavelli 198:16), (Gökberk 1974:291), (Tumin 1967:2-3). Eşitsizliğin iki tür olduğu; bir tabiatın oluşturduğu tabii veya fizik eşitsizliği, ikincisi ahlaki ve siyasi eşitsizlik, ikinci eşitsizliği insanlar kendi aralarında sözleşmeye giderek rızalarıyla oluştururlar. J.J.Raussau'nun bu ayrımı için bkz (Battemore 1966:15)

farklılaşmaları ortadan kaldıracak bir toplum düzeni peşinde koşanlar tarafından küçümsenmeye başlanmış ve yönetici sınıfların bir aldatmacası olarak kabul edilmiştir.

Eşitsizlik kavramının farklı şekillerde tanımlandığını görüyoruz. Bu tanımları vermeden önce şunu belirtmek istiyoruz;

Eşitsizlik konusu sadece politik ve ahlaki içeriğinden ötürü değil, tabakalaşmanın toplum organizasyonunda önemli bir yeri olduğu için de sosyoloji açısından mutlak bir önem taşır (Bilton, Bonett, Jones 1984:44).

Terim olarak "Eşitlik (equality) müsavat: Değer, yaş, hak, ödev v.b.'lerinde eşit olma." (Akarsu 1988:73) durumunu anlatırken eşitsizlik, insanlar arasında değer, yaş, zeka, beceri, hak ve ödevler ile bunların doğurdukları sonuçlar açısından aynı seviyede olmama durumunu anlatır. Bir başka tanım da;

Eşitlik bedensel, ruhsal farklılıklar ne olursa olsun, insanlar arasında toplumsal ve siyasal haklar yönünden ayırım bulunmaması durumu. (Ozankaya 1975:44)

olarak tanımlanırken;

Eşitsizlik, toplumsal sınıflaşmanın sonucu olarak bireylerin toplumsal yerleri arasında ortaya çıkan ayrılıklar.(Ozankaya 1975:58)

(1)
şeklinde tanımlanmaktadır. Bu son tanım eşitsizliği sınıflaşmanın sonucu olarak görmekle zımnen başlangıçta sınıfsız ve eşit bir toplumun olabilirliğini kabul ediyor. Toplumsal anlamda eşitsizlik dahi olsa bunun kökünü sadece sınıflaşmaya dayamak yanlıştır.

(1) Aynı görüşün kabulü için bkz (Hançerlioğlu 1986:132)

Ayrıca eşitlik ve aynılık kavramları arasındaki sınırları da çizmek şarttır. Ontolojik eşitlik iki veya daha fazla nesnenin, şeyin çeşitli yönlerden birbiriyle denkleştirilmesi aynı hal ve derecede olmasıdır. Eşitliği aynileşme ile karıştırmamak gerekir. Çünkü ontolojik anlamda iki şeyin aynileşmesi düşünülemez. İki şey birbirine ne kadar benzer ne kadar denk ve aynı derecede olursa olsunlar iki şey oldukları sürece aynı değildirler. Dolayısıyla mutlak eşitlik olamaz. Fakat farklı iki veya daha fazla şey çeşitli açılardan birbirine eşit olabilirler (Güler 7:310). Burada konumuz açısından önemli olan eşitlik konusunda ısrar ederek olmayanı realitede görme eğilimi yerine tabakalar arası eşitsizliği tüm boyutlarıyla tespit edip adaleti gerçekleştirmektir.

Aynı seviyede olmama, diğer bir ifadeyle farklı oluşun, yani eşitsizliğin temelinde, daha önce açıkladığımız Sorakin'in "Tabakalaşmanın Tabii Kaynağı" teorisindeki üç faktör yatar.

Bu faktörlerden ilki birlikte yaşama gerçeği olup, birlikte yaşamamanın bir organizasyon gerektirdiği ve bu organizasyonun da mutlaka yönetenler yönetilenler ayrımı şeklinde bir eşitsizliği oluşturacağı belirtilmekteydi. İkinci faktör doğuştan gelen ferdi farklar olup, fiziki ve zihni kapasitedeki bu farklılık en önemli eşitsizlik kaynağıdır. Son faktör çevredir. Elverişli çevre fertlerin gelişimlerine imkan tanıyıp onların yaratıcılık, ferdi kontrol gibi beden ve zihin için güçlendirici tecrübelerle imkan verirken, elverişsiz çevre ferdi gelişimleri engeller (Eke Dikeçligil 1987a:383-384). Bu durumda aynı fertler, aynı zeka seviyesine sahip olsalar dahi farklı çevrede yetişmeleri onlar için birer eşitsizlik kaynağıdır. Nitekim psikoloji literatürü başlangıçta zeka seviyeleri aynı fakat çeşitli sebeplerle farklı çevrelerde yetişmiş tek

yumurta ikizlerinin dahi zeka seviyelerinde farklılıkların oluştuğunu gösteren örneklerle doludur. O halde çevre de bir eşitsizlik kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

A.Kurtkan demokrasi ve fırsat eşitliğini incelediği makalesinde, sınıf farklarının dolayısıyla eşitsizliğin ideal şartlar altında bile tamamen ortadan kaldırılabilmesini önleyen sebepleri açıklarken, yukarıda sıraladığımız üç faktörden ikisini temel alır. Kurtkan (1980:52)'a göre ideal şartlar altında dahi sınıf farklarının eşitsizliğin ortadan kaldırılamamasının ilk sebebi biyolojik kalıtım olup, biyolojik kalıtım farklılıklarının hiç bir yerde ortadan kaldırılamayışıdır. İkinci sebep ise her toplumda hiç olmazsa yöneten yönetilen şeklinde göze çarpan bir ayrımın olmasıdır. Bu ayrım hakimiyetin halk meclislerinde olduğu öne sürülen rejimlerin içinde de ortadan kaldırılamamıştır.

Eşitsizlikle ilgili yanlış anlaşılmayı önlemek için şu hususu açmak gerekmektedir. Burada

...fertlerin doğuştan getirdikleri zihni ve bedeni kapasiteleri bakımından eşit olmadığını kabul etmek, sosyal tabakalaşma sistemi çeşitli sosyal sınıflar için iktisadi, siyasi, hukuki ve sosyal ortamlardan eşit olarak faydalanabilme hak ve imkanlarının karşısına çıkmak demek değildir (Eke, Dikeçligil 1987a:384).

Biz herşeyden önce sosyo-kültürel realiteden ve bu realitenin gerçeklerine uygun olandan hareket ederek olanı tesbit ettiğimizde insanlar arasında biyolojik, psikolojik ve kısmen bunlara bağlı olduğu için sosyal özellikler bakımından eşit olmadıklarını ve olamayacaklarını tesbit ettik.

İnsanlar ontolojik bakımdan eşit olmadıklarına göre eşit mevkilere de sahip olmaları mümkün değildir.

Fakat bu durum insanlar arasındaki bazı sosyal ekonomik eşitsizliklerin hiçbir zaman kontrol altına alınamayacağı anlamında değildir. Toplumsal eşitsizliğin bir dereceye kadar kontrol altına alınabilmesi mümkündür. Fakat doğuştan getirilen zeka, yetenek gibi eşitsizliklerin yok edilebilmesi mümkün değildir. Fakat bu durum toplumun alt tabakalarında yer alın üyelerinin uygun olmayan şartlarının düzeltilmesi ve iyileştirilmesi hususunda bir engel teşkil etmez. Mümkün olduğu ölçüde ve sosyal şartların gereklerine göre bireylerin yetenekleri ve aldıkları eğitim doğrultusunda belli mevkiilerde dikey hareketliliği de, mümkün olabilecek eşitlik hususunda bir adımdır.

O halde en önemli problem eşitsizliğin kaynağını kavrayabilmek ve açıklayabilmektir. Sorokin'in teorisi buna cevap vermektedir. B.Sezer (1985:134)'e göre eşitsizliği herhangi bir kutsal değer adına suçlamak da çözüm getirmemektedir. Batı bugün tüm tartışmalara karşılık eşitsizliğin bütün biçimleriyle ortadan kaldırılabileceği konusunda emin değildir. Ayrıca eşitsizlikle ilgili hoşnutsuzlukların hiyerarşi dizileri içinde hareketlilikle aşılabileceği savunulmaktadır.

Eşitsizlikle ilgili dikkatimizi çeken bir başka husus fonksiyonalist ve çatışmacı teorilerin olguya farklı yaklaşımlarıdır. Fonksiyonalistlere göre:

Toplumsal eşitsizlik kendiliğinden gelişen bir süreçtir ve bu süreçte toplum önemli konumların yetenekli insanlarca doldurulmasını sağlar. Dolayısıyla her toplum ister basit, ister kompleks olsun insanları prestij ve hürmet (itibar)'e göre ayırmaktadır ve sonuç olarak belli bir seviyede kurumsallaşmış eşitsizliğe sahip olmaktadır. (Coser, Rhea, Steffan 1983:173)

Bu görüşe göre toplumsal eşitsizlik bireylerin önemli sosyal rollere yerleştirilmesi için kaçınılmaz ve gereklidir (Davis, Moore 1970:371-373). G.H.Lenski iki

teorik yaklaşımı karşılaştırdığında şu sonuca varmıştır. O'na (Lenski 1962:125) göre fonksiyonalistler a) eşitlikten ziyade istikrarın önemli olduğunu b) eşit olmayan yeteneklerin eşit olmayan mükafatları beraberinde getirdiğini c) eşitsizliğin toplum için işlevsel olduğunu vurgulamışlardır. Çatışmacılara göre ise a) eşitsizlik istikrardan daha önemlidir b) yetenekler, konumlar ve mükafatlar kadar eşitsiz değildir c) eşitsizlikler ihtiyaç duyulandan çok daha büyüktür.

M.Tumin de fonksiyonalist ve çatışmacı tabakalaşma teorilerini birbirleriyle karşılaştırır. Biz her iki teorinin sadece eşitsizlik konusunda fikirlerini ön plana çıkartacağız. Tumin (1967:11)'e göre fonksiyonalist teori toplumsal eşitsizlik ve tabakalaşmanın pozitif fonksiyonlarını faydalarını, vurgulayıp gösterirken, çatışma teorisyenleri olgunun daha ziyade negatif sonuçlarıyla ilgilenmişlerdir. Fonksiyonalistler toplumsal eşitsizliklerin toplumun tabiatından kaynaklandığını ve tabakalaşmanın toplumun kendisini koruması ve varlığını sürdürmesi için zorunlu olduğunu sürekli vurgularlar. Çatışmacılara göre ise eşitsizlik toplumda süregiden çatışmanın temel kaynağıdır. Mülkün, gücün ve prestijin eşit olmayan dağılımı bir yana bunlar seçkinler tarafından kullanılmaktadır.

Eşitsizliğin bu üç kaynağını tesbit ettikten sonra bu üç kaynağın sosyal hayat içinde aldığı formları ve eşit olmayan bir biçimde dağıtılan farklı avantajları görelim. Eşitsizlik insanlar arasında doğuştan getirilen özellikler, toplumsal etkiler-şartlar, hak ve ödevler ile bunların doğurdukları sonuçlar bakımından farklı olma durumunu anlatır demiştik.

Toplumda eşit olmayan bir biçimde dağıtılan ve imtiyazlı grupların toplandıkları üç ana avantaj formu vardır. T.Bilton (1984:46)'a göre bunlar şu şekilde sıralanır. İlki olan hayat şansı, maddi avantajlar ki bunlara sahip olanın hayat standartı yükselir. Bunlar sadece zenginlik ve gelirin ekonomik avantajlarını kapsamaz, bunların yanında sağlık ve iş güvenliğinde de fayda sağlar. İkincisi olan sosyal statü, toplumun diğer üyelerinin gözünde yüksek bir durum ve prestij sahipliğini sağlar. Sonuncusu olan politik etki ise, bir grubun diğer gruplara hükmetme yetkisinin olması ya da karar almada güçlü etkiye sahip olması. Bir diğer deyişle kararlardan bir yarar sağlamadır.

T.Bilton imtiyazlı grubun yukarıda sıralanan bu üç sahada avantaj sahibi olma eğilimi gösterdiklerini, diğer taraftan bunlara bağlı grupların düşük hayat şansı, düşük statü ve az politik etkiye sahip olduklarını belirtir.

Yukarıda sıralanan bu üç avantaj formunu realitede iç içe bulunmalarına rağmen kavramsal olarak bunları birbirinden ayrı tutmalıyız. Özellikle belirli bir tabakalaşma yapısının özelliğini açıklamaya çalışırken. T.Bilton(1984:48)'a göre bu üç formun birindeki eşitsizlik belki de diğerlerine göre eşitsizliğin sebebinin esas kökü olacaktır. Kast toplumlarındaki gibi eşitsizliğin kökü statü farklılıklarına dayanabilir ve diğer eşitsizlikler statünün bir sonucu olabilir. Sosyolog ölçülebilen hayat şansları durumu objektif (nesnel) eşitsizlik diye isimlendirmektedir. Bunun tersi olarak sosyal statü eşitsizliği sadece grubun üyelerinin statü farklarını inşa etmesi ve tanımlamasıyla vardır. Statünün temeli değişebilir. Bu bir grubun kazanılmış üstünlük iddia etmesi ve bunun da diğer gruplar tarafından kabul edilmesiyle olabilir. Mesela zenginlik, dinsel saflık,

politik durum gibi. Temel ne olursa olsun, statü bilinçli sosyal hareketle sağlanır, gruplar statü sahibi olduklarını iddia etmez, diğerleri de onların üstünlüklerine hürmet eder. Biz bunu subjective (öznel) olarak oluşmuş eşitsizlik diye isimlendirebiliriz. Son olarak politik etkide eşitsizliğin ya statü ya da maddi avantajdan ileri geldiği görülebilir. Fakat politik idare, bağımsız olarak statü ve imtiyazlı hayat şansı kazanımında temeli oluşturabilir. Bu da politikaya dayanan eşitsizlik olarak isimlendirilebilir. Böylelikle eşitsizlik yapıları bu üç çeşit avantajdan herhangi birine dayanabilir. Eşitsizliğin kökü ekonomik ilişkilerde, statü ilişkilerinde, ya da politik etki ilişkilerinde yatabilir.

T.Billton'un eşitsizliğin kökünü ekonomik ilişkilere, statü ilişkilerine ya da politik ⁽¹⁾ etki ilişkilerine dayamasına karşılık bize göre eşitsizliğin kökü Sorakin'in "Tabakalaşmanın Tabii Kaynağı" teorisinde açıkladığı ve bundan önceki satırlarda verdiğimiz üç faktördedir. T.Billton'un açıkladığı üç formu eşitsizliğin toplumda üretilen üç boyutu olarak isimlendirmek mümkündür.

Toplumda eşit olmayan biçimde dağılan farklı avantajlar üç temel boyutta ele alınabilir. Bu üç boyut (ekonomik, siyasi ve toplumsal eşitsizlik boyutu) aynı zamanda tüm tabakalaşma sistemlerinde (kast, zümre, sınıf) gözlenebilen bir olgudur. Bu üç boyutun Sorakin ve Weber'de nasıl ele alındığını "Tabakalaşma iç içe Geçmiş Üç Boyutta Oluşur" başlığı altında daha önce incelemiştik. Kısaca hatırlayacak olursak; genel bir olgu niteliğinde olan eşitsizlik toplumda üç boyutta ortaya çıkmaktadır. Ekonomik boyutta; malların, üretim

(1) Eşitsizliğin ana kaynağının "egemenlik ilişkisi" olduğu ve bunun açıklaması için bkz (Ergil 1986:21)

tüketim imkanlarının, araçların gereçlerin, kısaca maddi imkanların eşit olmayan dağılımını ifade etmektedir. Siyasi boyutta; otorite ve iktidarın eşit olmayan dağılımını, toplumsal boyutta ise; toplumsal statüler ve rollerin eşit olmayan dağılımını içermektedir. Tabakalaşmış tüm toplumlarda bu üç eşitsizlik boyutu iç içe ve etkileşim halindedir ve tabakalaşma olgusu ele alınırken bu üç eşitsizlik boyutunun birlikte ve ilişki içinde ele alınması önem taşır. Özel tabakalaşma görünümleri olarak ele alacağımız kast, zümre ve sınıf tipi tabakalaşmanın ortak özelliği ekonomik, siyasi ve toplumsal alanda eşitsizlik temeli üzerine kurulmuş olmalarıdır.

2.3.3. FARKLILAŞMA

Her tabakalaşma düzeninde bu düzenin kurulmasına yol açan en önemli faktör toplumsal farklılaşmadır. "Farklılaşma kainattaki varlıkların çokluğunu, ayrılığını ve çeşitliliğini ifade eden bir kavramdır." (Kurtkan 1987b:24). Toplumsal farklılaşma ise:

...aynı kişilerde kategorilerde veya gruplarda, toplu halde değişik özellikler yaratma, bulma veya önceden varsayımama sürecini... (Lundberg, Larsen, Schrag 1985:321)

anlatır. Toplumun tabakalaşması için toplum üyeleri arasında farklar bulunması gerekir.

Ancak her farklılığın tabakalaşma için temel olup olmayacağı, toplumca önemli bir faktör olarak tanınmış olup olmamalarına bağlıdır. İnsanlar belli bir kültürün önemli saymadığı bir çok farklılıklar gösterebilirler (Lundberg, Larsen, Schrag 1985:320).

Tabakalaşma ve farklılaşma kavramları arasında mantıki bir ilişki vardır. A.Lundberg (1985:321)'e göre tabakalaşma olmadan toplumsal farklılaşma mümkündür, ama bir toplumda toplumsal farklılaşma olmadan tabakalaşma mümkün değildir. Diğer bir deyişle " Farklılaşma (rol ve işlev ayrımı) tarihte, toplumsal konumların (pozisyonların) tabakalaşmasından (eşitsiz sıralanmasından) önce gelir." (Ergil 1986:16). Bu ifade söz konusu iki kavram arasında mantıki bir ilişki bulunduğunu anlatmala birlikte, tabakalaşmaya yol açan durumların tamamını kapsamaz. Yaş ve cinsiyet bütün toplumlarda farklılaşmaya temel olmaktadır. Ancak yaş ve cinsiyet kategorilerinin dikeyine derecelendirmesi bir toplumdan diğerlerine değişiklik gösterir. Örneğin kadınların erkeklere göre statüleri (aşağı, eşit veya üstün) toplumdan topluma ve bir toplum içinde de zamana göre farklılıklar gösterir. Bir çok toplumlarda deri rengine dayalı bir toplumsal farklılaşma vardır, ama göz rengine dayalı bir toplumsal farklılaşma görülmez. Toplum üyeleri arasındaki bu fark toplumsal tabakalaşma açısından aynı öneme sahip değildir (Lundberg, Larsen, Schrag 1985:321).

Toplumsal farklılaşmanın diğer bir yönü ise bu olgunun, bir toplum içinde kişisel ya da toplu görevlerin ayrılması ve uzmanlaşması sonucu karşımıza çıkmasıdır (Sezer 1985:135). Tabakalaşmanın temelinde de bu vardır. Farklılaşma, toplum üyelerinden benzerlerin yaklaşmalarını, benzemeyenlerin ise uzaklaşmasını sağlar.

...farklılıklar şahısları ya da grupları birbirinden uzaklaştırırken, aynı sosyal mekan dahilinde hatta birbirine çok yakın sosyal zamanlar sırasında onları başka şahıslara ya da gruplara yaklaştırmaktadır. Her ne kadar tamamen birbirinin aynı olan elemanlar sosyal yapıda bulunmasa da birbirine benzer ve yakın nitelikte olanları vardır. Benzer nitelikler birbirine yakın elemanlara aynı sosyal mekan içinde

toplanma imkanı veriyor... her sosyal farklılaşma sosyal mekanda uzaklaşmayı yaratırken, aynı zamanda bir başka tarafa sosyal yaklaşmayı kolaylaştırmış olur. Büyük farklarla ayrılan elemanlar, yakın ya da benzer durumlara yaklaşmış olurlar. (Nirun 1969:106)

Kısaca tabakalaşma olmadan sosyal farklılaşmanın mümkün olduğunu ama farklılaşma olmadan tabakalaşmanın mümkün olmadığını yukarıda belirtmiştik. Burada farklılaşma sadece tabakalaşma olgusuna indirgenemez ama farklılaşmanın ⁽¹⁾ kuşkusuz en genel ve en önemli görünümü tabakalaşma olgusu ve bu olguya bağlı olarak ortaya çıkan tabakalardır.

O halde tabakalaşma kavramının içinde barındırdığı en önemli kavram farklılık ve benzerlik kavramıdır. Sosyolojinin en genel anlamda konusunu oluşturan toplumda, bireyler, bir çok yönlerden farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar bilimsel bir inceleme konusu olmadan bile, herhangi bir ferdin görebileceği kadar açıktır. Şüphesiz, bir bilim dalının inceleme alanına giren olgular arasındaki farklılıklara benzerliklere ve dolayısıyla ilişkilere yaklaşımı, herhangi bir ferdin bakış açısından çok farklıdır. Sosyolojide fertler arasındaki ayrım, sahip oldukları ferdi özelliklere göre değil, ait oldukları gruplara göre belirlenmektedir. Fertlerin dahil oldukları sosyal gruplara göre gösterdikleri özellikler, bir başka ifade ile benzer farklılıklar gösteren fertlerin meydana getirdikleri sosyal grupların belirleyici özellikleri sosyolojide "Sosyal Farklılıklar" olarak adlandırılmıştır.

(1) Küçük gruplar üzerinde yapılan ampirik bir çalışmada gruptaki farklılaşma, toplumsal derecelenme ve önderlik konusunda bkz (Homan 1971:93).

O halde farklılaşma olmadan tabakalaşmanın olması mümkün değildir. Farklılaşma toplumdaki hiyerarşik bir diziliş yaratmaktadır. Toplum üyelerinin farklılaşmasının toplum bazındaki en genel görünümü tabakalaşmadır. Burada önemli olan sosyal farklılıklara göre kurulan sosyal tipolojilerin, sosyolojik analizlerde toplum üyelerinin sınıflandırılmasını sağlamasıdır.

Ayrıca sosyolojide sosyal farklılıkların sistemli bir şekilde belirlenmesinin önemi, sadece fertlerin belirli bir tipolojiye göre diğerlerinden farklı olmaları gerçeğinin belirlenmesinden dolayı değil; ortaya konulan bu tayin edici özelliklere göre sosyal grupların sıralanmalarında bir araç olarak kullanılmasında da doğmaktadır. Böylece sosyal gruplar, belirleyici özelliklerine göre doğmaktadır. Alt ve üst anlayışına imkan verecek şekilde sıralanabilmektedir. Bu sıralanmayı ifade eden olgu, sosyolojide "Tabakalaşma Kavramı" ile belirtilmekte ve tabakalaşmayı oluşturan çeşitli derecelerde tabaka terimi ile adlandırılmaktadır. Bir başka ifade ile, toplum yapısında benzer sosyal farklılıklara göre meydana gelen sosyal grupların oluşturduğu hiyerarşik sıralama, sosyolojide tabakalaşma kavramı ile açıklanmaktadır.

Eşitsizlik kavramına karşılık farklılaşma kavramının daha sıklıkla fonksiyonalist tabakalaşma teorisyenleri tarafından kullanıldığını tesbit ettik. Farklılaşma kavramı "Birbirinden işlevsel olarak ayrılma." (Ergil 1984:92) bir başka deyişle rol ve işlevlerin fonksiyonel ayrışmasını ve uzmanlaşmayı ifade

(1) Kastlara ayrıl mış bir toplumda cemsiz fark halinin, sınıfsız bir toplumda ise farksız cem halinin mevcut olduğu, farkların aslında birliği sağladığı konusundaki açıklamalar ve fark ve cem kavramlarının Türk İslam Tasavvuf tarihindeki anlamları için bkz (Kurtkan 1987b: 24-28) ve (Kurtkan 1987c:18-22).

etmek üzere kullanılması yanı sıra toplum üyeleri arasındaki ayrılıkları belirtmek üzere de kullanılmaktadır. İkinci kullanımında farklılığın tabakalaşmaya temel olabilmesi toplumca tanınmış önemli bir faktör olmasına bağlıdır.

2.3.4. GÜÇ-İKTİDAR

Tabakalaşmaya ilişkin geliştirilen teorilerde kullanılan temel kavramlardan birisi de güçtür. Çünkü tabakalaşma aynı zamanda güç ilişkilerini de içerir. Her bir tabakalaşmada karşımıza mutlaka farklı güç pozisyonlarından oluşan bir hiyerarşi ortaya çıkacaktır.

İktidar ile ilgili çeşitli tanımlar verilmektedir. M.Weber'e göre

Güç-iktidar denilince bir ya da birden fazla kişinin bir toplumsal eylem içinde, o eyleme katılan başkalarının direnişine karşın da olsa, kendi iradelerini gerçekleştirme şansını anlatır. (Weber 1985:176)

Bir başka tanımda güç "... bir insanın diğer kişilerin davranışlarını kendi isteği doğrultusunda kontrol edebilme yeteneği." (Cuber, Kenkel 1954:7) olarak tanımlanmaktadır. J.F.Cuber ve F.Kenkel (1957:7)'e göre gücün kullanımı gelenek, din ve diğer kişilerin rekabet gücüyle kısıtlanır. Mesela modern sendikaların gelişmesi işverenin, işçi üzerindeki gücünü azaltmıştır, ama işveren hala bir takım güce sahiptir ve her zaman da gücünü kullanması üzerinde bazı kısıtlamalar vardır.

Siyasi bir mana ve mahiyete sahip olan bu kavram "otorite" ve "kuvvet" mefhumlarıyla ilgili fakat onlardan daha başka bir hususiyeti yansıtmaktadır. Daniell Bell'e göre: iktidar, ona sahip olanın arzularına diğer fertlerin tam itaat etmelerini sağlayabilme imkan ve durumudur. (Sezal 1991:71)

M.Weber, D.Bell, J.Cubur ve F.Kenkel'in tanımlarının ortak noktası, bazı kişilerin diğerlerini karşı çıkmalarına rağmen kendi iradeleri doğrultusunda kontrol edebilmeleridir. Amerikalı sosyolog Shills güç kavramının üç farklı kullanımını tesbit etmiştir. Bunlar: Kuvvet, egemenlik ve yönlendirmedir. Güç kuvveden fiile geçmemiş potansiyel kuvvettir. Yani fiili kuvvet kullanma anlamında değil de gerektiğinde kuvvet kullanabilme potansiyelini kendinde bulundurmaya ifade eder (Bendix, Lipset 1966:201).

Egemenlik ise;

Belli bir toplumsal ortamda insanları verilen emirlere uymalarını sağlama ya da emirlere itaat ettirme gücüdür. (Armağan 1988:150)

Bir başka ifade ile,

Egemenlik sadece siyasal yönetim ve yönlendirme anlamında değil, insanların düşünce ve davranışlarını, kendilerini, toplumu ve dünyayı değerlendirme tarzlarını da etkilemek anlamına gelir. (Saltık 1980:159)

Egemenliğin ve gücün tabakalaşma açısından önemi bu hakkı kullananların bunu sadece kendi hayat sürelerince değil, aynı imkanı kendilerinden sonra gelecek nesillere de aktarmalarıdır (Saltık 1980:160).

W.Mills de güç ve iktidarın aktarıldığını belirtir.

İktidar ve güç kişinin kendi özvarlığına bağlı değildir. Servet zenginlerin kendi kişiliklerinin bir ürünü değildir. Ünlü biri olabilmek, büyük bir zengin olabilmek, iktidar sahibi olabilmek, toplumun başat kurumlarında ve iyi yerlerde konumlanmayı gerektirmektedir. Çünkü kişinin bu tür değerleri elde edebilmesi, büyük ölçüde, kişinin kurumsal mevkilerde bulunup, bulunmamasıyla bağlantılıdır. (Mills 194:17)

Güçler hiyerarşisi konusunda ise farklı görüşler vardır. Popper, güçler hiyerarşisinde siyasi gücün etkisine, üretim teknolojisi ve ilişkilerinden sonra üçüncü derecede yer vermesinden dolayı Marx'ı eleştirir. Siyasi gücün ekonomik gücü de kontrol altına alabileceğini belirten Popper, Marksistlerin görüşlerinin tutarsızlığını açıklar. O'na göre Marksistler de harekete geçmeyi tasarladıkları zaman herkes gibi siyasi gücü, ekonomik gücü denetlemede kullanabileceklerini varsaymışlardır (Popper 1968:130). Güç ve iktidarın prestiji de beraberinde sürüklediği bir gerçektir. Fakat mutlak değildir.

Verilen bu açıklamalardan şu sonucu çıkartabiliriz; Güç-iktidar hem buyurma ve yönlendirme, hem de başkalarının hilafına karşılık buyurulanın yerine getirilmesini sağlayacak potansiyel kuvvete sahip olmayı içerir. Güçlü olanların siyasal, ekonomik ve toplumsal alandaki imkanlardan daha fazla faydalanacakları muhakkaktır.

2.3.5. HAYAT ŞANSLARI

Tüm toplumlarda bazı bireylerin doğdukları andan itibaren dünya nimetlerinden büyük bir pay alırken bazılarının ufak bir pay aldıkları bir kısmının ise iki uç arasında yer aldığını görürüz. İşte bu durum hayat şansı kavramıyla ifade edilir. Kavramı sosyoloji literatürüne kazandıran Weber'e göre kişinin içinde bulunduğu ailesinin iktisadi durumu ve statüsü onun hayat şansıdır.

C.W.Mills (1965:129)'e göre doğuşu takip eden ilk yıl içinde sağ kalmak, güzel sanatlar görmek, sıhhatli kalmak, hastalanınca kısa zamanda iyileşmek, suçlu çocuklardan olmamak, orta veya yüksek öğrenim

derecesini tamamlamak bunların hepsi birer hayat şansıdır

J.F.Cuber ile William F.Kenkel hayat şansları kavramını hayat sigortasına benzetirler. Onlara göre (1954:18-19) bu kavram belli bir statüdeki kişinin bazı fayda ve dezavantajlara sahip olmasının değişik olasılıklarını belirtir. Yeni doğan bir çocuğun, hayat şansı ailesinin durumuyla ilişkilidir. Mesela Lynds'in gösterdiği bir örnek çocukların koleje girmelerinin, onların yeteneğinden ziyade ailelerinin maddi ve sosyal durumuna göre belirlendiğini belirtir. Amerikan hayaline göre, eğer bir insan yetenekli, meraklı ise o hiçbir limit olmaksızın yukarıya doğru hareketliliği gerçekleştirir. Kulübede doğan bir çocuğun Amerika başkanı veya gazete dağıtan çocuk üst derecede yönetici olmuştur. Fakat konunun önemli noktası, bunların ne kadar sıklıkla olduğu, yani böyle bir şeyin olma şansıdır. Sıradan bir vatandaş için bunların olasılığının ne olduğu tam olarak bilinemeyebilir. Fakat yüksek statüdeki ailelerin çocuklarının sağlık, zenginlik ve şöhret kazanma olasılıklarının düşük statüdekilerin çocuklarının başarısızlığının kesin olduğu değildir. Ama avantaj yönünden yüksek statüde ailelerin çocukları daha şanslıdır.

Kısaca hayat şansı bireyin doğduğu andan itibaren hazır bulunduğu ebeveyninin sosyo-ekonomik statüsüdür ve bireyler hayata ebeveynlerinin bulunduğu hiyerarşik basamakla başlarlar ancak bireylerin doğuştan getirdikleri özellikleri ve toplum içindeki kazandıkları özelliklerin bileşimi bireyi bazen ebeveyninin statüsünün altına bazen de üstüne taşır.

2.3.6. MÜKAFATLAR

Mükafat kavramı özellikle fonksiyonalist teorinin tabakalaşma açıklamalarında sıklıkla kullanılmaktadır. Burada kavramı tanımlayarak, tabakalaşmayla olan ilişkisini vereceğiz.

S.N.Eisenstadt toplumsal tabakalaşma çalışmalarıyla yakından ilgili olan toplumsal yapının, ana parçalarını sıralarken mütafatları da ele alır. O'na göre herhangi bir toplumsal sistem birbirleriyle ilişkili rollerden oluşmuştur ve bu rollerin sahiplerinin de farklı görevlerini yerine getirmeleri beklenir. Bu ilk durumdur. İkinci durum ise mükafatların bu rolleri yerine getirenlere verilmesidir. Toplumsal hayatın evrensel bir olgusu olarak bütün gruplarda ve toplumlarda farklı konumlar farklı mükafatlar kazanır. Bu farklı mükafatlar; farklı saygı ve ayrıcalık, diğer insanlar tarafından onlara sunulan farklı miktardaki servis ve mallar, farklı miktarlarda diğerlerinden bekledikleri boyun eğme olabilir (Eisenstadt 1968:63).

K.Davis ve W.E.Moore (1970:369-370)'a göre konumların gerektirdiği görevleri, önemleri nispetinde gayretli bir şekilde yerine getirilmesini sağlamak amacıyla, toplum motive edici olarak kullanabileceği bazı mükafatlar ortaya çıkartır. Ayrıca toplum konumlara göre bu mükafatları farklı bir biçimde dağıtacak yönteme de sahiptir. Mükafatlar ve onların dağıtılması toplumsal düzenin bir parçası olup tabakalaşmaya yol açarlar. Toplum çeşitli mükafatlara sahiptir. Bu mükafatlardan bir kısmı konfor, refah ve geçime katkıda bulunan şeylerdir. ikincisi eğlence imkanlarını artıran şeylerle ilişkili olup sonuncusu kendine saygı ve kişilik gelişmesine katkıda bulunan şeyleri gerektirir. Bir başka ifadeyle mükafat çeşitleri, maddi refah sağlayanlar yani ekonomik motivler, kültürel ihtiyaçları

karşılayanlar, estetik motivler, son olarak kendine saygı ve onur geliştirmeye yarayanlar yani sembolik motivlerdir.

Bu üç çeşit mükafat toplumsal sistemde konumlara göre farklı bir şekilde dağıtılır. Mükafatlar konumun sonucudur ve konumlarla ilişkili olan haklardan oluşurlar. Genellikle haklar konumun gerektirdiği görevlerle fonksiyonel olarak ilişkilidir.

Davis ve Moore (1970:370)'e göre toplum kaçınılmaz bir şekilde motive edici olarak kullandığı mükafatlara sahip olmak zorundadır. Ayrıca konumlara göre bu mükafatları dağıtacak özel bir sisteme de sahip olmalıdır. Mükafatlar konuma bağlı olan haklar ve yetkilerde ortaya çıkar. Bir toplumda farklı konumların bireye sağladığı hak ve yetkilerle aynı olmaması toplumun tabakalaşmasını gerektirir. Toplum için önemli olan konumlar ile en üst düzeyde yetiştirme ve yetenek gerektiren konumlar en iyi mükafatlarla donatılır. Davis ve Moore bunu farklı fonksiyonel önemlilik ve kişilerin farklı kıtlik seviyeleriyle açıklarlar.

2.3.7. İMTİYAZ

Toplumdaki alt üst ve güç ilişkisi karşımıza, farklı imtiyazlardan oluşan bir hiyerarşik dizilişi çıkaracaktır.

İmtiyaz, ayrıcalık "Bazı kimselere olmak üzere verilen izin, ruhsat hak ve menfaat." (Altay, Keskin 1969:154), "Kanunca öncelik" olarak tanımlanmaktadır. Tabakalaşma boyutunda imtiyaz, nesilden nesile aktırılma, doğuştan veya sonradan kazanılma v.b. gibi büyük genişlikte toplumsal olayları ifade eder.

H.Z.Ülken'e göre;

Bir zümre veya sınıfın toplum içinde başka zümre ve sınıflara göre özel ve bazen de üstün konum önceliğine sahip olması (2969:75),

imtiyazdır. Bu tip imtiyaza biz ortaçağ batı toplumlarında rastlıyor ve bu şekilde imtiyazlı grupları zümre olarak nitelendiriyoruz. Günümüz modern toplumlarında herhangi bir sınıfa konumca önceliğin tanınması söz konusu değildir.

J.F.Cubur ve F.Kenkel (1954:6)'e göre imtiyaz kavramı prestijden daha az soyuttur. İmtiyaz büyük bir topluluktan, küçük bir topluluğa kadar herhangi bir toplumsal grupta bulunabilir. En eşitlikçi toplumlarda bile bazı insanlara verilen veya bağışlanan daha iyi konumlar ve ödenekler varken diğerleri bunlardan mahrum bırakılır ve bu da kurallarla sağlanır.

İmtiyazlıların bu hakkı elde etmeleri uzun mücadeleleri gerektirebilir veya hiçbir mücadele gerekmeksizin bu haklar devralınabilir. İmtiyazı eline geçirenler bunu güçleriyle elde ederken aynı zamanda kendilerine üst bir statü de hazırlarlar

2.3.8. POZİSYON (KONUM) VE TOPLUMSAL STATÜ

Tabakalaşma olgusunun açıklanışı sırasında özellikle pozisyon ve statü kavramları arasındaki yakın ilişki ve benzerlik zaman zaman bu iki kavramın birbirini yerine kullanılmasına sebep olmuştur. Özellikle statü kavramı tabakalaşma olgusunu açıklamada kullanılan temel kavramlardan birisidir. Bu sebeple bu iki kavramı birbirinden ayırdetmek istiyoruz.

Pozisyon kelimesi Türkçe'de durum, konum ve

mevki terimleriyle de ifade edilmektedir. Sosyoloji literatüründe konum kavramını en net ifade edenlerden birisi P.A.Sorokin'dir. Sorokin toplumsal alan ve referans noktası kavramlarından hareketle konum kavramına açıklık getirir. O'na (1964:4-5) göre şayet toplumsal alan dünyadaki insanların oluşturduğu bir evren olarak düşünülecek olursa, bir kişinin ya da toplumsal alan içindeki bir olayın konumunu belirtmek o kişinin veya olayın referans noktası olarak seçilmiş diğer kişilerle ve olaylarla olan ilişkisini tanımlamaktır. Referans noktası olarak seçilen şey bize bağlıdır. Bir kişiyi, bir grubu ya da bir kaç grubu referans noktası almak mümkündür. Bir kişinin toplumsal konumunu belirtmek için onun aile durumunu, vatandaşı olduğu devleti, milliyetini, dini tercihini, mesleğini, politik tutumunu ve benzeri şeyleri bilmemiz gerekir. Bir kişi ancak bunlara göre yerleştirilince onun toplumsal konumu belirtilmiş olur. Özetle belirtecek olursak

- 1) Toplumsal alan dünyadaki insanlardan oluşan evrendir. 2) Bir kişinin toplumsal konumu onun bir toplumdaki grupların tamamıyla, onların üyeleriyle olan ilişkilerinin tamamıdır. 3) Bir kişinin toplumsal evren içindeki konumunun belirtilmesi bu ilişkilere bakılarak belirlenir. 4) Bu grupların ve konumların tamamı herhangi bir kişinin toplumsal konumunu tanımamıza yarayacak bir sosyal koordinatlar sistemi oluşturur. (Sorokin 1964:6)

Konum kavramıyla ilgili bu açıklamalardan sonra belirtmek istediğimiz, Türkçe literatürde statü kavramının tanımlanmasında bazen statü eşittir konum şeklindeki tanımlamalardır ki bu iki kavramın eş anlamlı kullanıldığını göstermektedir. İki kavram arasındaki farkı belirtmeden önce literatürdeki statü tanımlamalarından birkaçını vermek istiyoruz. Statü, bir kaynakta,

1) Belli bir kalıba sahip olan bir pozisyon. 2) Bireyin toplumda sahip olduğu yer. 3) Bireyin toplumsal rollerinin toplamı. (Kongar 1981:402)

olarak tanımlanırken, bir başka kaynakta "...bir yaşam biçimiyle bütünleşmiş kendine özgü davranışlar bütünü." (Oskay 1990:39) şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca

Sosyal statü kişinin çevresindekilerin, toplum içinde ona nesnel olarak uygun gördükleri mevki veya pozisyonudur. (Fichter 7:28)

"Sosyal statü bir kimsenin o toplumca değerlendirilmiş bir yer tutması" (Ülken 1969:267) veya "Statü, bireyin toplum yapısı içindeki yeri, konumu, mevkii" (Tan 1981:64) şeklindeki tanımlamalara rastlamak mümkündür. Bu tanımlardan H.Z.Ülken'in tanımında statü ve konum kavramlarının ayrıştırıldığı; M.Tan ve E.Kongar'ın tanımlarında ise kavramların eş anlamlı kullanıldığı görülmektedir.

Bilindiği gibi her rolün bir konumu vardır. Diğer bir deyişle her rol mutlak özel bir konumla birlikte bulunur. Rol ve konum ancak sistematik açıklama ve analiz amacıyla birbirinden ayrılabilir. M.Sencer statü ve konum arasındaki farkı şu şekilde açıklar. O (1974:101-111)'na göre konum, bağlı olduğu role uygun bir görev ve yetkiler, haklar toplamı olup, işbölümüne bağlı bir görev ve yetkilerin hiyerarşik bir değerlendirme yapılmadan birbirinden ayrılması konumu oluşturur. Bu görev ve yetkilerin toplum açısından fonksiyonel önemi, bir rolün konumuna sosyal hiyerarşide bir yer kazandırır ve rolün konumunun hiyerarşik bakımdan değerlendirilmesi sosyal statünün kaynağıdır. O halde statü, bir hiyerarşi düzeni içinde üst veya altı düzeyde değerlendirilen sosyal konum olarak tanımlanabilir.

Bu durumda statünün sadece "bireyin toplum

içindeki konumu veya mevkiidir" şeklindeki tanımlama bizi statü ve konum kavramlarının eş anlamlı kullanılabileceği sonucuna götürecektir. Halbuki statü kavramında, konum kavramından farklı olarak prestij ve derecelendirmeye dayalı bir değerlendirmenin bulunması saözkonusudur. Bu durumda statüyü hiyerarşikbir düzeyde değerlendirilen konumlar olarak tanımlayabiliriz.

Konumların neye göre değerlendirildiği sorusuna, K.Davis ve W.E.Moore "Farklı fonksiyonel önemlilik ve kişilerin farklı kıtlık seviyeleri." olarak tesbit ettikleri iki faktörle açıklık getirirler. Onlar (1970:370)'a göre konum seviyesini belirleyenlerden ilke fonksiyonel önem olup bir konuma verilen yüksek statünün gerekli nedenidir ama tek başına yeterli değildir. ikincisi ise hem konumun hem de bireyin kıtlığı ile ilgilidir.

Şayet farklı konumlar ve görevleri tüm insanlara aynı derecede hoş gelseydi, bu konum ve görevler toplumsal varlık için eşit derecede önemli olsaydı ve hepsi aynı derecede yetenek gerektirerek, insanların hepsi de aynı düzeyde yeteneğe sahip olsaydı, kimin hangi konuma gideceğinin önemi olmayacaktı (Wesolowski 1979:82). Fakat durum böyle değildir.

Durum böyle olmayınca kimin hangi konuma gideceği büyük bir problem doğurmaktadır.

...kimin hangi pozisyona geçeceği,...sadece bazı konumlar diğerlerinden daha tercih edilebilir olduğu için değil, ayrıca bazı konumlar özel yetenek gerektirdiği ve diğerlerine göre fonksiyonel olarak da daha önemli olduğundan dolayı değerli olmaktadır. (Davis, Moore 1970:369)

Fonksiyonel açıdan önemli ve özel yetenek gerektiren konumların mükafatı da yüksek olacaktır.

...bazı konum önemli olabilir ama o işi yapmak için fazla yeteneğe ihtiyaç yoksa, o konumun mükafatı az olmalıdır. Bir konumun mükafatının yüksek ve fonksiyonel öneme sahip olabilmesi için o konumun hem önemli hem de yetenek gerektiren bir konum olması gerekir. (Wesolowski 1979:83)

Konum seviyesinin iki belirleyicisi vardır. a) Genelde en fazla mükafata en yüksek dereceye sahip olan konumlar toplumun nazarında önemli konumlardır. b) Böyle konumlar üst derecede eğitim ve yetenek gerektirirler. Bu iki konum seviyesi belirleyicisi olup ilki konumun önemi ile ilgilidir. ikincisi ise ya konumun ya da konumla ilgili yetenek gerektiren bireyin kıtlığı ile ilgilidir. K.Davis ve W.E.Moore bu açıklamalardan sonra "farklı fonksiyonel önemlilik" kavramına ulaşırlar. Az önemli konumlar daha önemlilerle başarılı bir biçimde rekabet edemez. Şayet bir konum kolaylıkla dolduruluyorsa fazla mükafatlandırılması gerekmez. Hatta o konum önemli olsa bile. Ama bir konum önemli ve konumu doldurmak zor ise o konumun mükafatı yüksek olmalı. Fonksiyonel önem böylelikle bir konumun yüksek derecelendirilmesi için gerekli bir sebeptir ama yeterli değildir. Eleman kıtlığı (özellikle yetenekli ve yetişmiş) fonksiyonel önemin yanısıra, konumun seviyesinin belirlenmesinde ön şarttır. (Davis, Moore 1970:370)

Özetle seviyelendirme² statüsü yüksek konumlar a) Konumla ilgili yetenek gerektiren birey kıtlığı b) Üst konumların kıtlığı c) Üst düzeyde öğretim imkanlarının kıtlığı sebebiyle zor doldurulurlar. Zor dolduruldukları için bu konumlara sahip olanlar daha çok ayrıcalık ve prestije sahip olurlar. Statüsü düşük konumlar ise a) Özel yetenek gerektirmemesi b) Üst konumlara nazaran daha çok konum barındırıyor olması, üst düzeyde eğitim gerektirmemesi gibi sebeplerle kolay doldurulmakta bu sebeple de daha az ayrıcalık ve prestije sahip olunmaktadır. Tabii bu sınıkların çeşitli

Bu statü grupları içinde yer alan;

...insanlar birbirlerine eşit kabul ederler, çocuklarının grup içindeki evliliklerini desteklerler, aynı klüb ve birliklere üyedirler ve ortak aktivitelere katılırlar. (Mayer, Buckley 1969:46)

Bu durumda aynı zamanda statü grupları arasında sosyal mesafeler de oluşur. Biz mevcut statülerden hareketle hem konum ve işlev farklılıklarını en önemlisi de sosyal mesafeyi tesbit imkanına sahip olabiliriz.

J.Cuber ve W.F.Kenkel (1954:4-5)'e göre tarih çalışmalarında kullanılan bir çok kelimeler farklı statü gruplarını gösterir. Mesela serfler, özgür insanlar, asiller, üçüncü sınıf insanlar, kaleler, hanedandan kişiler, hizmetçiler, asalet unvanı taşıyan kimseler. Statü gruplarında yer alan bu kişiler sadece prestij açısından farklı seviyelerde sıralanmamışlar, ayrıca her sıra kendisiyle birlikte bazı hak ve görevleri, imtiyazları ya da imtiyazsızlığı taşımaktadır. Bu sıralar yazılmamış kanunlar, adet, örf, gelenek ve göreneklerce de belirlenir. Bu statü gruplarından herhangi birindeki kişiler mesela serfler, ya da hizmetliler tam eşit değildirler. Her statü grubunda alt kategoriler ya da gruplar vardır. Dolayısıyla hiçbir kişi diğerleriyle tam olarak aynı pozisyon sırasına sahip değildir. Ayrıca bir çok farklı statüler bilinen değişik sembollerle formalize edilir. J.Cuber ve W.F.Kenkel'in bu açıklamalarının yanı sıra statü grupları konusunda temel açıklama M.Weber'e aittir. Weber'in ileri sürdüğü üç tabakalaşma boyutundan birisi de itibarın eşit olmayan dağılımıyla oluşan statü gruplarıdır. Aynı toplumsal saygınlık düzeyinde bulunan ve benzer hayat ölçülerine sahip olan kişiler statü gruplarını oluşturur. "Statü grupları toplumsal olarak kazanılmış prestij ve şerefin aynı miktardaki temeli üzerine oluşur." (Tumin 1967:7). Bir başka deyişle bir statü grubu aynı saygınlık düzeyinde bulunan ve aynı

sosyal kurallara uyarak davranan kişilerden oluşur.

Weber (1986:182-183)'e göre sınıfların aksine statü grupları sosyal topluluklardır. Ne var ki bunlar çoğu zaman biçimlenmemiş dağınık topluluklardır. Yani şekilsizdirler. Salt ekonomik bakımdan belirlenmiş sınıf konumunun (durumunun) aksine, sosyal alanda olumlu veya olumsuz toplumsal bir onur olgusu tarafından değerlendirilmeyle belirlenmiş olan insan hayatının her ögesi statü konumu (durumu) olarak adlandırılabilir. Statü, bir grup tarafından paylaşılan belli bir nitelikte aynılaştırılabileceği gibi şüphesiz bir sınıf durumuna bağlanabilir. Sınıf ayrımları en geniş biçimiyle statü ayrımlarına bağlıdır. Mülkiyetin özünde her zaman statünün bir ön şartı olması sözkonusu seçilmiştir. Ancak genellikle ve giderek böyle bir nitelik kazanır. Bununla beraber statünün zorunlu olarak bir sınıf duruma bağlı olması gerekmez, aksine statü onuru kaba mülkiyet gösterişlerine kesinlikle karşıdır.

Weber statüden toplumsal itibar ve düzeyi anlar. O'na (1986:183-184) göre statüyü belirleyen öğeler; hayat tarzı, formel bir eğitim projesi, doğum ve meslek, tüketim kalıbı, ev seçme, giyinme, evlenme biçimidir. Statü grubunu belirleyen en önemli öge belirli bir hayat tarzı ve bu türlü bir hayat tarzı yoluyla seçkin bir grubun üyesi olduğu izlenimi ve duygusudur. O halde statü temeline dayanan tüm eylemler birbirleriyle ilişki olan aktörlerin duygularına dayanmıştır. Sınıf eylemleri statü eylemleriyle karşıtlık içindedir. Sınıf durumunun belirleyicisi olan piyasa hiçbir kişisel ayırım tanımaz ve bu ekonomik eylemler çıkara yönelmiştir. Statü düzeni ise bunun tersidir. Tabakalaşma onura ve statü gruplarına özgü hayat tarzlarına göre belirlenir.

Weber, statü tabakalaşmasının ekonomik şartları ve sonuçları konusunda ise şunları belirtir;

Mülkteki farklılıklar şeref ve prestijdeki farklılıklar için temel oluşturuyorken, diğer faktörler de en az onlar kadar önemlidir. (Tumin 1967:7)

Weber (1986:187)'e göre salt ekonomik varlık ve güç sahiplerine belli bir hayat tarzının sağladığı aynı onuru sağlasaydı, statü düzeni temelden sarsılırdı. Statü onurunun eşit olduğu durumlarda, mülkiyet yalnızca ek bir güç verir. Genel olarak statü hiyerarşisinin mevcut sınıf yapısıyla desteklenerek bu yapıyı güçlendirmeye hizmet ettiği gözlenebilir. Yüksek ekonomik iktidar gruplarının saygınlık hiyerarşisinin de yukarılarında yer aldığı inkar edilemez. Çünkü statü değerlendirmesi, belli ölçüde ekonomik ölçütlere bağlıdır.

Statü gruplarının ayrıcalıkları başlığı altında da ele alacağımız gibi yüksek statülerin özelliği olan simgeler ve hayat düzeyi maddi imkanlara ve eğitimle inceltilmiş beğenileri sıkı sıkıya bağlıdır. Ancak, Weber(1986:188)'e göre sınıfla statü gruplarının ayrılması çelişkilerin anlaşılması açısından faydalı olur. Weber bu konuda şu örneği verir. Mesela yeni zenginler saygınlık hiyerarşisinin tepesine henüz tırmanamamış kişilerdir. Onlara karşıt bir örnek ise yoksulluğa düşmüş soylulardır. Kısacası;

Sınıf tabakalaşması üretim ve mülkiyet ilişkilerine, statü tabakalaşması ise özel hayat tarzlarının temsil ettiği tüketim biçimlerine göre belirlenir.(Weber 1986:188)

Sınıf nesnel, ekonomik bir konum olmasına karşılık, statü kişisel değerlendirmelere bağlıdır ve bir cemaatle kabul edilmiş ölçütlerle tesbit edilir. Eğitim düzeyi, akrabalıklar ve meslek kişinin toplum içindeki statüsünü ölçmeye yardım eder. Sınıfın belirleyicileri ise mülkiyet piyasada tekel kurma,

malları satın alma, farklı roller oynama ve gelirdir.

Statü tabakalaşmasını ön plana çıkaran ekonomik şartlara ilişkin şunlar söylenebilir. Mülkiyetin ve mal dağılımının temelleri istikrarlı olduğu sürece statüye dayalı tabakalaşma yeğlenir. Her teknolojik gelişme ve ekonomik dönüşüm, statü tabakalaşmasını tehdit eder ve sınıf tabakalaşmasını ön plana çıkarır. Çıplak sınıf tabakalaşmasının daha önemli olduğu dönemler ve ülkeler şaşmaz biçimde teknik ve ekonomik dönüşümlerin gerçekleştiği dönemler ve yerlerdir. Ekonomik tabakalaşmanın öneminin azalması ise, statü yapılarının yeniden gelişmesine ve sosyal onurun öneminin yeniden artmasına yol açar.

Başka bir deyişle iktidar, sınıf ve statü hiyerarşileri arasında ilişki toplumun durağan ve hareketli dönemlerine nazaran farklılık arz etmektedir. Toplumun durağan dönemlerinde insanların çoğunlunun her üç hiyerarşide benzer yerlerde bulunduğu ve bu üç boyutun birbirine karıştığı izlenmiştir. Teknoloji, ekonomik gelişmeler ya da savaş sebebiyle sosyal değişmelerin hızlandığı dönemlerde ise bu korolesyonun bozulduğu ve uyuşmazlıklar baş gösterdiği görülür. Böylece sınıf hiyerarşisinin tümünden değişmesi mevcut statü gruplarının yerine birden servet ve kutret sahibi yeni grupların geçmesi, bireylerin tabakalaşmanın çeşitli boyutlarında hızlı hareket etmesi söz konusudur (Weber 1986:189).

Statü gruplarının çeşitli özellikleri vardır. Aynı saygınlık düzeyinde bulunan ve benzer hayat ölçütlerine sahip olan bu kişiler Weber'e göre belli alanlarda tekelleşmeye giderler ve ayrıcalıklar elde ederler.

Weber (1986:186-187)'e göre mesafe ve dışlamaya

dayanan bir statü onurunun yanıbaşında her çeşit maddi tekelleri de bulabiliriz. Çünkü, statü tabakalaşması, bir çok bakımdan manevi ve maddi değer ve fırsatları tekellişmesiyle elele gider. Mesela özel giysiler giyme, başkaları için yasal olan özel yemekleri yeme, silah taşıma, profösyonel olmayan belirli amatör sanat etkinliklerinde bulunma hakkına sahip olma gibi. Bir statü grubu içinde evlilik sorunu da karmaşıktır. Bunlar birbirlerini toplumsal eşitleri olarak gördükleri için, çocuklarının grup içinde evlenmesini sağlayacak tedbirler alır, aynı toplumsal etkinlikleri, beğenileri ve özel davranış kalıplarını paylaşırlar. Belli değerler, statü grubunun tekelciliğinin nesnesi haline gelir.

Aynı beğeni, etkinlik ve özel davranışları benimseyen bu statü grupları aynı zamanda istihdam fırsatlarını da belirler. Bir meslek grubuna girebilmek için, yalnızca o mesleğin gerektirdiği kabiliyetlere sahiplik yeterli olmayıp, aynı zamanda o statü grubuna aidiyetin gerektirdiği davranış ve giyim tarzı konuşma uslubu gibi görüntü ve simgeleri de taşımak gereklidir. Belirtileri ne olursa olsun yaşamın bütün stilisasyonları ya statü gruplarından kaynaklanır, ya da onlar tarafından korunur. Statü grupları genellikle ayrıcalıklarına kurumsal ve değişmez bir nitelik kazandırıp bu ayrıcalıkların herkes tarafından kabulünü sağlamak isterler.

Weber'e göre hayat şanslarında farklılıklara yol açan mülk farklılıklarından ayrı olarak, statü farklılıkları hayat tarzlarındaki eşitliklerdeki farklılıklara yol açar. Hayat tarzlarındaki bu farklılıklar değişik statü gruplarının toplumsal ayrılıklarının (birbirlerine kapalı olmalarının) oluşumunda etkili olur, Statü grupları bazı mükafatlar üzerinde hak iddia ederek bu isteklerini gerçekleştirmek

isterler. Modern toplumlarda statü grupları genellikle kanuni temellere dayanmazken, statü grupları konumlarını yeter miktardaki ekonomik güçleriyle sağlamlaştırır(1)lar M.Tumin'e göre Weber Marx'tan statü gruplarına verdiği önemden dolayı ve bir ekonomik sınıfın üyelerinin topluluk duygudaşlığı geliştirmelerine ve bu duygudaşlıkla var olan sistemin karşısına dikilebileceklerine fazla ihtimal vermediğinden dolayı ayrılıyordu (Tumin 1967:7).

Toplumsal statüler genellikle iki yoldan elde edilir. İlki verilen statüler olup bireyin isteği ve iradesi dışındadır. Bazı kaynaklarda atfedilen statü adıyla da geçmektedir. "Bireyin toplumdaki yerinin katı ve değişmez bir biçimde yalnızca soy-sop ilişkisi, ya da nesep bağıyla belirlenmesi..." (Tan 1981:66) verilen statüler içindedir. "Burada bireyin kendi statüsü üzerinde yapabileceği hiçbir şey yoktur" (Fichter ? :28). En açık örnek

Hiç kimse bir Türk, bir İtalyan veya Amerikalı bir aile içinde doğmayı, kral ailesine veya köylü bir aileye mensup olmayı, siyah veya beyaz olmayı kendisi seçmez. (Çobanoğlu 1967:32)

Bu sebeple bireyin iradesi ve isteği dışında olan bu özellikler verili statüler içinde yer alır.

Verilen statülerin karşılık kazanılan statü ise "...bireyin sosyal açıdan değerlendirilen çabalarının sonuçlarına işaret eder" (Fichter ? :28). Bu statüler çaba ve başarı sonucunda elde edilir. Bu iki statü biçiminin dışında "meritokrasi" olarak adlandırılan

(1) Biz M.Weber ve K.Marx arasındaki ayrımlara yer geldikçe ve bizi ilgilendirdiği nispette değindik. K.Marx ve M.Weber'in ayrıntılı karşılaştırılması için bkz (Argın 1992:25), (Saltık 1980:201-202), (Weber 1986:48-51), (Giddens 1981), (Parkin 1990:614).

yarı-verili statü sistemlerinden de B.Tolan bahsetmektedir. Yarı-verile statü sisteminde statüler hem kişisel yeteneğe hem de başarıya bağlı olarak bireye verilir. bu statüler ömür boyu elde tutulmazlar. Bireyin isteğine ve başarısının süresine göre alınıp verilebilirler. Testler sonucu elde edilen mevkiler, kıdem ve başarı esasına dayanan yetkiler, yarışma sınavları ile elde edilmiş meslekler yarı-verili statüye örnektir (Tolan, Isen, Batmaz 1985:234).

Verilen ve kazanılan statüler statünün tayin edici unsurları ile yakından ilgilidir. Bu unsurlar bireyin statüsünü tesbit hususunda bize yardım ederler. Statünün tayin edici faktörleri veya sembollerin manası üzerinde yeryüzünde toplumdan topluma ve zamandan zamana değişen önemli farklar mevcuttur. Fakat genel kriterler tesbit edilebilir. Bunları yapılan çalışmanın kapsamında bir kavram şeması halinde gösterebiliriz.

Kavram Şeması 1

Statünün Tayin Edici Unsurları

1. Soy ve Aile Durumu	Soy ve aile durumu bir kimseye imtiyazlı veya aşağı bir durum verebilir. Kişinin üyesi bulunduğu, aile, kabile veya etnik grubu, özellikleri, ona kendi nitelik ve uğraşlarından bağımsız olarak bir statü tanınmasına sebep olur. Bu durum hayat şansı kavramıyla da açıklanabilir.
2. Servet ve Gelir	Servet ve gelir statünün önemli bir kriteri olup objektif bir ölçüdür. Servetin kaynağının da (Meşru veya gayrimeşru yollardan elde edilişi de) sosyal statüde anlamı vardır. Haksız kazanılmış servet prestij sağlamaz. Ancak bu değerlendirme zaman içinde kısmen değişebilir.
3. Tahsil ve Terbiye	Tahsilin biçimi, süresi ve derecesi statü kazanılmasında önemli bir faktördür. Okur-yazar olup olmama bazı toplumlarda çok önemlidir.
4. Meslek ve Toplumsal İşlev	Bir kimsenin yaptığı iş neticesinde sağladığı fayda sosyal statünün önemli bir kriteridir. Sosyal sistem ve düşünüş farklarına göre meslek ve işlevler önem bakımından ayrılmaktadırlar. Çeşitli meslekler, çeşitli toplumlarda ve bir toplumun tarih içindeki çeşitli evrelerinde farklı önem derecesine sahip olmuşlardır.
5. Din ve Mezhep Bağı	Kabul edilen din ve mezhep bağı sosyal statünün tayin edici unsurlarındandır. Din ve mezhep bağı hemen hemen her toplumda yer alan inanç ayrılıkları ya da dinin çeşitli mezheplerine bağlı olan kişilerin bir arada bulunmasına yol açar. Özellikle çoğunluğun belli bir din ya da mezhepten olduğu toplumlarda ayrı din veya mezhebe bağlılık çoğu kez azınlık statüsünden dolayısıyla düşük statüden olma sonucunu doğurur.
6. Biyolojik Özellikler	Sahip olunan biyolojik özellikler (yaş, cinsiyet, ırk ve diğer fiziki özellikler) statülerle yakından ilgilidir. Mesele bazı toplumlarda erkeğe, kadına oranla yaşlıya da gence oranla yüksek bir statü tanınır.

Bir bireyin, ailenin veya herhangi bir grubun toplumsal statüsü hakkında hüküm vermek için yukarıda kavram şemasında verilen unsurlara müracaat edilebilir. Bunlar az çok ölçülebilir. Bunlardan hiç biri tek başına ve ayrı ayrı ele alınmamalıdır. Çünkü tek bir unsur statünün değerlendirilmesi için yeterli değildir.

Statü bahsini kapatmadan önce, kavram şemasında statünün tayin edici unsurlarından biri olarak ele aldığımız servetin gelirden olan farkını belirlemek istiyoruz. Sosyal sınıfları belirleyen bir faktör olarak ekonomik gücün sanayi toplumlarında gelir seviyesine dayanırken, sanayi öncesi toplumlarda servete dayandığını görmekteyiz (Eke Dikeçligil 1980:103). Servetin ekonomik anlamda tabakalaşmayı tayini özellikle feodalite devrinde geçerli olmuştur. Bu devirde makul servetlerden ziyade gayrimenkul servetler belirleyici olmuştur. Fakat ekonomik değişmeler gayrimenkul servetlerin ekonomik ölçüt olarak önemini azaltmış, menkul servet veya gelir ölçütü hakim olmaya başlamıştır. Özellikle paralı ekonominin hakim olduğu devirle birlikte servet yerini gelire bırakmış ve sosyal sınıfların belirlenmesinde rol oynamıştır (Kurtkan 1986: 150-130). O halde statüyü tayin eden unsurlara servetin yanı sıra geliri de ilave etmeliyiz. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi bugün sadece servetle ifade edilen ekonomik güç sınıf durumunu belirlemede yeterli değildir. Paralı ekonomi dönemi yani kapitalist dönemle birlikte gelir ön plana çıkmıştır.

2.3.10. PRESTİJ

Tabakalaşmaya ilişkin bir kavram olup toplumda

(1) Sosyal statüyü tayin eden unsurların devirden devire nasıl farklılaştığı ve bu konuda İngiltere örneği için bkz (Martin 1970:41-48).

itibar hiyerarşisini belirtmek üzere kullanılır. Prestij kavramının saygınlık, itibar, şeref gibi kavramları da beraberinde çağrıştırdığını ve birbirlerinin yerine kullanıldıklarını görmekteyiz.

S.N.Elsenstadt (1968:63)'a göre prestij veya şeref bir toplumda farklı bir şekilde dağıtılan üç temel mükafattan birisidir. Bu farklı mükafatlardan ilki farklı miktarlardaki hizmet ve mallar, ikincisi diğerlerinden beklenen farklı miktardaki boyun eğme ve son olarakta farklı saygı ve ayrıcalıktır. Prestij bir kişinin toplumsal durum ve statüsünün sembolüdür. Ama farklı mükafatlar içinde aynı zamanda en az bir şekilde analitik özelleştirilmesi yapılmıştır. Farklı mükafatlar arasında bir yandan en sembolüğü olan prestij diğer taraftan en az somut olanıdır.

C.W.Mills (1965:130)'e göre prestij kavramı en az iki kişi gerektirir. Bunlardan birisi prestij talebinde bulunurken, diğeri bu talebi yerine getirir. Prestij taleplerinin dayandıkları temeller ve başkalarının bu talepleri yerine getirme sebepleri mülkiyet, doğum, meslek, eğitim, gelir, iktidar kısacası bir kişiyi diğerinden farklı kılan hemen herşeyi içine alır.

S.N.Elsenstadt da benzer bir görüşle prestijin temellerini üç şıkta toplar. O (1968:68)'na göre herhangi bir grubun ya da toplumun vazgeçilmez üyesi olmak prestijin birinci temelidir. Hemen hemen her grup veya toplum üyeler ve üye olmayanlar diye ayırım yapar ve üyelerini onların statü ve durumlarını belirtecek özel sembollerle donatır. Prestijin ikinci kaynağı kollektiviteyi kontrol edebilme yeteneği, onu temsil edebilme ve onun amaçlarını ve merkezi aktivite ve sembollerini tanımlama yeteneğidir. Diğer deyişle

merkezde olma durumudur. Merkezde olmak kontrol etmeyi gerektiriyor. Merkezilik güçle, iktidarla çok yakın bir ilişkide olmasına rağmen bu ikisi aynı şey değildir. Prestiğin üçüncü toplumsal kökü bazı sosyo-kültürel etkinliklere katılabilmektir. Mesela dini, bilimsel v.b. gibi benzeri etkinliklere. Bu etkinliklerin içinde olmak kişinin prestijini artırıyor ve bu sosyo-kültürel etkinlikler var olan kolektiviteleri ya da üyeliği tanımlamada etkilidir. O halde S.N.Elsenstadt'a göre prestij kaynakları sadece organize olmuş konumlar ya da kişisel nitelikler de kökleşmemiştir. Kurt D.Mayer ise şunu belirtir. "Prestij karşılıklı kabul etmeye dayanır. Bir kişi farklılığını iddia eder, diğer bir kişi de bu iddiaya değer verir" (1969:46). O halde prestij talebi söz konusudur.

C.W.Mills bir toplumda, statü sistemi içinde prestij taleplerinin, yani kimin kimden ne şekilde veya neye dayanarak prestij talep edeceğini düzenleyen kurallar ve beklèmeler olduğunu ve toplumun bu kurallar ve beklèmeler halinde teşkilatlandığını belirtir. C.W.Mills (1965:130)'a göre prestiji talep eden yönünden 1) statü talebi, 2) bu talebin belirtilme ve ifade edilme tarzı 3) talebin neye dayandığı, noktasında olmak üzere üç madde vardır. Bu talebi yerine getiren yönünden ise, 1) statüyü tanıma ve gösterilen saygı, 2) bu saygının gösterilme yolları, 3) saygı göstermenin dayandığı husus olmak üzere üç madde vardır. Sonuncu maddelerdeki saygı talebinin dayandığı husus ile saygıyı göstermenin dayandığı husus aynı veya ayrı olabilir.

C.W.Mills (1965:133)'e göre içinde herkesin prestijinin kesin ve belirli olarak tesbit edilmiş olduğu bir toplumla, prestij son derece kararsız ve belirsiz olduğu toplumlar birbirinden farklılaşır. Biz ilk topluma örnek olarak Ortaçağ toplumlarını verebilir

ve Osmanlı toplumunda prestijin temellerini ve prestij taleplerinin de kesinlik ve belirlenmişlik özelliği gösterdiğini söyleyebiliriz.

Belirtmek istediğimiz bir husus da statü saygınlığı ile kişisel saygınlığın birbirinden farklı olduklarıdır. Yüksek statü kişiye prestij kazandırır. Fakat bu kişisel saygınlığın güvencesi değildir. Yani bir statüyü dolduran bireylerin davranışları, zamanla o statünün saygınlığında değişiklik yapabilir.⁽¹⁾

W.Mills'in prestij ile servet ve mevki sahibi olmak arasındaki ilişkiler konusunda, çağdaş Amerikan toplumundan çıkardığı tesbitleri önemlidir.

...Servet ve iktidar gibi prestij de bir kez bir yerde toplandı mı hep orada yığılmak özelliğindedir. Yani sahip olduğunuz prestij ne denli büyükse daha büyük prestij elde etme olanaklarınız da o denli artmaktadır. Ayrıca, bu tür değerlerden biri diğerlerine kolaylıkla dönüştürülebilmektedir. Zengin ve servet sahibi kimseler başkalarına oranla çok daha kolaylıkla iktidar sahibi olabilmekte, mevki sahibi kimseler, mevki sahibi olmayanlara oranla daha kolayca servet elde etme olanaklarını bulmaktadırlar. (Mills 1974:17)

Servet ve mevkiinin daima prestijle birlikte yürümediği de görülür. W.Mills (1965:130-135)'e göre yüksek prestij ile üst sınıfa üyelik arasında doğrudan ilişki kurmak her zaman mümkün değildir. Mesela yeni zengin (yüksek prestij sahibi olmadan üst sınıfa dahil olan) ile iflas etmiş aristokrat (üst sınıfa dahil olmadığı halde yüksek prestiji olan) örnekleri bize üst sınıfa mensubiyet ile yüksek prestij daima birarada gidebileceği iddiasının geçersizliğini gösterir. Bununla birlikte servet sahibi olmak yüksek prestij gerektirdiği zımni niteliklerin gelişmesine imkan veren

(1) Bu konuda ayrıntı ve örnekler için bkz (Tan 1981:65-66)

çevreye girilmesini sağlar.

2.3.11. TABAKALAŞMA PROFİLİ

Tabakalaşma olgusunun incelenişinde kalitatif ve kantitatif analiz bize önemli ipuçları verecektir. Sorakin (1964:17)'e göre kantitatif analiz bize sosyal binanın dış mimarisi, sosyal piramidin yüksekliği ve profili hakkında bilgi verirken, kalitatif analiz de sosyal binanın iç yapısı bütünlük içinde ele alınarak ve tabakalaşma noktasında hareket edilerek piramidin iç organizasyonu araştırılır. Kantitatif analiz de özellikle üzerinde durulan meseleler şunlardır; sosyal binanın yüksekliği ne kadardır? Sosyal kozalağın dibi ve tepesi arasındaki mesafe ne kadardır? Kaç tane kattan meydana gelmiştir? Profil dik midir veya tedrici olarak meyilli midir?

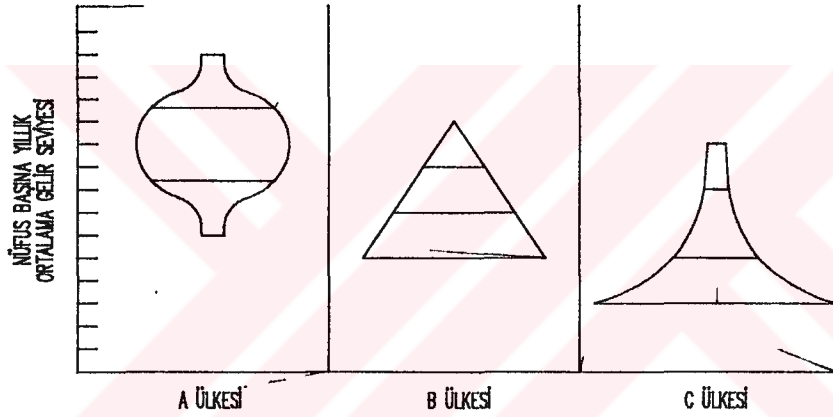
Konumuzun incelenişinde özellikle tabakalaşma profili analitik bir kavram olarak kullanılır. Bu profil bir piramit şeklinde düşünülecek olursa, A.Kurtkan (1986:145)'a göre alt, orta ve üst tabakaları oluşturan sınıfları birbirinden ayıran sınırlar yatay çizgiler halinde olacak ve bu sınırlar nüfusun yoksul tabakasının, tıpkı piramidin tabanı gibi yaygın yani kalabalık, orta tabakasının daha tenha ve üst tabakanın ise piramidin tepe kısmı ile temsil edilecek kadar az olmasıdır.

Profili piramit şeklinde düşünmemize rağmen gelişmiş ve az gelişmiş olan ülkelerin tabakalaşma profillerinin piramitleri bir hayli farklılaştığı görülür. Çünkü az gelişmiş ülkelerde orta tabaka zayıftır. Gelişmiş ülkelerin sosyal piramidi ise altı ve üstü sivri ortası şişkin bir topacı andırır. Bu ülkede

orta sınıflaşma sağlanmıştır.

A.Kurtkan (1986:189)'a göre gelişmekte olan ülkelerin tabakalaşma piramitleri arasındaki fark sadece şekil farkı olmayıp piramitler arasında aynı zamanda bir seviye farkı da vardır. Gelişmiş, az gelişmiş ve gelişmemiş üç ülkenin şekil ve seviye farklarını A.Kurtkan şöyle belirtir.

Şekil 1. Farklı ülkelere ait piramitlerin farklı şekil ve seviyeleri

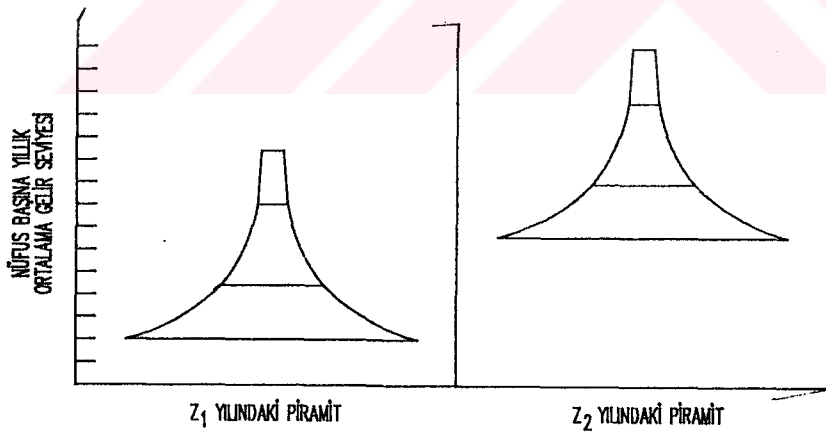
Bu şekilde A ülkesi gelişmiş ve orta sınıflaşmış, B ülkesi gelişmekte olan ama yeterince orta sınıfa sahip olmayan, C ülkesi ise nüfus başına geliri ve orta sınıflaşma durumu en kötü olan seviyededir. Ayrıca A ülkesinde alt tabakada yer alan bireylerin ortalama yıllık giderlerinin, B ülkesindeki üst-alt ve alt-orta tabakalardakındaki ve C ülkesinde yaşayan bireylerden de üst-orta ve alt-üst tabakalarda bulunan fertlerin gelir düzeylerine eşit düzeyde olması yukarıdaki şeklin bize ifade ettiği gerçektir.

A.Kurtkan'ın ortaya koyduğu bu tabakalaşma piramitleri farklı toplumların makro düzeyde tabakalaşma profillerinin ortaya çıkarılışı ve karşılaştırmalı

araştırmaların yapılmasında kullanılabilir aynı toplumda farklı zamanlarda yapılacak çalışmalar toplumun farklı zamanlarda var tabakalaşma piramitleri arasındaki şekil ve seviye farklarını ortaya çıkarır

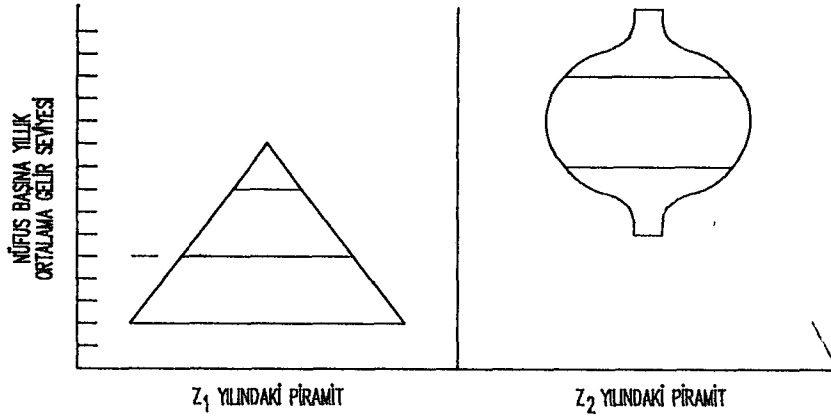
Aynı toplumun farklı zamanlarda var olan tabakalaşma piramitleri arasındaki şekil ve seviye farkı A.Kurtkan (1986:184-186)'a göre dört başlık altında toplanabilir. ilkinde şeklen değişmeyen piramidin seviyece yükselmesi, ikincisinde şeklen değişen piramidin seviyece yükselmesi, üçüncüsü orta sınıflaşan piramidin seviyece düşmesi, sonuncusu ise orta sınıflaşan piramidin seviyece yükselmesidir. şimdi bu durumu A.Kurtkan'ın çizdiği şekillerle beliryerek açıklayalım.

şekil 2. şeklen Değişmeyen Piramidin Seviyece Yükselmesi

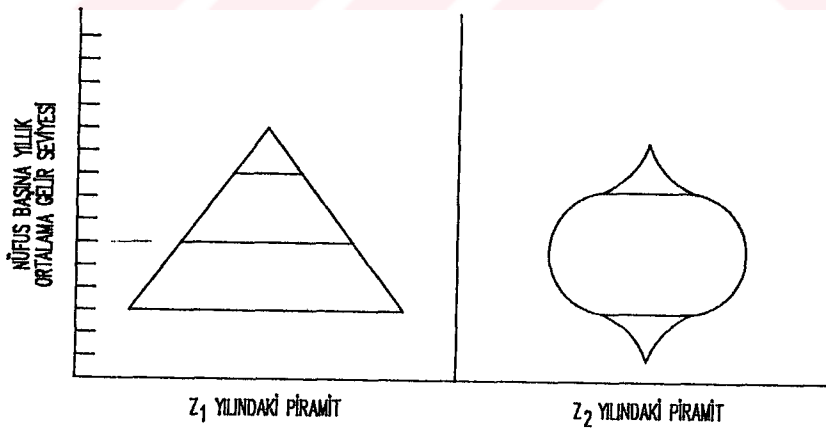
Yukarıdaki şekil bize ülkenin milli gelirinin arttığını fakat, piramidin şekil değiştirmediğini, yani milli gelirin önemli kısmının küçük bir azınlığın elinde olduğunu, orta sınıflaşmanın sağlanamadığını ve milli gelirin adil bölünmediğini gösterir.

Şekil 3. Şeklen Değişen Piramidin Seviyece Yükselmesi

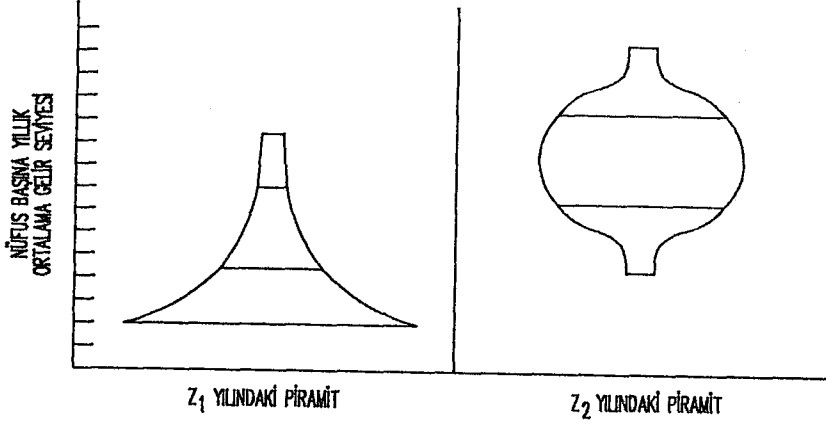
Şekil 3 bize, üst tabakanın elinde bulunan gelirin israf edilen kısmının vergilendirilmesi ve yatırıma aktarılması ile piramidin hem orta sınıflaşmış hem de seviyece yükseldiğini gösterir.

Şekil 4. Orta Sınıflaşan Piramidin Seviyece Düşmesi

Şekil 4, milli geliri artırıcı tedbirler alınmadan sosyal adalet tedbirlerinin alındığını göstermektedir. Bu durum orta sınıflaşmayı sağlayacak fakat, piramidin seviyesinin düşmesine sebep olacaktır.

Şekil 5. Orta Sınıflaşan Piramidin Seviyece de Yükselmesi

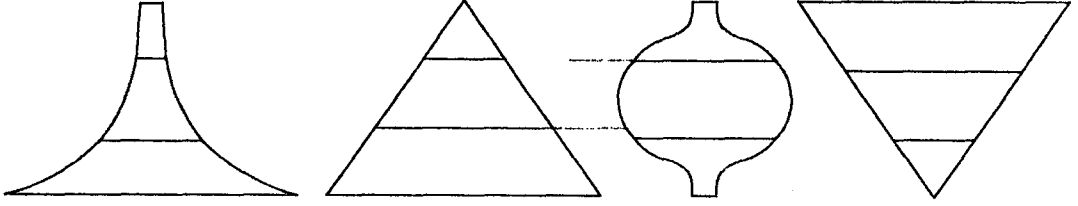
Orta sınıflaşma açısından ideal durum şekil 5' deki gibi piramidin hem seviyesinin yükselmesi hem de şeklinin ortası şişkin hale gelmesidir.

Yukarıdaki açıklamaların yanı sıra gözden kaçırılmaması gereken bir husus vardır; bir toplumda ekonomik tabakalaşma içinde ayırdedilmesi gerekli iki temel değişme vardır. İlki toplumda herhangi bir grubun birbütün olarak iktisadi yükselişi ve inişidir. İkincisi grup içinde iktisadi tabakalaşmanın artması veya azalmasıdır. Bu durumda grup profilinde bir değişme olmuştur veya iktisadi piramidin yüksekliğinde çoğalma ve azalmalar olmuştur. Toplumda iktisadi tabakalaşma profili ve yüksekliğindeki değişmeler, iktisadi piramidin yükselmesi veya yayvanlaşması şeklinde oluşur (Sorakin 1964:23). İktisadi tabakalaşma için açıklanan bu durum mesleki ve politik tabakalaşma için de söz konusudur.

Tabakalaşma piramidinin şeklinin değişimini şu sırada ele alabiliriz. Sıralanış ideal tabakalaşma

profiliyle son bulmaktadır.

Şekil 6. Tabakalaşma Piramidinin Şekil Değişimi

Bu şekillerden ilki gelişmemiş, ikincisi gelişmekte olan, üçüncüsü gelişmiş toplumların tabakalaşma profilleri olup çizdiğimiz son tabakalaşma profili hiç bir toplumda gerçekleşmemiş, fakat gerçekleştirilmesi istenen bir durumdur.

2.3.12. TABAKA FARKINDALIĞI, TABAKA BAĞLILIĞI, TABAKA BİLİNCİ VE EYLEMİ

Tabaka ve tabakalaşma kavramlarını bir önceki bölümde incelemiştik. Ayrıca tabaka farkındalığı, tabaka bağlılığı, tabaka bilinci, tabaka eylemi gibi kavramlar da tabakalaşmanın öznel yönlerinin kavranmasında bize yardımcı olacaktır. Tabakalaşma olgusunu açıklamada kullanabileceğimiz bu kavramları S.Mardin'de bulmaktayız.

Tabaka farkındalığı; Ayrı (kesintili) sıralanmış kategorilerin algılanması. Kendini ve başkalarını tabakalara yerleştirme yeteneği.

Tabaka bağıllılığı; bir tabakaya ait olma duygusunu dile getirmektedir. Tabaka bağıllılığının da ırksal tabaka bağıllılığı, mesleki tabaka bağıllılığı dinsel tabaka bağıllılığı ve sınıf bağıllılığı gibi türleri vardır. Tabaka bilinci, tabaka çıkarları ve ideolojisiyle özdeşleşme ve onlara bağımlı olma. Tabaka eylemi, tabakanın çıkarları ve ideolojisi adına davranma. (1983:5)

Mardin'in de belirttiği gibi bu kavramların tabakalaşmanın ancak öznel yönlerinin çözümlenmesinde kullanılabileceğidir.

Ş.Mardin'in tabaka ile ilgili bu dört kavramında ekonomik ölçütlere ağırlık verildiği takdirde tabaka kavramı yerine sınıf kavramı geçecektir. Makalede sınıf ve tabaka kavramlarının kesin bir tanımının verilmemesi makalenin anlaşılabilirliğinde güçlükler yaratmaktadır. Ayrıca tabaka ile ilgili bu kavramlar ele alınırken Mardin'in belirtmediği fakat dikkatten kaçmaması gereken bir husus vardır. Bir tabaka ya da sınıfta tüm üyelerin arasında yakın insan ilişkileri mevcut değildir, zaten bu mümkün de olamaz. Bu bağlamda tabaka farkındalığı kavramını ele alacak olursak bu farkındalığın ancak sosyal bilimci zihniyetine sahip insanlarda en üst düzeyde mümkün olabileceğini diğer toplum üyelerinde farkındalığın derecesinin değişeceğini söyleyebiliriz. Ya da siyasi, sosyal iç karışıklık dönemlerinde genel anlamda bir farkındalık olabilir. Ancak bu farkındalık bazen mensup olunan tabakaya ait değil de mezhep veya etnik farkındalık da olabilir. Ayrıca tabaka farkındalığının tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan özel somut tabakalaşma sistemlerine yansıması da farklı olacaktır. Örneğin kastta kabul edilen dini inanç sistemi, zümrede ise hukuki belirlenmişlik toplum üyelerinin tümünün yerini belirleyip üyelerin hangi tabakada olduğunu kesin bir biçimde algılamasına yol açarken, yani tabaka farkındalığının en üst düzeyde

olmasına sebep verirken, günümüz toplumlarında benzerliklerin artması sonucu farkındalıkların zümre ve kasttaki kadar kesin olmadığını söyleyebiliriz. Marx ve Weber'in konumuzla ilgili açıklamalarına da kısaca değinmek istiyoruz.

Sınıf bilinci, dayanışması ve eylemi ile ilgili açıklamalarda Marx ve Weber'in birbirlerinden ayrıldıkları M.Tumin tarafından belirtilir.

K.Marx ve M.Weber aynı ekonomik sınıfa mensup olanların ne dereceye kadar bir topluluk oluşturabilecekleri konusunda ayrılıyorlardı ki bu topluluk ortak çabayla elde edecekleri ortak amaçlarla birleşmiş bir grup insanlardan oluşuyordu. Weber, Marx'dan işçilerin doğru bir sınıf bilinci geliştirebilecekleri ve kendilerini sömüren sistemin karşısında ortak sınıf mücadelesi etrafında birleşebileceklerini söylemesinden dolayı da ayrılıyordu.

M.Weber bir çok çeşit sınıf davranışının olabileceğini kavramıştı ama bunlardan sadece birkaçı var olan mülk ilişkiler sisteminin ana temelini değiştirmek istiyordu. Marx da yanlış bilinçle davranan ve var olan mülk sistemini kaldırmada başarısız olan işçilerden söz ettiğinde Weber'in işaret ettiği noktaya geliyordu. Yani var olan sistemi değiştirmek isteyenlerin çok az olduğu ve bunun da sadece yanlış bilinç düzeyinde kaldığı ama Marx bu yanlış bilinçten gerçek bilince geçtiğinde Weber'den ayrılıyordu. Weber sınıf dayanışması ve bilincinin etkisiyle toplum üyelerinin geniş çapta örgütlenerek gerçek bir birlik oluşturabileceklerine ve ortak hedef yönünde bir eylem gerçekleştirebileceklerine Marx'la aynı derecede önem vermez (1967:6).

Weber (1986:179)'e göre sınıf konumlarının doğal bir sonucu olarak sınıf çıkarından bahsedilebilir. Fakat bu ortak çıkarların ortak bir eylem doğurmaması veya sadece bireysel eylemlerle (örgütsüz ve uyumsuz) sınırlı kalması da mümkündür. Ortak sınıf konumundan toplumsal

eyilemin doğması evrensel bir durum değildir. Weber bilinęlenme ve ortak eylem olmaksızın sadece benzerliğin doğurduğu eylemleri kitle eylemleri olarak tanımlar. Halbuki sınıf eylemi, bir çıkar topluluğu olma ve bu çıkarları savunmaya dayanır. Marx mücadele ilişkisini makro düzeyde ele alırken, Weber mücadele ve çıkar farklarının makro, yani toplum düzeyinde değil, toplumun sınıf, statü ve parti olarak belirttiği  hiyerarşisinin kendi içlerinde özellikle de toplumsal sınıflar (Weber'in terminolojisindeki salt ekonomik sınıflar) arasında meydana geldiğini belirtir.

En genel manada Marx gibi Weber'de iktidar alanları arasında gerilim ve mücadelelerin ortaya çıkabilmesi için sınıf çıkarlarının yanında bilinęlenmenin ve eylem yöneliminin bulunması şartını kabul etmiştir.

Sonuç olarak M.Weber'e göre benzer ekonomik durumda bulunan ve aynı ekonomik çıkarlara sahip olan kişilerin oluşturduğu sınıf yeleri ekonomik çıkarlarının ya da hayat şanslarının benzeşmesinin her zaman farkında olmayabilirler. Böyle bir bilinç var olsa bile bu davranışları farklı biçimde etkileyebilir. Belli bir sınıftan olanlar arasında mutlaka bir sınıf dayanışması ve bilincinin bulunacağını söylemek mümkün değildir. Belli bir sınıfın yeleri ortak çıkarları için, dernek, sendika ve parti kurabilir ve birbirleriyle atışabilirler. Fakat bu gelişme, Marx'ın belirttiği anlamda kaçınılmaz değildir. Marx'ın sınıf bilinci ve sınıf dayanışması konusunda ileri sürdüğü görüşler Weber'de çok farklı yorumlanmıştır.

2.3.13. SOSYAL MESAFE

Tabakalaşma olęusunu açıklamada kullanabileceği-

miz diğer yardımcı kavramımız sosyal mesafedir. Bu kavramın sosyal psikoloji literatürünün dışında sosyoloji literatüründe tabakalaşmayla ilgili pek sık kullanılmadığını görüyoruz. Ampirik tabaka araştırmalarında sosyal-psikolojiden ödünç alınabilecek bu kavramın işlevsel olabileceği kanaatindeyiz.

Farklı tabakalara mensup kişi ve gruplar arasında sosyal mesafenin bulunması kaçınılmazdır. Sosyal mesafe tanımlarından bu kavramı tabakalaşmayla olan ilişkisini çıkartmak mümkün. Sosyal mesafe,

Aşağı ve yukarı toplumsal yerlerde bulunan bireyler veya toplumsal gruplar arasında ilişkinin ve etkileşimin çeşitli kültürel faktörlerle sınırlanması, engellenmesi sonucu ilişkilerin azalması ya da kopması durumu (Ozankaya 1975:102)

olarak tanımlanırken diğer bir tanım ilişkinin hiyerarşisi ve sınırlılığı üzerinde yoğunlaşır.

Sosyal mesafe belirli bir sosyal sınıfa mensup ferdin diğer sınıflarla ve o sınıfların üyesi bulunan gruplar ve fertlerle olan hiyerarşik münasebetlerini ve toplum içindeki sınıfların birbirleriyle olan ilişkilerini gösteren bir kavramdır. (Eke Dikeçligil 1980:93)

Sosyal mesafe "Sosyal farklılık münasebetlerini gösteren bir kavramdır." (Kutkan 1986:14). Sosyal mesafe kavramı, bireyin, grubun veya sınıfın alt veya üst seviyede oluşuna göre farklılaşmış, sınırlandırılmış ilişkiyi ifade etmesinden dolayı tabakalaşma kavramıyla ilişkilidir. Çünkü tabakalaşma nüfusun hiyerarşik olarak, sosyal manada üst üste gelen sınıflar halinde farklılaşması şeklinde tanımlanmıştı. Bu durumda tabakalaşma kavramı zorunlu olarak sosyal mesafe kavramını da içine almaktadır. Tabakalaşmayla ilişkili kavramlardan sosyal statü kavramı da kişi ve gruplar

arasındaki sosyal mesafeyi değerlendirme imkanı sağlar.

Sosyal statü kavramıyla yakından ilişkili olan konum kavramı da, sosyal mesafeyi değerlendirmeye imkan tanır. Bu sebeple Sorakin, özellikle toplumsal konum ve toplumsal alan kavramlarından hareketle toplumsal mesafe kavramını tanımlar. Sorakin işe, toplumsal alan ve geometrik alan kavramlarını birbirinden ayırıştırarak başlar. O'na göre (1964:3-6) geometrik alanda birbirine yakın kişiler mesela kral ve hizmetçisi, efendi ve kölesi toplumsal alanda birbirlerinden büyük mesafelerle ayrılmışlardır. Bunun tersi olarak geometrik alanda birbirinden çok uzakta bulunan kişiler, mesela iki kız kardeş, aynı dinin piskoposları, aynı ordunun biri Amerika'da diğeri Çin'de olan aynı derecedeki generalleri, toplumsal alanda birbirlerine çok yakındırlar. Bunları birbirinden ayıran geometrik mesafenin çok büyük olmasına rağmen, toplumsal konumları genelde benzerdir. Aynı toplumsal grubun üyesi olan ve bu gruplarda aynı fonksiyonları yerine getiren insanlar benzer-aynı toplumsal konumları sahiptirler. Bu açılarından birbirinden farklı olanlar farklı toplumsal konumları sahiptirler. Farklı insanların konumlarının benzerliği ne kadar fazlaysa, bunlar toplumsal alanda birbirlerine o kadar yakındırlar. Bu açılarından farklılıklar ne kadar fazlaysa, bunlar arasındaki toplumsal mesafe o kadar fazladır.

Mesafe kavramını müşahade ettiğimiz birim, birey, grup, sınıf veya tabaka olabilir. Tüm bunlar arasındaki mesafe "Coğrafi ve fiziki bir mesafe olmayıp, tam anlamı ile sosyal bir anlam taşımaktadır." (Kurtkan 1986:142). Örnek verecek olursak, birbirine fizik manada çok yakın bulunan iki kişi, diyelim ki bir fabrikanın patronu ile çalıştırdığı işçi arasında sosyal manada büyük bir mesafe bulunur. Buna karşılık aynı şehrin

farklı semtlerinde veya başka başka şehirlerde yaşayan iki öğretmen, iki işçi veya işveren sosyal mesafe bakımından yakındırlar. Bir birey eğitim ve gelir düzeyi, yaşama tarzı farklılığından dolayı kendisini içinde bulunduğu bir gruptan farklı hissediyorsa bu durum o bireyle grup arasındaki sosyal mesafeyi gösterir.

Sosyal ilişkilerdeki bu farklılık yani ilişkinin azlığı, sınırlandırılması hatta kopması her zaman rahatlıkla gözlenmeyebilir. Aralarında derin mesafeler olan en alt ve en üstteki gruplar veya bireyler arasındaki bu durum rahatça gözlenebilir. Ama birbirine yakın sınıflara mensup birey ve gruplar arasında bu ilişkiyi hemen gözlemleyebilmek mümkün değildir.

Şayet orta tabakadan bir insan lüks bir mağazanın vitrinine baktığında, beş yıldızlı bir otele girdiğinde veya üst yöneticilerle bir görüşmeye gittiğinde bir tedirginlik duyuyorsa daha üst bir statünün yaşam alanına girmiş demektir. Hissedilen yaşama tarzı farklılığı sosyal mesafeyi gösterir. Aynı şekilde bir köyde veya gecekondu da daha alt bir sosyal mesafeyi yaşar.

Literadürde gözden kaçmasına rağmen, bize göre sosyal mesafe aslında psikolojik boyutu yoğun olan bir kavramdır. Belki de sosyoloji literatüründe alışılmış sosyal mesafe yerine sosyo-psikolojik mesafe demek daha uygun olacaktır.

Yapı ve bireyler arasındaki mesafeye ilişkin şu açıklamalar önemlidir.

von weiese... yapıların kendi aralarında o yapı içindeki insanlar arası mesafeyi bakarak bir farklılaştırma yapılabileceğini fakat sosyal

yapıların mesafeye göre bir diğerinden ayırdedilebilmesinin oldukça zor olacağını zira yapıların çok karmaşık olduğunu belirtir. Bu nedenle yapı içindeki bireyler arası mesafeye göre değil de, yapının kendisi ile bireyler arasında var olduğu düşünülen mesafeye bakarak yapıları bir diğerinden ayırdedebileceğimizi söyler. (Çelebi 1990:158)

O halde bireyin bireyle, bireyin bir grupla, bir grubun diğer bir grupla ve sosyal yapı ile bireyler arasındaki mesafe için incelenmesi bize hem sosyal yapıyı kavrama hem de sosyal yapıları birbirleriyle karşılaştırma imkanı sağlar. Hatta bireye kendisini tanıma imkanı da sağlar. Kısacası bireyler ve gruplar arasındaki mesafe farkları toplumdaki tabakaları ayıretmek bize önemli ipuçları verir.

2.3.14. SOSYAL HAREKETLİLİK

Tabakalaşma olgusunun incelenişi sırasında en sık başvurulmuş kavramlardan birisi sosyal hareketliliklerdir. Çünkü tabakalaşma sistemlerinin en önemli özelliklerinden birisi de, bunların hangi derecede açık veya kapalı toplum tipi oluşturduklarıdır ki, bu da hareketlilik kavramını içerir. Ayrıca tabakalaşma ile ilgili hoşnutsuzlukların hiyerarşi dizileri içinde hareketlilikle aşılabileceği savunulmaktadır.

Sosyal yapının statikliği yanında dinamikliği de söz konusudur. Sosyal hareketlilik bireylerin, ailelerin ve sosyal grupların toplum içinde sahip oldukları bir statüden diğerine doğru olan hareketliliklerdir. Sadece insanların değil kültür unsurlarını da kapsayan tanımda sosyal hareketlilik "...fertlerin, zümrelerin veya kültür unsurlarının tabakalaşmada veya sosyal mekanda yer değiştirmesi" (Ülken 1969:12) olarak tanımlanır.

Hareketlilikle ilgili en kapsayıcı tanımı P.A.Sorokin'de bulmaktayız.

Toplumsal Hareketlilik kavramından anlaşılan, bir bireyin ya da toplumsal nesne ve değerin (insan aktivitesi tarafından yaratılan ya da yeniden biçim verilen herhangi bir şey) bir toplumsal konumdan bir diğerine geçişidir. (Sorokin 1964:133)

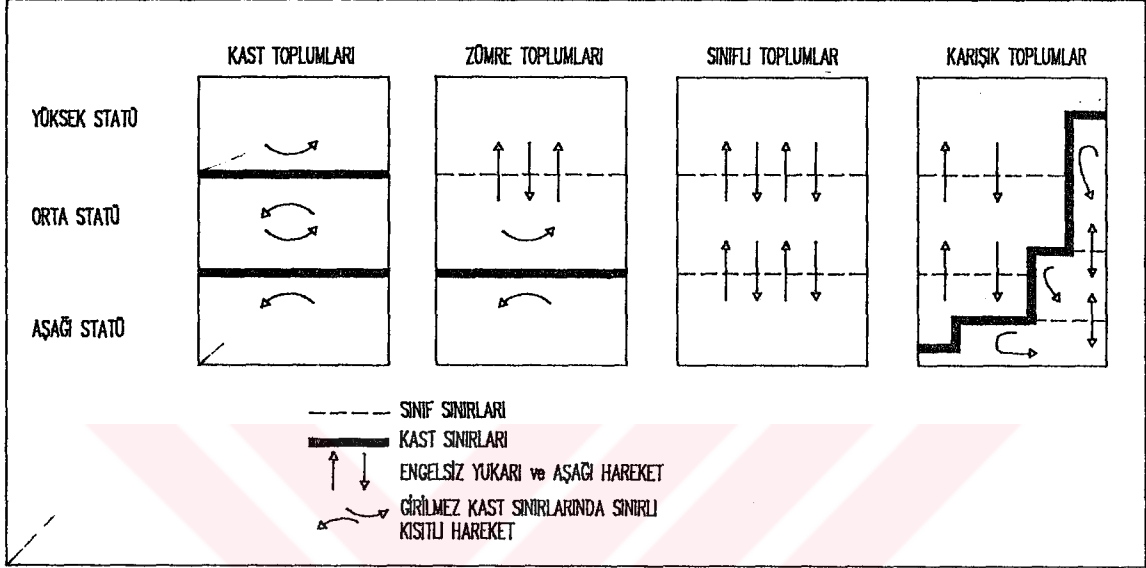
O halde toplumsal alanda birey ve grupların olduğu kadar nesne ve değerlerin hareketliliğinden de söz edilebilir.

Sosyal hareketliliğin boyutlarını açıklamaya geçmeden önce sınıf, zümre ve kast tipi tabakalaşmanın görüldüğü toplumlarla günümüz toplumlarındaki hareketlilik çeşitlerine ilişkin bir şekil vermek istiyoruz.

Ritchie P. Lowry ile Robert P.Rankin'e ait bu şekil hareketlilik çeşitleri başlığı altında incelenmektedir. Yazarlar (1977:239)'a göre dört farklı tabakalaşma sistemi (kast, zümre, sınıf, karışık) ayrımı yapılmış olup, şekil bu sistemlerin her birimindeki hareketlilik durumunu göstermektedir.

Şekil 7

Karışık, Sınıflı, Zümre ve Kast Toplumlarda
Hareketlilik Çeşitleri

Kast tipi tabakalaşmada bireylerin ve alt grupların hareketleri kısıtlanmıştır. Zümre toplumlarda ise hareketlilik sadece yukarı statüler için mümkünken, düşük aşağı statüdeki hareketlilik orta statü tarafından hapsedilmiştir. Sınıf tipi tabakalaşmanın görüldüğü toplumlarda ise teorik olarak bütün statü düzeyleri arasında serbest hareketlilik mevcuttur. Karışık toplumlara örnek olarak A.B.D. verilir. Bu tip (karışık) toplumlar ise tüm bu örneklerden belirtiler göstermektedir.

2.3.14.1. SOSYAL HAREKETLİLİĞİN BOYUTLARI

Sosyal hareketliliğin boyutlarını onbir maddede tesbit ettik. Hem anlaşılma kolaylığı ve karşılaştırma imkanı sağlamak hem de boyutların tümünü bir arada algılayabilmek amacıyla bir kavram şeması hazırladık.

Çünkü incelediğimiz çalışmalarda bu boyutların hepsini birarada bulamadık. Bu sebeple şema farklı eserlerdeki bilgilerden derlenerek oluşturuldu.

2.3.14.1.1. HAREKETLİLİĞİN YÖNÜ

Hareketlilikle ilgili ilk ayrım hareketliliğin yönüne ilişkindir. Yön iki türdür, yatay ve dikey.

Yatay hareketlilik "...seviyede bir iniş ve çıkış olmaksızın meslek veya saha değiştirmelerini.." (Aron 1973:213), "...fertlerin aynı seviyedeki bir zümreden başka zümreye geçmelerini..." (Ülken 1969:127) ifade eder. Daha kapsayıcı bir tanımla "...bireyin ya da toplumsal nesnenin bir toplumsal gruptan aynı seviyedeki diğer bir gruba geçişi..." (Sorokin 1964:133)'ni ifade eder. Bireylerin bir dini gruptan diğerine, bir fabrikadan aynı mesleki statüden diğer bir fabrikaya, geçişleri bireyin yatay hareketliliğini örnek teşkil eder. Bunun gibi toplumsal nesnelerin yer değiştirmesi de, radyo, araba, komunizm, Darwin'in teorisi gibi bir yerden diğer bir yere geçmesi de toplumsal hareketliliğe örnektir (Sorokin 1964:133). Yatay hareketlilikte önemli olan,

...bireylerin ve toplumsal nesnelerin, dikey boyut içerisinde, toplumsal konumlarında farkedilebilir bir değişiklik olmadan bir geçiş (değişme) olmuştur. (Sorokin 1964:133)

Dikine hareketlilik ise "...fertlerin yukarı veya aşağı bir sosyal tabakadan başka bir tabakaya yükselmesi veya alçalması..." (Ülken 1969:127)'ni, "...sosyal hiyerarşideki iniş ve çıkışlarını..." (Aron 1973:218), daha kapsayıcı bir tanımla "...bireyin ya da sosyal nesnenin bir toplumsal tabakadan diğerine

geçişini..." (Sorokin 1964:133) ifade eder.

P.A.Sorokin'e (1964:133) göre iki çeşit dikine hareketlilik vardır. Hareketlilik aynı zamanda değişmeyi içerdiği için değişimin yönüne göre iki çeşit dikine hareketlilik şunlardır; yükselen ve inen ya da toplumsal tırmanış ve toplumsal düşüş tabakalaşmanın doğası gereği, iktisadi siyasi ve mesleki hareketliliğin, yükselen ve inen dalgaları vardır. Yükseliş dalgaları iki ana formda olur; aşağı tabakadaki bireylerin daha yüksek bir tabakaya sızması, sokulması ve bu bireylerin oluşturduğu (yarattığı) yeni bir grup ve bu grubun daha yüksek tabakaların yerini alması ya da içlerine sokularak yanyana bulunmasıdır. Bunun gibi, iniş dalgası da iki ana formda oluşur; birincisi, bir bireyin, daha önceden mensup olduğu, yüksek grupta, hiçbir derece azalmasına sebep olmadan, bu yüksek toplumsal konumdan daha düşük olana inmesidir. Yani düşmesidir. ikincisi ise bir toplumsal grubun bir bütün olarak değerinin düşmesidir, diğer gruplar arasındaki sırasının (derecesinin) azalması ya da toplumsal bir birim olarak artık dağılmış olmasıdır.

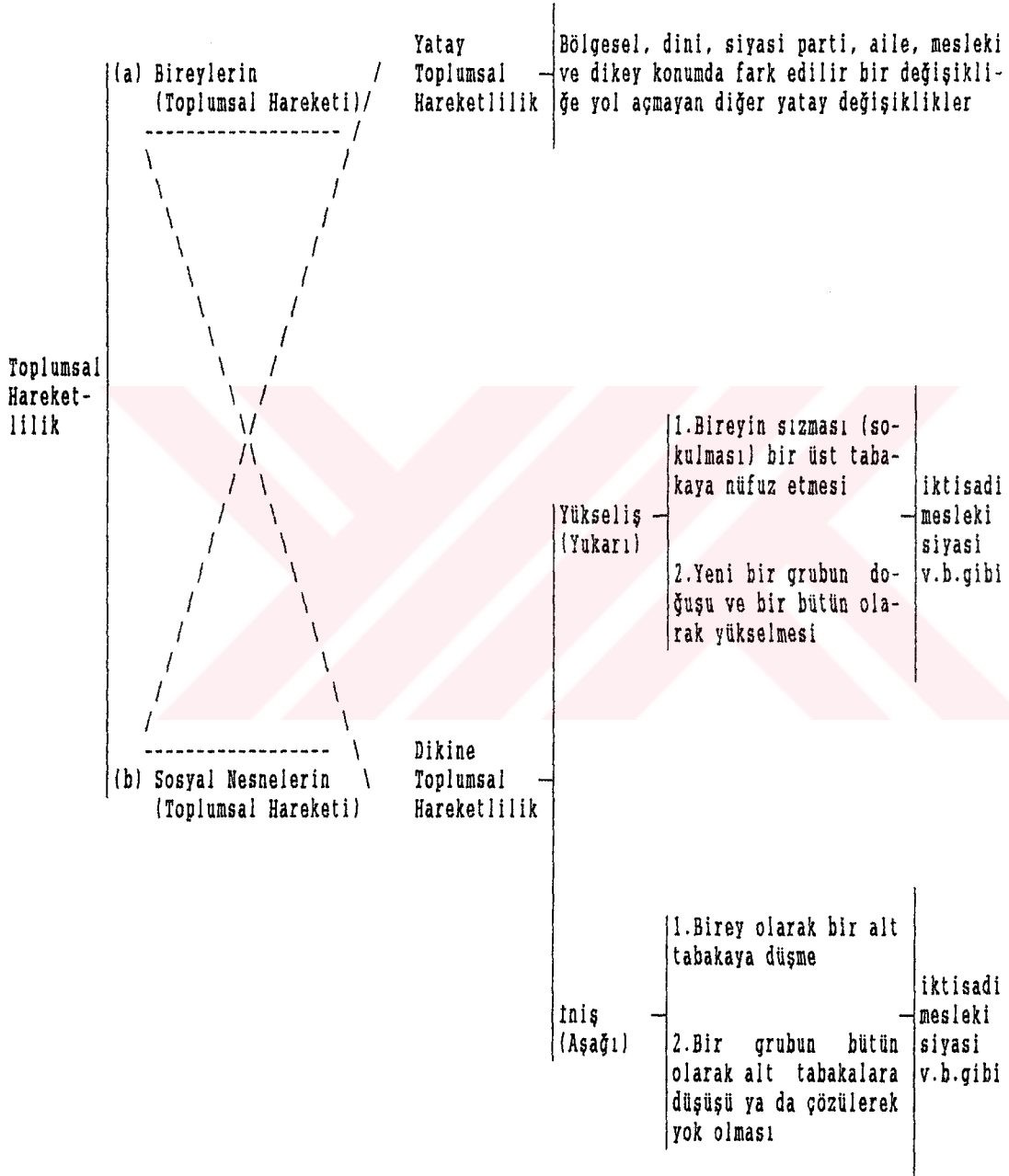
P.A.Sorokin bu tespitlerini şu örnekle açıklar. O (1964:134-135)'na göre birinci örnekteki iniş, gemiden bir kişinin düşmesine benzerken, ikinci tip inişte geminin tamamının batması ya da su alması söz konusudur. Toplumsal yükseliş ve düşüşün ikinci örneği grupların yükseliş ve düşüşleridir. P.A.Sorokin'in verdiği şu örnekler bunu açıklamaya yarar. Hindistan kast toplumunu inceleyen tarihçiler, Brehmenlerin son iki yüzyılda elde ettikleri tartışılmaz üstün konumların, her zaman (geçmişte) sahip olmadıklarını belirtirler. Uzak geçmişte savaşçıların ve yöneticilerin oluşturduğu kast, yani Kshatriyas Kastı, Brehmen Kastı'na göre ikincil (tali) derecede bulunmuyordu; ve anlaşıldığı kadarıyla

uzun bir mücadeleden sonra Brehmen'ler en üst kast durumuna gelmişlerdir. Eğer bu hipotez doğruysa, Brehmen'lerin diğer kastlara göre sıralarının (derece) yükselmesi, toplumsal yükselişin ikinci tipine (grupların) bir örnektir. Benzer örnek iktisadi tabakalaşma için de verilebilir. Petrol ve otomobil döneminden önce bu alanlarda (petrol ve otomobilde) seçkin bir imalatçı olmak, sanayi ve finansın (maliye) öncüsü (patronu) olmak anlamına gelmiyordu. Bu sanayilerdeki büyük gelişme bunları sanayinin en önemli koluna dönüştürdü. Bunun sonucu olarak bu alanda öncü imalatçı (fabrikatör) olmak, şimdi sanayi ve finansla en önemli öncülerden bir olmak anlamına geliyordu. Bu örnek toplu yükseliş ve düşüş dalgalarının ikinci biçimini (grupların ve toplumsal nesnelerin değişimi) gösterir. P.A.Sorakin konuyla ilgili, Ortaçağ batı toplumundan ve Rusya'daki Kominist devrimden de örnekler vererek grupların ve nesnelerin hareketliliğini açıklar.

Dikine hareketliliği bireyler, gruplar ve toplumsal nesneler yönünden ayrıma tabi tutan aşağıdaki kavram şeması (Sorokin 1964:136) bütünü görmemizi kolaylaştıracaktır.

Kavram Şeması 2

Yatay ve Dikine Hareketlilik

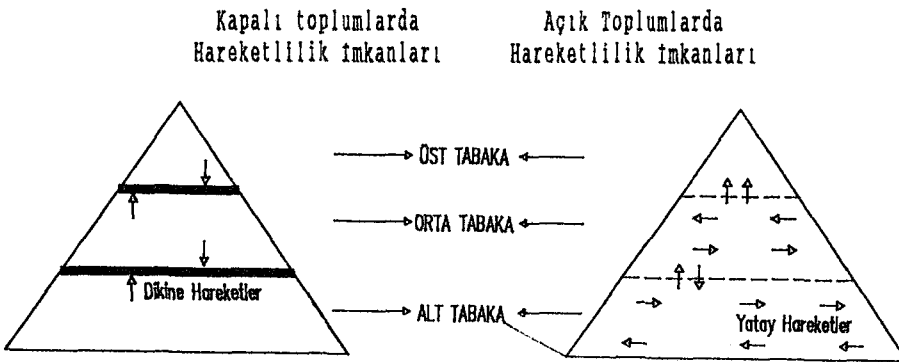
Yukarıdaki şemadan da görüldüğü gibi dikey hareket yükseliş ve iniş dalgası şeklinde olup, yükseliş ve inişin de iki formu vardır. Bireyin sızması (sokulması) ve başka grupların da bulunduğu sistem içinde bir grubun tamamının kollektif bir biçimde yükseliş ve düşüşü.

Tarihi süreç içinde özel tabakalaşma görünüşleri olarak ortaya çıkan kast-zümre ve sınıf da yatay ve dikine hareketlilik imkanlarını bundan sonraki bölümde inceleyeceğiz. Burada kısaca değinecek olursak açık toplumlarda yani sınıf tibi tabakalaşma sisteminin bulunduğu toplumlarda fertlerin dikey hareketlilik imkanları vardır. Tümüyle kapalı toplumda (kast) ise fertlerin doğumla girdikleri statülerden başkasına geçebilme imkanları çok sınırlıdır. Gerçekte ise açık toplumlarda bile statüler arası geçişleri güçleştiren faktörler vardır.

Dikine ve yatay hareketliliği soyut tabakalaşma piramidi içinde şekillerle gösterelim

Şekil 8

Şekil 9

Sosyal Tabakalaşma olgusu teoride piramit şeklinde gösterilecek olursa şekil 8 tümüyle kapalı bir toplumda hareketliliğin bulunmadığını göstermektedir.

Şekil 9 ise açık toplumlarda hareketlilik imkanlarını göstermektedir.

Gerçekte sosyal hareketlilik açısından tabakalaşma sistemi bu iki kutuptan (kapalı veya açık toplum tipi) birine ya da ötekine yakın bir yerdedirler. Yukarıda şekille gösterilen ikili ayırım bir soyutlama olup, somut olanı aynen yansıtmaz.

2.3.14.1.2. HAREKETLİLİĞİN NESİL İLE İLGİSİ

Boyutlardan ikincisi hareketliliğin nesiller arasında veya nesil içinde incelenmesidir.

...nesil için hareketlilik bir insanın hayatı boyunca hiyerarşinin belli bir seviyesinde olan bir işten daha yüksekteki bir işe yükselmesi demektir. (Aron 1973:218)

Nesiller arası hareketlilik ise

...baba ile oğulun mukayesesinden anlaşılır. Baba ile oğulun aynı yaşlarda yaptıkları işi karşılaştırmak gerektiği için bu türlü araştırmalar güçleşmektedir. (Aron 1973:218)

Hareketlilikle ilgili bu ayırım bize nesil içi ve nesiller arasındaki dikey hareketlilik hallerini verir.

2.3.14.1.3. BRÜT, NET VE YAPISAL HAREKETLİLİK

Brüt, net ve yapısal hareketlilik ayrımı önemli bir ayrımdır. Özellikle ampirik araştırmalarda kullanılan ve hareketlilik tablolarında sık sık kullanılan brüt hareketlilikte, belli bir örnekleme, uygulanan anketler yoluyla deneklerin ve babalarının meslekleri tesbit edilerek yüzdeleri bulunur. Böylece

bir nesilden diğetine toplumsal statülerin yukarıdan aşağıya veya aşağıdan yukarıya nasıl değiştiği global olarak tesbit edilir (Armağan 1988:182).

Bir başka ifadeyle babaların meslekleriyle oğulların mesleklerinin mukayesesi bize brüt dikey hareketliliği verir (Aron 1972:220). O halde brüt dikey hareketlilik bir nesilden diğetine gözlenen sosyal konum değişikliğinin bir toplamıdır.

Net hareketlilik ise "...kişilerin istek, başarı ya da başarısızlıkları sonucu ortaya çıkan hareketliliktir." (Sezer 1985:143). Burada kişinin kendi niteliklerine bağlı olarak gerçekleşen hareketlilik söz konusudur.

Yapısal hareketlilik toplumda bazı görevlerin kalkması ve bazı görevlerin eklenmesi sonucu, gözlenen hareketliliktir (Sezer 1985:143). Yani sosyal sistemin değişmesinden kaynaklanan bir hareketliliktir. Örneğin işçinin ya da memurun konumunun, sistemin gelişmesine bağlı olarak değişmesi, ya da bir mesleğin yeniden saygınlığının artarak aranılan meslek olması gibi (Armağan 1988:182). Osmanlı toplumundan örnek verecek olursak ondokuzuncu yüzyılda değişen dünya ekonomisiyle bütünleşme çabaları Osmanlı toplumunda mali konularda uzmanlığın ve ticaretin saygınlığını artırmış, bu alanda yeni meslekler ortaya çıkarmıştır. Günümüzde bilgisayar ile ilgili mesleklerin oluşması gibi.

2.3.14.1.4. HAREKETLİLİĞE SET ÇEKEN MÜESSESELER

Kavram şemasında yedinci boyutta görülen hareketliliğe engel olan faktörler ırk ayrımları, bazı dini yaptırımlar ve servet farkları olarak

sıralanabilir. A.Lundberg (Lundberg, Schrag, Larsen 1985:349)'e göre dini yaptırımlara örnek olarak verilen sosyal hareketliliğe hemen hemen hiç imkan tanımayan Hindistan'daki kast düzeni dini temele dayanır. A.B.D.'ndeki ırk ayrımı da sosyal hareketlilik engelidir. Servet de sosyal hareketliliği güçleştiren bir faktördür. Servet bir iktidar kullanma ve sosyal statüyü açıkça gösterme aracı olduğu gibi nesiller arasında aktarılır. Dış sebeple zengin ailelerin çocukları, fakir ailelerinkine oranla hayata daha üst basamaklardan başlarlar. Bu sebeple servet farklılıkları nesiller arası sosyal hareketliliği sınırlandırma eğilimi gösterir.

Yukarıda sıralanan faktörlerin yanı sıra cinsiyet ayrımcılığının hakim olduğu toplumlarda kadınlar gerek birey gerekse grup olarak doğrudan hareketlilik yaşayamamaktadır. Hareketlilikleri babaları veya kocaları vasıtasıyla sağlanmaktadır. Güney Amerika'daki ırk ayrımı, İran'da Azeri Türklerinin durumu ve Osmanlı'da Gayrimüslimlerin durumu olguya örnek teşkil eder.

2.3.14.1.5. HAREKETLİLİK KANALLARI

Onuncu boyut sosyal hareketlilik kanalları olup Amerikan sosyolojisinde bunu, elevatör=asansör terimi ifade etmektedir. Sosyal yükseliş sadece bireyin imkanlarına terk edilmiştir. Seçilme ve yükselmeyi sağlayan belli yolların açılmasına hizmet eden teşkilatlar kurulmuştur. Toplumun müessesesevi sistemi, bireyleri bir mevkiden diğerine götüren bazı yollar, daha doğrusu sosyal taşıt vasıtaları kurmuştur. Bunları kullanmasını bilen veya bunlara kabul edilmek için konulan şartları dolduran, yükselmektedir (Freyer

1967:165-166). Sorokin sosyal hareketlilik kanallarına sosyal hareketliliği düzenleyen mekanizmalar adını vermektedir.

Toplumlarda dikey hareketlilik kanalları olarak iş gören müesseseler, aile, okul, ordu, kilise (veya genel olarak dini müesseseler), ekonomik, mesleki ve politik müesseselerdir, (Sorokin 1964:183)

Sorokin (1964:200)'e göre aile, okul ve dini müesseseler genel seçme ve mekanizmaları olarak kabul edilirler. Bunların sınavından geçen fertlerin tabakaları ve temel fonksiyonları belirlenmiş olur. İkinci aşamada ise özel yetenekler sınanır. Mesleki örgütler, gerek işe girerken, gerekse iş başında yaptıkları denemelerle fertlerin terfi imkanlarını bu mesleğe uygun olup olmadıklarını tekrar tekrar sınarlar. Bu ikinci eleme sonunda ferdin iş değiştirme, aynı işte kalma ya da terfi etme, yerinde sayma şartları, kısacası kariyeri belirlenir. O halde her toplumda oluşmuş bazı müesseseler hareketliliği denetler. Bunların denetim oranları zaman ve mekana göre farklılaşır.

Kavram Şeması 3

SOSYAL HAREKETLİLİĞİN BOYUTLARI

BOYUTLAR		AÇIKLAMA				
Hareketin Yönü	Yatay Hareketlilik			Dikine / yukarı Hareketlilik \ aşağı		
Hareketliliğin Nesil ile ilgisi	Nesil içi Hareketlilik			Nesiller Arası Hareketlilik		
Brüt, net ve Yapısal Hareketlilik	Brüt Hareketlilik : Bir nesilden diğerine gözlenen sosyal konum değişikliğinin toplamı Net Hareketlilik : Kişinin kendi niteliklerine bağlı olarak gerçekleşen hareketlilik Yapısal Hareketlilik: Sosyal sistemin değişmesinden kaynaklanan hareketlilik					
Hareketliliğin Hızı	Kişilerin ne kadar süre içinde sosyal statü değiştirdiklerini belirler. Savaş, enflasyon, siyasi kargaşa dönemlerinde hız artar. Yön yukarı veya aşağı olabilir					
Hareketliliğin Bağlamı	Hareketliliğin hangi kurum ya da toplumsal çevrelerde gerçekleştiğini gösterir					
Hareketlilikte Statü ve Rollerin Verilişi Biçimleri	Yükleme Rol ve statülerin şahıslara doğuştan itibaren değişmeyecek şekilde verilmesi. Hareketliliğin hızı azdır.			Erişme Rol ve statülerin elde edilişinde kişisel yetenek ve yetişmenin ön planda oluşu. Hareketliliğin hızı yüksektir.		
İradeye Bağlı ve İrade Dışı Hareketlilik	Hareketlilik isteğe bağlı olabileceği gibi (Evlenme), kişinin isteği dışında otomatik de olabilir. (Miras edinme, iflas ile servet kaybı gibi)					
Hareketliliğin Birimi	Bireyler	Gruplar	Zümre	Sınıf	Statü Grupları	
Sosyal Hareketliliğe set çeken Müesseseler	Kabul edilen dini yaptırımlar, hukuki yaptırımlar, yerleşmiş gelenekler, ırk ayrımları, etnik ayrımlar hareketliliğe engel teşkil edebilir.					
Hareketlilik Kanalları (Hareketlilikte rol oynayan mekanizmalar)	Aile, okul, dini müesseseler ile iktisadi, politik ve siyasi organizasyonlar hareketlilikte rol oynayan mekanizmalardır.					
Hareketliliğin Yoğunluğu ve Yaygınlığı	Hareketliliğin toplumun tümünde yaygınlık ve yoğunluk oranı					

2.3.14.2. SOSYAL HAREKETLİLİĞİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Sosyo-kültürel realitede hareketlilik için (özellikle yukarı) doğuştan getirilen kabiliyetler ile psikolojik motivasyon tek başlarına yeterli değildir. Aşağıda vereceğimiz tüm faktörler birbirleriyle ilişki içinde olup bunların her biri belli bir zaman ve belli bir yerde diğerlerinden daha önemli veya önemsiz olabilir, dolayısıyla hareketliliği belirleme oranları değişebilir.

Özellikle dikey hareketliliğin faktörleri ve şartları çok sayıda ve karmaşık olup sosyal hareketliliğin en fazla olduğu toplumlar açık toplumlardır. Irk, din ve etnik ayrımlar daha azdır. Aşağıda açıklayacağımız faktörlerin işleyiş farklılıkları aynı zamanda toplumlar arasında görülen farklılıkları da açıklar. Sosyal hareketliliğin, sosyal değerler, nüfus, göç, eğitim, teknoloji, ekonomi, siyasi şartlar, aile, ferdi rekabet ve sosyal başarı ile ilişkisi vardır. Bu ilişki verilen sıra içinde kısaca açıklandı.

Bir sosyal süreç olarak toplumsal hareketliliği etkileyen faktörlerden ilki değerlerdir. Toplumun eşitlik ve eşitsizlik konusundaki temel inançları, toplum üyelerinin belli statülere giriş ve çıkışlarını kolaylaştırır veya zorlaştırır. ırki, dini veya etnik bir topluluk aleyhinde şayet kesin bir ayrım mevcutsa, bu gruplara mensup bulunan kişilerin, yukarı hareketlilikleri imkansız değilse bile çok güçtür. Ayrıca yaş ve cinsiyet ile ilgili inançlarda kadınların veya gençlerin hareketliliğine engel teşkil eder ve bunlar ilerleme fırsatları dışında bırakılırlar (Çobanoğlu 1967:182)

Çeşitli toplum basamakları arasındaki doğum farkı hareketliliğe yol açar.

Genel sosyal yapı içinde üst sınıf küçüktür. Bu sınıfın alt sınıflar tarafından beslenmesinde dikey hareketlilik önemli rol oynar. (Fichter 7:317)

Sosyal sınıfların farklı doğurma kabiliyeti de hareketliliğe tesir eden önemli bir faktördür... Umumi bir sosyal yapı dahilinde üst sınıf daima dardır ve mahduttur. (Çobanoğlu 1967:181)

Üst tabakalarda doğurganlık oranının alt tabakaya kıyasla düşük olduğu, bu sebeple üst tabakanın mevcudiyetini korumak için alt tabakadan üye almak zorunda olduğu belirtilmektedir.

Bütün olarak bir toplumda ve mahalli bir cemaat dahilindeki muhaceret siyaseti ve uygulaması, yukarı doğru hareketliliğin imkanlarına büyük ölçüde etki eder. Şayet muhacirler çok sayıda iseler ve esas itibariyle de bunlar yabancı ülkelerden veya bölgelerden, köylerden işçi iseler genellikle sosyal yapının en aşağı tabakasını oluştururlar. Bu durum bazı yerlileri ve o mahallede uzun zamandan beri yaşayanları, hemen hemen otomatik bir şekilde ileriye doğru iterek sosyal statülerini yükseltir (Çobanoğlu 1967:181). Almanya'da yaşayan Türkler buna örnek teşkil eder. Hem ülke içi göçler hem de ülkeler arası göçler sosyal hareketlilik açısından önemli rol oynar.

Rekabet süreci içinde özellikle günümüz toplumlarında birey kendini hazırlamak zorundadır. Bu sebeple eğitim özellikle yukarı hareketlilikte önemli yollardan biridir.

1800 yıllara kadar karada tek taşıt vasıtası, binek veya yük hayvanı olarak at, denizlerde ise kürek

ve yelkendi. 1823'de G.Stepheson'un kurduğu lokomotif fabrikası, R.Fulton'un icad ettiği buharlı gemi, S.Morse'un icadı olan telgraf sosyal hareketlilik üzerinde devrim etkisi yaratmıştır. (Freyer 1967:147-148). Teknolojik değişim sonucunda uzmanlaşma ve işbölümünün artışı yeni iş sahalarının ortaya çıkışı, şehirleşme ve endüstrileşme hareketlilik yaratmıştır. Özellikle Batı Avrupa'da onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda meydana gelen sanayi devrimi ve bunun sonucu seri imalat yapan fabrikaların kurulması hareketlilik artmış yeni sınıflar ortaya çıkmıştır. Sanayi tesislerinin toplandığı büyük şehirlere kırsal bölgelerden göçler başlamış, şehirlerde işçi sınıfı doğmuştur. Ulaşım ve haberleşmedeki gelişimler sosyal hareketliliği kolaylaştırmıştır.

Ekonomik etkenler toplumsal hareketliliğin en bilinen iticilerindendir. Servet ve gelir, dolaysız yoldan toplumsal hareketliliği sağlayabilir. Soylulur unvanlarının satın alınmasında; siyasal, mesleksel statülerin rüşvetle sağlanmasında olduğu gibi servet, daha üst statüler için gerekli eğitim imkanlarını ve çevresel koşulları sağlaması nedeniyle dolaylı olarak da toplumsal hareketliliği kolaylaştırır (Tan:1981:96). Servet özellikle ortaçağ toplumlarında önemli iken bugün değişen dünya şartlarının ve paralı mübadele dönemine geçişin etkisiyle gelir ön plana çıkmıştır.

Ülkelerin yönetim biçimlerinin, siyasal rejimlerinin değişmesi, sosyal hareketlilik şartlarını da etkilemektedir. Sorakin sosyal ve kültürel yapıya bağlı olarak bir toplumda bireylerin bir düzeyden diğerine nasıl geçtiğini açıklarken siyasal şartlarına da değinir.

Özellikle savaş döneminde askeri kademelerde yükselmenin çok hızlı olduğunu, dinin toplumsal

ağırlığının olduğu dönemlerde din adamlarının, toplumsal çalkantı dönemlerini izleyen dönemlerde politikacıların hızla yükseldiğini... (Armağan, Armağan 1988:183)

belirtir. Demokratlaşmaya ve liberalleşmeye yönelik hareketliliği artırır. Geleneksel toplumlarda sosyal hareketliliğe setler çekildiğini tesbit edebiliriz. Bu setler hem yatay hem de dikey hareketlilik için söz konusudur. Oysa günümüz demokratik yönetimlerinde bu tür setlere rastlanmaz.

Çoğulculuk partileri, dernekleri, sendikaları, baskı gruplarını ve mesleki örgütleri kamusal yaşama sokarak toplumsal saygınlık statülerinin sayısının da, çeşitinin de artışı sağlar ve bireylere yeni yükselme kanalları açar. (Tan 1981:97)

Aile yapının özelliklerine göre sosyal hareketliliği etkiler. Örneğin servet ve gelir genellikle aileden kaynaklanan bir hareketlilik etmenidir. Öte yandan aile toplumsallaşmadaki rolü nedeniyle bireyin beklentilerini, yeteneklerini, toplumsal hareketlilik konusundaki tutumlarını belirlemekte büyük önem taşır. Nihayet aile alışkanlıkları, gelenekleri, eski ilişkileri yaymak yoluyla üyelerini kendi sınıfları içinde kalmaya yönlterek hareketliliğe engel de oluşturabilir. Genellikle çekirdek ailelerde hareketliliğin daha kolay olduğu, çünkü sınıf değiştiren bireyle birlikte giden kişilerin sayısının az olduğu söylenmiştir. Buna karşılık, kalabalık ve büyük aile tiplerinde sorumluluk ve bağların gücünün yükselmeye engel olabileceği düşünülür (Tan 1981:96-97).

Ferdi rekabet özellikle dikey hareketliliğin temel sebeplerindendir. Ferdi rekabetin bir değer olarak, kültür dahilinde varlığı veya yokluğu da

hareketliliğe manidar bir şekilde etki eder. Eğer rekabet itibar görüyor, rekabete kıymet veriliyorsa, başarılı bir rakibin meyledeceği gayeler mevcut olacaktır. Burada, kendini yetiştiren insan için statü ve sosyal prestij bakımından ilerleme fırsatları mevcut olacaktır. Rekabete değer veren bir toplum yukarı doğru hareketliliği teşvik eder. Fakat aynı zamanda şanssızlar için aşağı doğru inen hareketliliğe de imkan verir (Çobanoğlu 1967:1818). O halde rekabetin bulunduğu toplumlarda yukarı olduğu gibi aşağı doğru hareketlilik birarada mevcuttur.

Sosyal bir varlık olarak her birey, temel ihtiyaçlarını tatmin amacından başka hiyerarşi dizilişi içinde sahip olduğu itibarı yükseltmek ve etkinliğini artırmak hedefine de yönelir. Bu ikinci hedef, bireyin ulaşmayı arzuladığı sosyal statü ile mevcut durumu arasındaki sosyal mesafeyi kapatmaya yönelik olması sebebiyle, bireysel ilerlemeyi sağlamasının yanı sıra, tabakalaşma sistemi içinde hareketliliği de artırıcı özelliğe sahiptir (Eke Dikeçligil 1980:94). Sosyal hareketliliğin kişi düzeyindeki temelinde kişinin sosyal başarı olarak niteleyebileceğimiz psikolojik ihtiyacı yatar.

2.3.14.3. GELENEKSEL TOPLUMLARDA VE SANAYİ TOPLUMLARINDA HAREKETLİLİK

Sosyal hareketliliğine toplumların yapısına bağlı olarak farklılık gösteren, değişimlerden ve teknolojik gelişmelerden etkilenen, kompleks ve bağımlılık ilişkileri içinde bulunan çok farklı değişkenlere bağlı olarak oluşan önemli bir sosyal olgu olduğunu belirtmiştik.

Geleneksel toplum sanayi toplumu ayrımında sanayi toplumlarında sosyal hareketlilik düzeyinin geleneksel toplumlara oranla yüksek olduğu söylenebilir.

Geleneksel toplumlarda toplumsal tabakalar büyük ölçüde kurumlaşma özelliği gösterirler. Oysa demokrasi ideali benimsemiş çağdaş teknolojik toplumlarda tabakalar ve sınıflar kurumlaşmış olmaktan çok uygulanmada ortaya çıkmaktadır. Ancak bu toplumlarda da toplumsal statülerin başarı ve yeteneğe göre dağılma, büyük ölçüde, eğitimdeki fırsat eşitsizliği ve doğuştan gelen statüler nedeniyle zedelenmektedir. (Armağan, Armağan 1988:184)

Geleneksel toplumlarda sanayi toplumlarına oranla hareketliliğin hızının ve yoğunluğunun az olduğunu söyleyebiliriz.

2.3.14.4. SOSYAL HAREKETLİLİK-SOSYAL DEĞİŞME İLİŞKİSİ

Hareketliliğin yatay veya dikey hatlarda yani ya aynı seviyedeki bireyler ve gruplar ya da farklı seviyelerdeki bireyler ve gruplar arasında olabileceğini belirtmiştik. Özellikle dikey hareketlilik kavramı bizi değişme veya değiştirme olgusuna götürecektir.

Çünkü toplumun üst kesiminde olanlar sosyal, ekonomik, siyasi, kültürel v.b. gibi imkanlardan en fazla faydalananlardır. Bu imkanlardan daha fazla faydalanabilme arzusu birey ve grupları üst basamaklara tırmanışta motive eder. Birey ya da grupların toplumdaki tabakalaşma sistemini kabul edip etmemeleri, kabul etmemeleri halinde bir üste tırmanma arzuları bizi dikey hareketlilik-değişme ilişkisine götürür. Ayrıca bir önceki bölümde "Tabakalaşma Sistemi Sosyal Yapının Dinamitlerinden Biridir" başlığı altında verdiğimiz bilgilerde de hareketlilik ve değişme ilişkisini tesbit edebilmek mümkündür.

2.3.14.5. SOSYAL HAREKETLİLİĞİN GENEL İLKELERİ

Bireylerin ve sosyal nesnelerin toplumsal hareketlerinin iki temel biçimi olduğunu belirtmiştik. Bunlar: yatay ve dikey hareketlilikti. Tabakalaşma açısından önemli olan dikey hareketliliktir. P.Sorokin (1964:139-152)'e göre dikey hareketlilikle ilgili beş temel önerme vardır.

İlk önerme: Tabakaların birbirine kesin olarak kapalı olduğu bir toplum yoktur, ya da dikey hareketliliğin üç biçiminin (iktisadi, siyasi, mesleki) görülmediği bir toplum yoktur.

İkinci önerme: Dikey toplumsal hareketin tamamen serbest olduğu ve bir tabakadan diğerine geçişin hiç bir kısıtlamaya tabi olmadığı bir toplum olmamıştır.

Üçüncü önerme: Dikey toplumsal hareketin genelliği (dikey hareketin genelliği demek insanların belirli bir zaman periyodu içinde dikey yönde toplumsal konumlarını değiştirmeleri demektir. Bu insanların salt sayısı, miktarı dikey hareketliliğin genelliğini verirken bu insanların miktarının toplam nüfusa oranı dikey hareketliliğin göreceli genelliğini verir) ve dikey toplumsal hareketliliğin yoğunluğu (toplumsal dikey hareketliliğin yoğunluğu demek bir kişinin belirli bir zaman periyodu içinde yukarı ve aşağı hareketinde karşılaştığı dikey toplumsal mesafedir, ya da karşılaştığı tabaka sayısı miktarıdır. Ekonomik, politik, mesleki.) toplumdan topluma değişir.

Dördüncü önerme: Dikey hareketin, yoğunluğu ve genelliği (ekonomik, politik, mesleki) aynı toplumda farklı zamanlarda (periyotlarda) değişiklik, dalgalanma gösterir.

Beşinci önerme: Tarihten ve diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgiler, dikey hareketlilik alanında ve onun üç temel formunda şunu görmemize yol açmıştır; hareketin yoğunluğu ve genelliği ne sürekli daimi bir yükseliş eğilimi göstermiştir, ne de daimi bir düşüş eğilimi içinde kalmıştır. Bu bir ülkenin tarihi için, daha büyük toplumsal alan için ve son olarak insanlık tarih, için yapılmış doğru bir önermedir.

2.3.15. KATEGORİ

Kategoriler meydana getirmek, insanlara ait zihni süreçlerden biridir. Kategoriler tüm ilimlerin temelinde mevcuttur. Zira kategoriler, birbirine benzer şeylere ait vasıf ve davranışların anlaşılmasını mümkün kılarlar. Sosyal kategoriler ancak ve sadece zihinde mevcuttur. Fakat eğer ilmen muteber bir kategori ise harici ve objektif beşeri varlıklar içinde maddi ve gerçek bir temele sahiptir (Çobanoğlu 1967:43)

Kategori Yunanca kategorein kelimesinden gelir. Anlamı dile getirmek, doğrulamak demektir. Felsefede düşünce biçimlerinin ya da varlıkların en genel ya da temel türlerini belirtmek için kullanılan bir terimdir (Öner 1982:28-33; Akarsu 1988:113). Burada bizi ilgilendiren toplumsal kategorilerdir.

2.3.15.1. SOSYAL KATEGORİLER

Tabakalaşma ya da sınıf kavramı yerine nadiren de olsa kategori kavramının kullanıldığını görmekteyiz. Bu sebeple kavramı tanımlamak istiyoruz.

Belli bir toplumsal özelliği paylaşan kişiler bir toplumsal kategori oluştururlar. Belli bir toplumsal kategoriye giren kişiler böyle bir kategorinin varlığının ya da başkalarıyla bir kategori oluşturduklarının farkında olmayabilirler, (Tan 1981:49)

J.Fichter (? :37)'e göre araştırmacı bir veya birden çok özellik açısından benzer olanları bir kategori altında toplayabilir. Kategorinin en önemli özelliği zihinsel inşa olmasıdır. Kategorinin yığından farkı da bu noktadadır. Sosyal yığın zihinsel bir inşa olmayıp, fiziki bir ortamda bulunan fakat aralarında etkileşim olmayan kişilerin oluşturduğu bütündür. Kategoride kişiler fiziki olarak birarada değildir. Grup ise etkileşim ve ilişkilerin yaşanması sebebiyle kategori ve yığından ayrılır.

Kategorilerin tanımında en önemli nokta tüm kategorilerin toplum araştırmalarında aynı öneme sahip olmayışlarıdır.

Paylaşılan her özelliğe göre kişileri kategorileştirmek olanaklıdır. Ancak her ortak özellik aynı öneme sahip değildir, (Fichter ? :37)

Kategoriye oluşturacak özelliğin tesbitinde bilim adamının incelediği olay tayin edici olacaktır (Çobanoğlu 1967:45), Kategorileştirme bize istatistiki sonuçlar verir, ancak bu olguların analizinde ilk adımdır ve ancak ikinci derecede (1) rol oynayan özelliklerin ortaya konmasında faydalıdır.

2.3.15.2. SOSYAL KATEGORİLER VE TABAKALAŞMA

Yukarıda ortak olan herhangi bir özelliğe göre kategori oluşturmanın mümkün olduğunu, ortak özelliğin

(1) Kategorilerin faydaları hususunda bkz (Fichter ? :38)

ise incelenen konuya göre seçileceğini, her ortak özelliğin sosyolojik bakımından aynı derecede öneme sahip bir kategori oluşturmayacağını belirtmiştik. Bu sebeple kategoriler karşısında seçici ve ayıklayıcı davranmak gerekmektedir.

Benzerliklerin tümü toplumda aynı şekilde değerlendirilmemişlerdir. Yani sosyal değerlerin bir hiyerarşısı ve sosyal statülerin bir tabakalaşması mevcut olduğu gibi (kategoriler de bir nizam ve tertip dahilinde sıralanmışlardır.) kategorinin etrafında teşekkül ettiği karakteristik vasfa göre, belli ortak karakteristik özellikleri sahip değildir. Kategori oluşturan şahısların arasında hiçbir ilişki olmayabilir. Yaş, meslek, gelir, cinsiyet, oturulan ev, bölge v.b. gibi özellikler açısından benzeşen kimseler birer kategori oluştururlar (Çobanoğlu 1967:49).

J.Fichter (? :39)'e göre kategorilerin oluşturulmasında seçilen özellikler çeşitli amaç ve sebeplere göre değişir. Toplumsal kategoriler çevresinde formlaştırıldıkları özelliklerin değerine göre mevkilendirilirler. Kategoriler ve tabakalaşmanın ilişkisi ise şu şekilde anlatılmaktadır.

Sosyolojik manada tabakalaşma insanların gösterdikleri teveccüh ve itibara göre, aşağıdan yukarıya sıralanmış oldukça, sosyal kategori katlarına tekabül eder. (Çobanoğlu 1967:53)

Bir başka ifade ile,

Sosyoloji olarak tabakalaşma, toplumdaki kişileri saygıya göre en yüksekten en düşüğe göre mevkilendirdiği için bir anlamda sosyal kategorilerin mensuplarını da içerir. (Fichter ? :39)

İlerideki bölümlerde biz Osmanlı toplum yapısını

incelerken toplumu iki kategoriye ayıracağız. Yönetenler, yönetilenler. Tabakalaşma sistemi içindeki her tabakada yer alan şahıslar aynı kategorik ayırmada olduğu gibi tabakanın varlığının veya bir tabaka oluşturduklarının farkında olmayabilirler. Oluşturulan kategoriler ve yapılan tabaka ayrımları hepsi birer zihni soyutlama. Fakat sosyo-kültürel realitede var olandan yola çıkarak yapılan soyutlamalar. Bizim bu çalışmada niçin kategori değil de tabakalaşma terimini tercih ettiğimiz ileri sürülebilir. İncelememiz esnesında kategori teriminin daha ziyade mantık ve felsefede kullanıldığını sosyal yapı araştırmalarında ise kategoriden ziyade tabaka teriminin tercih edildiğini görüyoruz. Sosyal yapı araştırmalarının çok azında kategori teriminin tabaka yerine tercih edildiğini gördük. Ayrıca tabakalaşma terimi kategoredin çok daha yoğun bir biçimde hiyerarşik sıralanışı içinde saklamaktadır. Kategoride bu ifadeyi bu kadar yoğun bulabilmek mümkün değildir. Kategori oluşturulurken tek bir ortak özellik temel alınır. Tabakalaşmada ise tabakaların belirlenmesinde birden fazla benzerlikler tesbit edilerek araştırma yapılır.

Bu çalışmada hangi tip toplumda ne gibi özelliklerin önem kazandığını bundan sonraki açıklamalarımızda vereceğiz. Örneğin ilkel toplumlarda yaş, kast sisteminde inanç, zümre sisteminde soy benzerlikleri ve dolayısıyla bu tür özelliklere dayanan tabakalaşma ön plana geçmektedir. O halde belli bir toplumda tabakalaşma ayırımına temel sayılan özelliklerin tümü aynı önem derecesinde değildir ve önem derecesi toplumdan topluma farklılık göstermektedir.

2.4. TABAKALAŞMA SİSTEMLERİ

incelediğimiz olguyla ilgili tanımlama safhasını

aşmış bulunuyoruz. Ayrıca olguyu açıklamada kullanılan kavramları da tek tek ele aldık. Bu bölümde ise tabakalaşmanın özel görünümüleri olarak kast, zümre ve sınıf kavramlarını ele alacağız. Tabakalaşma soyut bir kavram olmasına karşın kast, zümre ve sınıf olgunun sosyo-kültürel realitede de oluşan somut biçimleridir. Çünkü,

...fiili tabakalaşma sistemlerinin eşitlikçilik, hareketlilik fırsatları, tabakaların dayanışma dereceleri ve benzeri esaslarda çeşitli kutup tiplerinde olabileceğini... (Abrahamson 1990:61)

biliyoruz.

K.Davis ve W.E.Moore tabakalaşmanın özel görünümüleri, yani farklı tiplerini teşhis edebilmek için beş tane iç, üç tane dış ölçütten söz ederler.

iç ölçütler şunlardır.

1) Uzmanlaşma seviyesi: Kesin farklılaşmanın görülmediği toplumlarda tabakalaşma sistemi de basit olup iktidar ve itibarın dağılımı kesin olarak birbirinden ayrılmamış ve eşitsizlikler müesseseseleşmemiştir.

2) Fonksiyonel Vurgunun Doğası: Sistemde vurgulanan esas işlev, yani sistemi belirleyen esas işlevi ortaya çıkarır. Mesela kast sisteminde dini, zümrede siyasi, sınıflı kapitalist toplumlarda teknik ve ekonomik faktör toplumun temel ögesidir.

3) Bireyler Arası Toplumsal Konum Farklarının Derecesi: Konumlar arası sosyal mesafe ölçülür. Mesafe ve farkın derecesine göre sosyal sistem eşitçi ya da eşitçi olmayan diye ayrılır.

4) Fırsat Eşitliği Derecesi: Sosyal konumu değiştirme bakımından sistemin bireylere tanıdığı imkanlara bakılır. Bunu göre toplum hareketli (açık) ya da hareketsiz (kapalı) olarak tanımlanır.

5) Sınıf Dayanışma Derecesi: Bu ölçüt tabakalaşma sistemindeki her sınıf ve tabakanın kendi içinde ulaştığı dayanışma derecesini ortaya çıkarır. Bu durumun temel göstergesi sınıf ve tabakaların örgütlü ya da örgütsüz oluşudur. (Davis, Moore 1970:375-376)

M.Abrahamson ve K.Davis ile W.E.Moore'un açıklamalarından şu sonucu çıkartabiliriz.. Fiili tabakalaşma tiplerinin görüldüğü yerler, rol ve statülerin edinilme ve aktarılma biçimi, fiili tabakalaşma tipleri içinde yer alan gruplar statünün dayandığı esaslar, yönünden tabakalaşma sistemleri farklı özellikler göstermektedir.

Kavramlar üzerinde bu kadar ayrıntılı durmamızın sebebi, daha önce de ifade ettiğimiz gibi kavramların tanımında üzerinde uzlaşılan ve münakaşaya yol açmayan, aynı zamanda sosyo-kültürel realite ile ilgili esaslara dayanan bir kavram çerçevesi oluşturabilmektir. Olguyla ilgili son üç kavramı da açıklayarak bu bölümü noktalayacağız.

2.4.1. KAST-ZÜMRE-SINIF

Tabakalaşma olgusuyla ilgili olarak ele alacağımız üç temel kavramın (kast-zümre-sınıf) zaman zaman birbirinin yerine kullanıldığını belirtmiştik. Bu yanlış kullanımı önlemek amacıyla kavramları bu bölümde ayrıntılı açıklayacağız. Ayrıca burada sosyolojik açıdan önemli olan ve bir sonraki bölüme de temel teşkil edecek olan her bir tabakalaşma tipini birbirinden ayırdeden ve önde gelen faktör tesbit edilecektir.

2.4.1.1. KAST

Tabakalaşmanın tümel bir kavram olmasına karşın kast kavramı tikel bir kavram olup tabakalaşma kavramının kaplamasına girer. "Kast sistemi evrensel bir örgütlenme ve tabakalaşma biçimi değildir." (Ergil 1986:28). Tabakalaşma kavramı bir oluşun tümüne, kast kavramı ise bu oluşun bir kısmını ifade eder. Kast sisteminin özelliklerini bölüm sonunda kavram şeması ile göstereceğiz. Bu şema tabakalaşma sistemlerinin çeşitli özellikler yönünden birbiriyle mukayesesine imkan verecektir.

Kast sisteminin belirli örneklerini Hindistan vermekle birlikte tarihte İran, Mısır, Yunan, Roma ve Avusturalya'nın bazı adalarında kast sistemine rastlamak mümkündür (Dönmezer 1982:328). Geleneksel Hint toplumundaki kast düzeninin ilk kuruluş döneminde temiz ve kirli karşıtlığı vardır. Hindu dininde kirden insanların kaçınması gerekir. Yarı dinsel (mitolojik) anlayışa göre bazı görevler ve bunları yapanların kirli olduğuna inanılmıştır. Hint toplumundaki iş bölümüne bağlı olarak her kast belli bir uğraşı alanıyla tanımlanmıştır (Armağan, Armağan 1988:147). Cubur ve Kenkel (1944:14)'e göre kast terimi şunu ifade eder; terimde görelî olarak daimî olan güç, imtiyaz farklılıkları ve belirgin statü farklılıklarıyla karakterize olmuş bir toplum. Diğer bir deyişle bir kişi bir sınıf içinde doğar ve belirli olan imtiyaz ve sorumluluğu tavarüs eder ve geri kalan hayatında da hemen hemen aynı kalacak bir hayat biçimini sürdürür.

Kast sözcüğü Portekizce'de ırk anlamına gelen Casta'dan alınmıştır. Fakat Kastlar, biyolojik ve genetik anlamda farklı ırklar değildir (Güvenç 1974:262). Hindistan'daki kastlar sosyal hiyerarşideki

konumları ve işlevleri açısından şöyle sıralanırlar
(Güvenç 1974:263)

- 1) Brahma (Rahipler, din adamları)
- 2) Kşatriya (Askeri şefler, savaşçılar)
- 3) Vaişya (çiftçiler, tüccarlar, çobanlar)
- 4) Şudra (Esnaf, zanaatkar ve hizmetkarlar)
- 5) Parya (Dokunulmazlar).

Yukarıda sıralama belli ölçütlere göre oluşturulmuş kast gruplarını yansıtır ve her kastın bölgelere göre değişen alt kastları vardır. Çünkü, M.Weber (1986:340)'e göre Hindistan'daki 1901 nüfus sayımı esnasında kastların sosyal sıralaması yapılmaya çalışılmış ve toplam kast sayısının iki-üç binden fazla olduğu tesbit edilmiş ve birbirlerinden belli bazı ölçütlere göre ayrılan yukarıdaki beş kast grubu ayrıştırılmıştır.

M.Weber (1986:340-341)'e göre bu gruplandırma Hindistan'ın her yerinde geçerli değildir. Çünkü istisnalar vardır. Her kastın daha ayrıntılı derecelendirmesini yapmak mümkündür. Derecelendirme ölçütleri yukarı ve aşağı kastlarda değişmektedir. Yukarı kastlarda ölçüt, endogami, dulların yeniden evlenmemesi, çocuk evlenmeleri, atalara kurban verme, ölülerin yakılması, yiyecek ve içecekler, temiz olmayan kastlarla ilişkiye girmemedir. Aşağı kastlarda ise Brahmanlar dışındaki kastların onlardan su kabul edip etmemelerine göre derecelendirme yapılır. Bütün bu ölçütlere karşılık bir çok tekil özellikler de çıkmaktadır ki tumbunlar tek tek dikkate alındığında kastların derecelendirme sırasını yapmak mümkün değildir.

T. Bottemore (1984:201)'e göre, sosyoloji

açısından kast sorunu kendine özgü toplumsal tabakalaşmanın varlığının ve devamlılığının nelere bağlı olduğunun ortaya konulması sorunudur. Bu konuda şunu önerir. Olaya tarihi olgular açısından yaklaşmak ve Hint toplumunda olup da başka toplumlarda bulunmayan faktör ya da faktörleri ortaya çıkartmak.

Faktör açısından kast sistemini diğer tüm tabakalaşma sistemlerinden ayıran iki ana özellik vardır. Bunlar: sistemin dini bir temele oturması ve kast üyelerinin statülerinin sürekli oluşudur (Ergil 1984:112) Bu süreklilik "...toplumu durağanlaştırarak, toplumun ilerlemesini ve değişmesini engeller." (Battemore 1984:201). Temel faktör olarak Hindu dininin kendine özgü karakteristiklerinin yanı sıra, Hindistan tarihinin büyük bir bölümünde merkezi siyasi otoritenin güçsüzlüğü, geleneksel ekonominin sırları gibi diğer bazı faktörler de kast sisteminin oluşumuna katkıda bulunmuştur (Cox 1970:6).

Yukarıda da belirtildiği gibi ilk özellik sistemin dini bir temele oturmasıdır. Dini sebeplerle her birey kastı içinde bir ömür kalır. Kastlar arası evlilik ve kastın önerdiği davranış kalıplarının dışına çıkmak, kast dışına atılmayı gerektirir. Her kastın belli bir mesleği vardır. Kast sistemi en alt tabakadaki üyeler de dahil olmak üzere haklı ve meşru bir düzen olarak kabul edilmiştir (Ergil 1984:111).

Özetle bu tip tabakalaşma sistemleri arasında en katısidir. Tabakalar arasındaki farklılıklar sürekli muhafaza edilerek müesseseleştirilmiştir. Bireyin

(1) Sistemde Hindu dininin etkileri için bkz (Bergel 1962:37-40). Kastın kölelik olmadığı konusunda bkz (Cox 1970:19). Çin ve Hindistan'daki tabakalaşma sisteminin Ortaçağ'a ait karşılaştırması için bkz (Lenski 1966:285-287).

statüsü doğuştan tesbit edilir. Servet biriktirme, zeka, beceri, eğitim bu durumu değiştiremez. Hareketlilik engellenmiştir. Kastlar arasındaki sosyal mesafeler sebebiyle ilişkiler kısıtlanmış, zaman zaman da tamamen kesilmiştir.

2.4.1.2. ZÜMRE

Tıpkı kast gibi zümre kavramı da tikel bir kavram olup tabakalaşma kavramının kapsamına girer ve tabakalaşma kavramı bir oluşun tümüne delalet ettiği halde, zümre kavramı bu oluşun bir kısmını ifade eder.

Biz bu çalışmada zümre kavramını sanayi devrimi ya da kapitalizm öncesi Batı Avrupa toplumlarında görülen, üyeliği kalıtımla nesilden nesile aktarılan, büyük ölçüde kapalı toplum tabakalaşmasını anlatmak için kullanıyoruz. Bu tip tabakalaşma da Batı Avrupa toplumları içinde değişen oranlarda katılık ve kapalılık özelliği görülmektedir. Sosyoloji literatüründe sosyal zümre kavramının burada belirttiğimiz anlamından başka anlamı da vardır. Fakat biz sadece bu bizi ilgilendiren anlamını vermekle yetineceğiz.

Zümre tipi tabakalaşmanın gelişme ve yerleşme imkanı bulduğu feodal toplum sadece tek bir örneğe sahip değildir. Tarihçiler Batı Avrupa toplumlarının dışında Japonya, Çin ve Mısır'da da değişik feodal toplum örneklerinin varlığından söz etmektedir (Dabla, Sweezy 1970:45)

Zümre tipi tabakalaşmanın Avrupa'da aşağı yukarı

(1) Zümre kavramının diğer anlamı için bkz (Nirun 1969:36)

beşinci yüzyılda başlayıp, onbirinci yüzyılın başına kadar sürdüğü, Asya'da ise; Çin'de üç ila sekizinci yüzyıllar arasında yaşadığı, Asya kıtasının diğer ülkelerinin çoğunda onbir ve onikinci yüzyıllara değin sürdüğü (Tubritski, Mitropolski, Kerov 1987:154) ileri sürülmektedir. Ancak bu görüş eleştiriye uğramış bu toplumların Avrupa feodal toplumlarıyla aynı tipten sayılamayacağı aralarında bazı benzerlikler olabileceği görüşü getirilmiştir⁽¹⁾. Bu sebeple biz bu tip tabakalaşmanın kaynağı olan Ortaçağ Avrupa toplumlarının karakteristiklerini vereceğiz.

2.4.1.2.1. ZÜMRENİN AYIRDEDİCİ KAREKTERİSTİKLERİ

Ortaçağ Avrupasında görülen zümre tipi tabakalaşmanın üç önemli karakteristiği vardır (Freyer 1967:126).

2.4.1.2.1.1. ZÜMRELERİN HUKUKEN TANINMIŞLIĞI

Zümrelerin her biri hukuken tanımlanmışlardı. Her bir zümre aynı toplum bünyesinde farklı hukuki durumları sebebiyle birbirinden ayrılmaktaydı. Zümreler arasındaki hukuki durumun çok farklı olması halinde daha iyi durumda bulunan zümrelerin özel haklarına ayrıcalık adı verilmektedir. Yüksek zümrelerin, yani aristokrasi ve ruhbanın tipik bazı ayrıcalıklara örneğin vergi muafiyetine sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bunun gibi asilzadeler belli bir büyüklüğü aşan toprak mülkiyetine sahip olma hususunda tek hak sahibidirler. Burjuvazi mensupları büyük toprak sahibi olamazlardı. Hukuki anlaşmazlık çözümlemelerinde yukarı zümre özel mahkeme

(1) Bu görüş ve araştırmalar için bkz (Bottemore 1984:198,199).

önüne çıkarılmaktaydı (Freyer 1967:127).

Zümre sisteminde yasalar eşit olmayan tabakalar oluşturur ve bu tabakaların varlığını da korur. Yukarıda da belirtildiği her bir zümrenin farklı hakları, sorumlulukları, imtiyazları ve konumları vardır. Her bir sosyal birimin konumu yasayla belirlenmiştir (Ergil 1984:112). O halde zümre sisteminin yasaya dayalı bir hukuki sistem olması onu kast ve sınıf tipi batakalasmadan ayıran en önemli özelliğidir. Ayrıca sistem yasaların yanısıra örf ve adetlerle de korunmuştur.

2.4.1.2.1.2. ZÜMRELERİN İŞLEVSEL OLARAK BÖLÜNMÜŞLÜĞÜ

Zümre tipi tabakalaşmanın ikinci özelliği zümrelerin geniş bir iş bölümünü temsil etmesi ve o çağın düşüncesine göre belirli işlevlere sahip olmasıdır (Battemore 1984:198). Diğer bir anlatımla, belli faaliyet, hizmet ve mesleklerin ifası sadece bazı zümrelere tanınmaktadır. Zümre toplumunda her meslek ekonomik ve fikri faaliyet toplum üyelerinin tümüne açık olmayıp belli zümrelere mahsustur (Freyer 1967:127).

Herkesi korumak soylulara, herkes için dua etmek din adamlarına, herkes için yiyecek üretmek de avama düşen bir görevdi. (Battemore 1984:198)

Zümrelerin işlevsel olarak bölünmüşlük özelliği işbölümü sisteminde görev değiştirmeyi birey açısından hemen hemen imkansız hale getirmiştir.

2.4.1.2.1.3. ZÜMRELERİN HER BİRİNİN SİYASİ GRUP OLUŞTURMASI

Son özellik zümrelerin her birinin ayrı birer

siyasi grup oluşturmalarıdır.

Stubbs İngiltere'nin Anayasa Tarihi (Constitutional History of England) adlı eserinde şöyle yazmaktadır: "Zümreler meclisi... bir çok tabakadan, zümreden ya da siyasi iktidare sahip sayılan insanların meydana getirdiği topluluklardan oluşan örgütlenmiş bir toplumdur.". Bu açıdan bakıldığında serflerin bir zümre sayılmadığı görülmektedir. Klasik feodalizmde sadece iki zümre tanınmıştır: soylular ve kilise görevlileri (klerje) Onikinci yüzyıldan itibaren Avrupa feodalizminin gerilemesi üçüncü bir zümrenin hukuksal varlık kazanmasıyla paralel bir olgu olarak başlamış ve sürmüştür. Bu üçüncü zümre, serfler ya da kendi malını derebeyinin belirlediği koşullar altında işleyebilen Villein zümresi olmayıp, feodal sistem içinde, bu sistemi değiştirmeye ya da yıkıncaya dek uzun bir dönem ayrı bir grup sayılan ve Burger denen kent varlıklıları zümresi olmuştur. (Baltemore 1984:198)

Alıntıdan da anlaşılacağı gibi siyasi yaşama katılma ancak soylular ve din adamlarına özgü bir hak olup serfler siyasi kararların dışında bırakılmışlardır. Feodalizmin çöküşünün hemen öncesinde burjuva bazı siyasi haklar elde etmiştir.

2.4.1.2.2. HAREKETLİLİK İMKANLARI

Bu tabakalaşma tipi sosyal hareketlilik açısından incelenecek olursa her zümrenin bilhassa üst zümrelerin kapalı kalmaya azami gayret sarfettikleri görülür. Yukarı zümrenin tipik davranışı tekelçi olmalarıdır. Zadeğanın aristokratik gururu, asaletleri ile övünme özellikleri yanında rahipler zümresinin dini bilgilerini gizli tutmaları, böylece diğerleri insanları, bu zümrelerin dışında bırakma gayretleri bu eğilimin en açık ifadesidir (Freyer 1967:130). Bu tip tabakalaşmada hiç bir bireyin veya ailenin, kendiliğinden, kişisel başarısı ve yetenekleriyle

yükseldiği görülmez. Dikine hareketlilik, ancak bunu yapmaya yasal yetkisi olan siyasi otoritenin bir lutfuyla gerçekleşebilir. Lutfetmek, ihsan etmek, astlarını yükseltmek bu sistemde üstlerin insiyatifinde olan yasal bir haktır. Birey ve ailelerin statüleri yeni nesillere devredilir (Ergil 1984:112) Çok seyrek de olsa kişilerin hukuki olarak tabaka değiştirmelerine örnek şunlar olabilir. Kralın halktan birine asalet unvanı vermesi, varlıklı bir tüccarın kızının evlenme ile aristokratların arasına girmesi veya efendisinin izni ile serfin hürriyetini elde etmesi. Bu sistemde sosyal hareketlilik hukuki sınırlar içinde mümkündür. Fakat bu durum oldukça güç ve seyrek. Zümre sisteminin kasta nazaran hareketlilik imkanları yönünden nispeten yumuşak olduğu görülmektedir.

2.4.1.2.3. FEODAL TOPLUMUN ZÜMRELERİ

Birbirine kapalı zümrelerden oluşan bu toplumsal örgütlenmede zümreler şu şekilde sıralanabilir. 1) Kraliyet aileleri, 2) Soylular, 3) Özgür yurttaşlar, 4) Serfler.

Kral ailesiyle birlikte özel bir zümre oluşturmaktadır. Kral ve ailesi ve ihsanlarıyla sosyal hareketliliğin en önemli nedeniydi. Zaman zaman asalet unvanları geri alınırdı. Kral başkomutanlık, idarecilik, hakimlik, ülkenin temsilciliği gibi tüm bu görevleri kendisinde toplamıştır.

Bu bölünme feodal tabakalaşmanın basite indirgenmiş halidir. Gerçekte bölünme çok daha karmaşıktır. Mesela köylüler yasal ve toplumsal statüleri açısından üçe ayrılırlardı. ilki özgür köylüler olup bunlar daha önce toprağı olup da kendi

istekleriyle bir beyin himayesine sığınanlardır. Kişisel özgürlükleri olmakla birlikte askerlik ve vergi yönünden hayli kısıtlıdırlar. İkinci tip yarı özgür köylüler olup bunlar toprağa bağlıdır ve toprakla birlikte sahip değiştirirler. Üçüncü kısım köylüler eski çağın kırsal kölelerinin soyundan gelen ve beyin mülkiyetinde olan serflerdir. Zamanla köylüler arasındaki bu farklar ortadan kalkmıştır. Beyin izni olmadan topraktan ayrılamayan geniş bir zümre haline dönüşmüşlerdir.⁽¹⁾

Bu bölünmede serflerin her türlü sosyal ve ekonomik hakları ellerinden alınmış gerek mesleki, gerekse coğrafi hareketlilikleri dondurulmuştur (Huberman 1974:9). Serfler üretime doğrudan katılırlar. Kölelerden farklı olarak aile kurma ve sınırlı tasarruf hakları vardır. Serfi köleden ayıran senyörle arasındaki bağıllık yeminidir (Saltık 1986:140). Serfler adalet sistemi ile doğrudan krala başvuramazlar. Taşınır ve taşınmaz mallar üzerinde tam hak sahibi değildirler (Saltık 1980:145).

Rahipler ise halkın dini ihtiyaçlarına cevap vermekle kalmayıp ortaçağın ilk devresinde tek okumuş zümreyi oluşturdukları gibi önemli idari görevleri de yerine getirmekteydiler. Kilise içine kapalıydı, fakat rahiplerin evlenmemeleri toplumun diğer zümrelerinden kişilerin kilise mensubu olmalarını gerektirmiştir.⁽²⁾

Yönetici grup içerisinde de karşılıklı bazı hak ve yükümlülükler vardır. Mesela hiyerarşinin en üst konumundaki süzerene karşı senyörlerin asker besleme ve

(1) Köylüler ve serfler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz (Bloch 1983:442).

(2) Din adamları konusunda ayrıntı için bkz (Bloch 1983:433).

yetiştirme yükümlülüğü vardır (Saltık 1980:140). Senyörler herhangi bir merkezi otoriteye bağlı olmaksızın her türlü yargı, yasama ve yürütme yetkisini kendilerinde toplamışlardır ve sorumlu oldukları bir merci yoktur. Otonom olup, asker beslerler. Toprak ve her türlü mülkiyet senyöre aittir. Sınırsız haklarını istediği gibi kullanabilir. Güçlü bir merkezi devletin olmayışı, yalnız siyasi alanlarda değil, vergi toplama, yargılama gibi alanlarda hakimiyetin parçalanmasını ve senyörlerin eline geçmesini sağlamıştır (Huberman 1974:9-15).

Siyasi otorite merkeze bağlı merciler kanalıyla değil kişiler arası ilişkiler aracılığıyla kurulur. Hiyerarşinin farklı basamaklarında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, adalet ve diğer hukuki problemler önce kendi içinde olmazsa bir üst kademeye, o da olmazsa bir üst kademe aracılığıyla szeren ve din adamlarına başvurulmaktadır. Szerenin vasal ve senyörler, senyörlerin de sefler üzerinde yetkileri vardır. Bu sıralanış bozulmaz ve sıralanışın en üstü ile en altı arasında doğrudan ilişkinin kurulması mümkün değildir (Huberman 1974:15-20).

Bu tabakalaşma tipi dinamizmini ekonomik bir kurum olan fiefden alır. Fief bir senyör tarafından, çalışma araçlarıyla birlikte çalışanlara verilen belli bir toprak parçasıdır. Toprağı işleme hakkına bu yolla sahip olanlar kendilerini senyörler serfi veya vasallı sayarlar. Bunlar kamu görevine çağrılınca bu çağrıya uyarlar (Tanyel 1960:185). Çeşitli sosyal faktörlerin yardımıyla bu sistem yıkılmıştır. E.Bergel'e göre zümre sisteminin kırılmasında, askeri organizasyonda meydana gelen değişmeler, politik ve ekonomik değişmeler ile nüfus kompozisyonundaki değişmeler önemli rol oynamıştır (Bergel 1962:155-161).

Özetle zümre tipi tabakalaşmada zümrelerden her biri diğerinden gelenekler, toplumsal tavırlar, açıkça belirlenmiş yasal hak ve görevler, giyiniş hatta konuşma farklarıyla ⁽¹⁾ ayrılmış bulunmaktaydı. Her zümrenin hak ve görevleri ile toplumsal statüsü veraset yolu ile kazanılırdı. Ancak, hareketlilik imkanları kastlardaki kadar kapalı değildir. Güç ve seyrek de olsa kişilerin statülerini değiştirebilme şansları vardı. Ortaçağın sonlarına doğru soyluluk unvanları parası olanlara satılır hale gelmiştir. bu değişme bundan önce üçüncü başlık altında açıkladığımız sosyo-ekonomik değişme ve hareketlilik arasındaki ilişkinin somut bir örneğidir. Kısaca zümre tipi tabakalaşma yasalar, örfler ve adetlerle kurulmuş olup, birbirinden büyük sosyal mesafelerle ayrılmış katı hiyerarşik tabakalardan oluşmuştur.

2.4.1.3. SINIF

incelediğimiz kavramlar içinde kullanım yaygınlığı en fazla ve farklı kullanım tarzlarına sahip olan kavram sınıftır.

Sınıf, sosyolojinin farklı yaklaşımlarına ve bu yaklaşımlar içinde geliştirilen çeşitli teorilere göre farklı tarzlarda tanımlanan bu yüzden yoğun tartışmalara yol açan bir kavramın adıdır. (Çelebi 1991:115)

Daha önce de belirttiğimiz gibi sınıf kavramına ilişkin farklı kullanım şekilleri vardır. Hatırlayacak olursak ilki sınıf kavramının zümre gibi farklı

(1) Bu farkların ayrıntısı için mesela soyluların ev yaşamı, meşguliyetleri, vakit geçirme biçimleri ve davranış kuralları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.(Bloch 1983:373-381)

tabakalaşma tipleri ile eş anlamlı kullanılmasıdır. ikincisi tabaka ve sınıf kavramlarının birbirlerinin yerine kullanılması üçüncüsü modern sanayi toplumlarındaki açık toplum tabakalaşmasını belirtmek için sınıf kavramının kullanılması ve son olarak Marksist kullanım çerçevesinde sadece üretim ilişkileri temelinde kavramın kullanılmasıdır.

Sınıf kavramıyla ilgili olarak günümüz bilim adamları arasında da bir anlaşma bulunmamaktadır. Mesela C.E.Black'e göre ister "proleterya" ve "burjuvazi" gibi Marksist kategorilere isterse çoğu kez sosyal bilimciler tarafından yeğlenen "yukarı", "orta", "aşağı" sınıf gibi çeşitli tiplere göre yapılsın, bir toplumu oluşturan grupların "sınıflar" açısından tasviri geçmiş bir dönemin artık yararlı bir amaca hizmet etmeyen bir kalıntısıdır (Black 1986:43). Benzer şekilde R.Dohrendarf da günümüzde burjuvazi ile proleteryanın türdeş bloklar olmaktan çıkmış olması, sınıf ile tabaka kavramlarının birbirlerinin yerine kullanılıyor olması gibi sebeplerden dolayı sınıf kavramı yerine çatışma grubu kavramını önermektedir. (Dohrendarf 1959:219)

Sınıf kavramının farklı teorilerce farklı tanımlanması veya yukarıda olduğu gibi tamamen reddedilerek geçmiş bir dönemde bırakılmak istenmesi yoğun tartışmalara sebebiyet vermektedir. Bu sebeple farklı sınıf tanımlarını vermek istiyoruz.

2.4.3.1. İKİ FARKLI SINIF TANIMI

Biz burada Marksist ve Marksist olmayan yaklaşımda sınıf kavramı konosundaki ayrımlarından yola çıkarak kavramı berraklaştırmaya çalışacağız. Zira özellikle Marksist yaklaşım ile Marksist olmayan

yaklaşımlar sınıf konusunda çok farklı tanımlamalar getirmektedir.

Konuya dışardan bakan bir gözlemci kolaylıkla iki yaklaşım taraftarlarının ayrı dünyalarda yaşadıkları ve bu ayrı dünyaların dünya olmanın dışında hiçbir ortak paydalarının olmadığı kanısına varabilir. (Çelebi 1991:115)

Marksist olan ve olmayan sınıf ayrımı aynı zamanda yukarıda belirttiğimiz ilk iki farklı kullanım biçimini de içermektedir. Yani genellikle Marksist yaklaşımda olanlar zümre ve tabaka kavramları yerine de sınıf kavramını kullanmayı tercih etmektedirler. Bunun sebebi kavrama yükledikleri dar anlamı aşırı genelleştirmeleridir. İki farklı ayrımı vermeden önce biz kavramın sosyal ilimler terminolojisine girişinin tarihçesini kısaca vermek istiyoruz.

Sınıf kavramının sosyal ilimler terminolojisine girişi P.Benetton (1191:11)'a göre, Fransa'da ondördüncü yüzyıl, İngiltere'de ise onaltıncı yüzyıla rastlar. Her iki dilde de latince "classis" sözcüğünden kaynaklanır. Bu sözcük yurttaşları, sahip oldukları servetlere göre ayıran çeşitli kategorileri belirtirdi. Onyedinci ve onsekizinci yüzyılda Fransızca'da kavram, kategori kavramına yakın genel bir anlam taşımaktadır. Ayrıca toplumsal farklılıkları da belirtmektedir. Kavram aynı dönemlerde İngilizce'de hem kişileri, hem de şeyleri sıralama ve düzenlemede kullanılmaktadır. Bu yüzyıllarda kavram, henüz toplumsal örgütlenme ve hiyerarşi konusunda özgün bir anlam taşımamaktadır.

Kavram, onsekizinci yüzyıl sonundan itibaren İngiltere'de ondokuzuncu yüzyılda ise diğer Avrupa ülkelerinde değişikliğe uğradı (Beneton 1991:11) ve "Ondokuzuncu yüzyıl sosyalist yazarlarından itibaren özel bir anlam kazandı." (Yediyıldız 1982:148).

"...Sözcüğün günümüzdeki tartışmalı anlamıyla kullanılması Marx ile başlamıştır" (Çelebi 1941:116). Onsekizinci yüzyılda Fergusson ve Millar'ın, ondokuzuncu yüzyılda ise A.Smith, S.Simon, Ricardo, Fourier, Sismondi, Schumpeter, Gurvitch, Engels ve Marx'ın kavramı kullandıkları görülür (Erkal 1983:147).

Sosyo-kültürel gerçeklikteki ayrımların ve farklılıkların keskinleşmesine paralel olarak, kavram sosyoloji literatüründe tırmanışını sürdürerek en üst sıraya oturmuştur. Ayrıca kavram toplumsal örgütlenme ve hiyerarşi konusunda özgün bir anlama da kavuşmuştur.

Yirminci yüzyılın başından itibaren yayınlanan bir çok eserde ise sınıf kavramının kullanımı ikili bir ayrım göstermektedir. Bernstein, Kautsky, Bukharin, Lukacs, Goldman ve Poulanzas gibi Marxçıların sınıf tanımları ile G.Schmaller, K.Buhr, M.Weber, V.Pareto, Schumpeter, P.A.Sorokin, G.Gurvitch ve R.Aron'un sınıf tanımları önemli farklılıklar göstermektedir (Saltık 1980:289). Türk sosyal bilimcilerinin kavramlaştırmalarında da benzer bölünmeye rastlamak mümkün. Osmanlı Toplum Tartışmaları bölümünde de ayrıntılı göreceğimiz gibi Marksist terminolojiyi kullananların tüm hiyerarşik dizilişler için sınıf kavramını tercih ettikleri görülmektedir. Kavramların genellikle sosyoloji giriş kitaplarında kalışı ve Osmanlı toplum yapısına ilişkin incelemelerde başlangıçta kavramsal gerçeğin verilmeyişi Marksist terminolojiyi kullanmayanların sınıfa nasıl bir anlam yüklediklerini bulanıklaştırmaktadır. Tüm sosyal bilimcilerinin kavramlaştırmadaki bölünmelerini ileride ayrıntılı vereceğiz.

2.4.1.3.1.1. MARKSİST SINIF TANIMI

Sınıf kavramı Marksist teorinin merkezinde yer alır. Bu sebeple önce Marksistlerin sınıfa verdikleri anlamı tesbit edelim. R.Aron'a göre bu kavram "...Marksizmde temelli rol oynadığı halde Marx'ın hiçbir eserinde sistemli bir incelemeye tabi tutulmamıştır." (1977:18) ve "...teorisinde çok önemli bir yer işgal etmesine rağmen tanımlanmamıştır. (Çelebi 1991:117).

R.Aron, Marx'ın sınıf kavramındaki müphemliği göstermek üzere Komünist Manifestosu'ndan alıntı yapıyor ve şu sonuca varıyor. Alıntı yapılan metinde sınıf kelimesi, hangi tip toplumda olursa olsun, mertebeli bir şekilde sıralanmış sosyal grupları belirtmektedir. Sınıflar arasındaki anlaşmazlık, aşağı-yukarı, ezilenlerle ezenler arasındaki anlaşmazlık şeklindedir ve bu kavram sınıfların mertebelenmesi ve bir sınıfın diğeri üzerinde baskı yapmasından başka bir mana taşımamaktadır (1973:13). Sorokin (1974:113-114)'e göre, K.Marx'ın Komünist Manifestosu'nda sınıf terimini, kast, mesleki grup, lonca, politik sınıflar içinde olmak üzere çok geniş anlamda kullanmıştır. "Filozofinin Sefaleti ve Sermaye" adlı eserinde sınıf terimi dar anlamda kullanılmış, sınıf mesleki gruptan ayıredilmiştir.

Marx'ın diğer yazılarında sınıf kelimesi modern sanayi cemiyetleri içinde mertebeli bir nizam içinde bulunan gruplara inhisar ediyor. (Aron 1977:20)

Marx, Kapitalin üçüncü cildinde sınıfı şu şekilde belirler,

Kapitalist cemiyetin üç sınıf elde ettikleri gelirin kaynağına (veret, kâr, irad) göre tarif edilmiştir...sosyal sınıfların kaynağı, istihsal organizasyonunda bulunabilir.. Sanayi cemiyetlerindeki sosyal sınıfların menşei

istihsal vasıtaları ile istihsal ajanları arasındaki münasebetle aramak gerekir. (Aron 1973:21)

Başka bir metinde Marx sınıfları şu şekilde belirler. Bir sosyal sınıftan bahsedebilmek için sadece çok sayıda insanların hemen hemen aynı hayat şartları altında yaşamaları ve benzer bir iş yapmaları kafi değildir. Bunların aynı zamanda birbirleriyle devamlı ilişkide bulunmaları, kendi gruplarının ve başka gruplara karşı muhalefetlerinin farkına vararak bir birlik teşkil etmeleri gerekir. Milyonlarca insan sadece ortak vasıflara sahip olmakla sınıf sayılmazlar, bütün bu fertler yine grup halinde bulunan diğer milyonlarca fertlere karşı olarak kendi birliklerinin bilincine varmalıdırlar (Aron 1973:21)

Marx'ın bu görüşünden hareketle "...bireylerdeki belirli bir makro gruba ait olma, bir toplumsal sınıfın üyesi bulunma bilincinin" (Tolan 1975:274), sınıfı belirleyen faktör olabileceğini düşünebiliriz. Fakat şu cümlesi

Maddi hayatın istihsal tarzı, umumiyetle içtimai, siyasi ve fikri hayatı tayin ve tesbit eder. İnsanların şuuru onların varlığını değil, onların içtimai varlığı şuurunu tayin eder. (Freyer 1977:83)

bizi bu şekilde düşünmekten alıkoyar. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi

...bireylerin toplumsal durumlarını belirleyen ne düşündükleri değildir. Tam tersine toplumsal durumları zamanla ne düşüneceklerini belirleyecektir. (Tolan 1975:274)

O halde,

...sınıf bilinci bir sonuçtur, ya da en azından nesnel bir sınıfsal durum kendisinden bağımsız olarak oluştuktan sonra ortaya çıkmaktadır. (Tolan 1975:274)

Bu durumda sınıf bilinci kavramı Marksist sınıf tanımı için yetersiz kalmaktadır. Marx sınıfın kesin bir tanımını vermemekle birlikte onun teorisinde sınıfı açıklamada ekonomik ölçüt temel olarak alınmıştır. Çünkü,

Marx'ın toplum teorisi tamamen ekonomik ilişkilere dayanır ve bu ekonomik ilişkiler de sınıfın temelini oluşturur. Sınıf ilişkileri toplumun tüm çehrelerinin anahtarıdır. (Bilton, Bonnet, Jones 1981:53)

Sınıfı açıklamada sınıf mücadelesi ve sınıf dayanışması gibi kavramlar en önemlileridir. Sınıf açıklamalarında statü ve itibarın etki oranını hesaba katmaz (Osipov 1977:193-198; Bottemore 1984:212-216).

Özetle Marx çeşitli toplumları tahlil etmiş ve hemen her yerde aynı sosyal sınıflara rastlamıştır. Fakat eserlerinde ve tarihi tetkiklerinde bu sınıfların sayısı birbirinden farklıdır. Marx'ın yanlışlarında ne sanayi toplumlarındaki sınıfların sanayi-öncesi toplumlardaki tabakalardan farkını gösteren kesin bir tarifi ne de sanayi toplumlarının mahsus sınıflar hakkında kesin bir rakam verilmiştir (Aron 1973:22-23). Örnek verecek olursak: Marx sanayi sonrası toplumsal sınıfların sayısı için çok farklı rakamlar vermiştir. Bir kitabında 1848 Devrimi öncesi Fransa'sında yedi hatta sekiz grubu sınıf olarak tanımlarken, diğer temel yapıtlarında ise sınıfları işçi sınıfı ve burjuvazi olmak üzere ikiye ayırır (Tolan 1975:274; Armağan, Armağan 1988:170).

Marx'ın eserlerinden sınıflar hakkında açık bir

tanım çıkarmak mümkün değildir. Kimi Marksistler sınıflar hakkında bir fikir vermeyi ve bir sınıflama yapmayı denemişlerdir (K.Kautsky, Overberger, S.Sdntzer, E.Berstein, H.Cunsov gibi). Fakat sınıfın gelişik ve kabul edilemeyen bazı tanımları ortaya çıkmıştır (Sorokin 1974:114).

N.Çelebi Marx'ın sınıf tanımındaki müphemliğinin onun izleyicilerini de etkilediğini belirterek bu konuda geliştirilen üç farklı yöneliştten söz eder. O'na (1991:117-118) göre geliştirilen bu üç farklı tanım şöyle açıklanabilir. Bunlardan ilki Ortodoks Marksist tavır olup, bunlara göre marx aslında sınıf kavramını tanımlamış ama bu bölümle ilgili el yazması kaybolmuştur. Bu bizi Marx'ın günümüzdeki oluşumları kestiremediği ve gelişik ifadeler kullandığı yanılgısına götürmektedir. Neo Marksistlere göre ise Marx sınıf konusunu incelemek istemiş fakat ömrü yetmemiştir. Fakat yazdıklarının çizgisinden hareketle günümüzdeki oluşumları açıklayabiliriz. Son tavır sınıf kavramının çok farklı anlamlar yüklenerek kullanıldığı bu sebeple hiçkimsenin bir diğerinin dediğini anlamadığı, bu sebeple bu kavramın literatürden çekilmesi yolundadır.

R.Aron'un da belirttiği gibi (1973:28) böyle geniş bir teori içinde, sınıfların tarif edilmesi gibi bir teferruat ikinci plandadır. Asıl mesele sınıflar arasındaki düşmanlığı ve mücadelelerin zarureti anlatmak, bu mücadeleyi organize etmektir. N.Çelebi ise Marx'ın sınıfı tanımlayamayacağını belirtir. Çünkü Marx

...realite düzleminde yakaladığı ilişkiye hatalı bir yorum getirdiği için görüngü düzlemini de açıklayamamış dolayısıyla sınıfı tanımlayamamıştır, (Çelebi 1991:118)

Ayrıca Marx'ın sınıf analizinin güçlü politik anlamlara sahip olması bu konunun Marksist teori içinde teorik olmaktan çok pratik bir sorun olarak algılanmasına, dolayısıyla da, teorinin bu alanda zayıf kalmasına yol açmıştır (Argın 1992:22-23)

Marx, kast, kategori, zümre, sınıf gibi kavramlar arasındaki farkı da belirtmemiştir.

Marx'ın toplumsal kategori, sınıf, iktisadi yakınlık grupları, kastlar "etats" (zümre) arasında gerekli ayrımı yapmadığı ileri sürülmüştür. (Bozkurt 1980:156)

O'na göre toplumun tarihi, toplumsal sınıfların mücadelesinin tarihidir.

G.Osipov da, Marx'ın eserlerinde sınıf kavramının muğlaklığına değindikten sonra Marx'ın sınıf kavramını şu anlamda kullandığının genel kabul olduğunu belirtir. G.Osipov (1977:191)'a göre, Marx toplumsal sınıfları büyük insan grupları belirlemiştir ve bunlar tarihi olarak belirlenmiş şu özellikleriyle ayırdedilirler. Toplumsal üretim sistemi içindeki konumları, üretim oranları ile olan ilişkileri, toplumsal organizasyondaki rolleri kısaca toplumsal servetten kendilerine düşen payı alma yöntemleri ile aldıkları payın miktarı sınıfları birbirinden ayırd eden en önemli özelliklerdir. Marx sınıf kavramını sadece kapitalizmle ortaya çıkan işçi ve kapitalist ile sınırlamamış, tarihin tüm dönemlerinde görülen tüm insan grupları için sınıf kavramını kullanmıştır. Özgür insan ve köle, patrisya ve plep, serf ve senyör, kastlar ve zümreler tümünde sınıf kavramıyla karşılanmaktadır.

2.4.1.3.1.2. MARKSİST OLMAYAN SINIF TANIMLARI

Marksist olmayanların sınıf karşısındaki tavırlarını üçe ayırmak mümkündür. Bu tavırlardan ilki fonksiyonalist yaklaşıma bağlı sosyologlar tarafından benimsenmiştir. Bunlar Marksist sınıf teorisinden habersiz gibi ayrı bir sınıf tanımı getirip, sosyal ve tarihi gerçekliği bu tavır içinde açıklarlar. Bunlar Marksist sınıf teorisine dokunmaksızın kendi sınıf teorilerini kurmuşlardır. Böylece iki ayrı paradigmaya bağlı iki ayrı teori birbirlerine bulaşmaksızın yanyanı var olmuşlardır (Çelebi 1991:115).

İkinci gruptakiler sosyal ve tarihi gerçeğin tek bir paradigma içinde açıklanabilmesini mümkün kılabilmek için, Marksistlerin soyutlama düzleminin dışında, başka bir düzlemde kapsamlı bir teori geliştirmişlerdir. En iyi örneği Max Weber'dir (Çelebi 1991:115).

Üçüncü gruptakiler ise Marksist sınıf teorisini bu teorinin kendi sınırları içinde, Marksist teorinin kavramlarını kullanarak ve bu teorinin soyutlama düzleminde bulunarak eleştirilerini yapmışlardır (Çelebi 1991:116). Biz burada önemli gördüğümüz sosyologların sınıf tanımlarını vermekle yetineceğiz.

Sınıf üzerine yapılan araştırmalarda Marksist teoriye karşı adı en sık zikredilen M.Weber'dir. Uzun süre "Weber'in sosyolojisi, Karl Marx'ın hayaletiyle bir tartışmadır." (Mac Rea 1985:53) önermesi kabul edilirken, bugün bunun aksine Neo-Marksist'lerin büyükçe bir kısmının "Weber'in hayaletiyle uzun bir diyaloga..." (Argın 1992:19) girdiği belirtilmektedir.

Marx'ın teorisinin kritiği ve ona karşı

alternatif görüşler genelde Weber'in sınıf tabakalaşması ve prestij tabakalaşması ayırımına dayanmaktadır (Battemore 1966:34). Weber, Marxist düşüncenin önemli çehreleriyle ve özellikle tabakalaşmanın ekonomik boyutlarının önemi ile hemfikirdir. Marx için olduğu gibi Weber için de mülk üzerindeki kontrol bir birey ya da sınıfın hayat şanslarının belirlenmesinde temel bir etkindir. Ama Weber, Marx'dan farklı olarak ve onun tersine tabakalaşmanın ekonomik boyutuna iki boyut daha eklemiştir. Bu iki boyut iktidar ve prestijdir (saygınlık-itibar). iktidar, mülk ve prestij birbirleriyle etkileşim halinde olan üç ayrı temel olup, bu üç temel arasındaki ilişkiye göre herhangi bir toplumdaki hiyerarşiler yaratılır. Mülk farklılıkları sınıfları, güç farklılıkları siyasi partileri ve prestij farklılıkları statü gruplarını ya da tabakayı oluşturur (Tumin 1967:6).

O halde Weber'e göre "Sınıflar, statü grupları ve partiler bir topluluk içindeki güç dağılımıyla ilgili olgulardır. (1986:177). Bu üçü üzerinde üç ayrı gruplaşma oluşur. Weber'de tabakalaşmanın boyutlarını şu şekilde kavram şemasına dönüştürebiliriz.

Kavram Şeması 4

Tabakalaşmanın Boyutları

Eşit Olmayan Dağılımlar		
Mülkiyet	İktidar	İtibar (Statü)
Toplumsal Sınıflar	Siyasi Partiler	Statü Grupları
Ekonomik Sistem	Siyasi Sistem	Toplumsal Sistem

Bu üç sistem kendi içinde kendine özgü bir

hiyerarşeye sahip olup birbirleriyle etkileşim halindedir ve tabakalaşma toplumdaki güç eşitsizliğinin örgütlenmesi sonucunda oluşur.

Toplumsal sınıflar hiyerarşisi Weber'e göre toplumsal sınıf aynı sınıf konumunda bulunan tüm bireylerdir. O'nun terminolojisinde sınıftan söz edebilmenin üç şartı vardır (1986:177). 1) Bir grup insanın yaşam imkanlarının belli bir nedensel ögesinin ortak olması. 2) Bu üyenin mal sahibi olmak ve gelir sahibi olmak gibi salt ekonomik çıkarlarla temsil edilmesi ve 3) Bu ögenin meta ve işgücü piyasalarının ortak şartlarında temsili gereklidir.

Weber sınıfı "Aynı sınıf konumunda bulunan insanlar grubu olarak" (1986:177) tanımlarken, sınıf konumunu "kişilerin mal, yaşam koşulları ve kişisel yaşantıları için sahip oldukları tipik olanaklar..." (1986:177) olarak tanımlar. Weber sınıfları kendi aralarında üçe ayırır (Saltık 1980:195). 1) Sahip oldukları maddi varlık ve zenginlikleri tarafından tanımlanan sınıflar. 2) Edinme kazanma ya da satın alma tarzları tarafından tanımlanan sınıflar. 3) Teknik kalifikasyonlar. Bu sınıflardan ilkinin sınıf konumlarını; mülkiyet ikincisinin pazar üzerinde elde edilebilir yükümlülükler ve mallardan yararlanma şansları belirler. Üçüncüsünde ise teknik hazırlıklar ve eğitim bireylerin konum değiştirmesini sağlar.

M.Weber salt ekonomik ölçüte dayalı bir sınıf tanımı getirerek Marx'dan ayrılır. Çünkü,

Marx'a göre sınıflar sosyal üretim ilişkilerinin bir ifadesidir; oysa Weber sınıfları piyasa içindeki ortak konumlar olarak kavramsallaştırır. (Argın 1992:25)

Diğer deyişle, Weber Marx'ın düşüncesini yalınlaştırır. Marx'ın sınıfları "Sosyal üretim ilişkilerinin ifadesi" olarak tanımlamasını açarsak, sınıfları üretim sürecindeki ekonomik ve toplumsal durumlarına göre belirlediğini tesbit ederiz. Oysa Weber sınıfı aynı ekonomik durumda bulunan kimselerden oluşan grup olarak tanımlar. Weber'e göre, sınıflar nesnel gözlenebilir ve gerçek insan toplulukları olmadıkları için toplumsal sınıf yerine sınıfsal durum hatta sınıfsal olasılık deyimini kullanmanın anlamlı olduğu belirtilir. Çünkü sınıf deyimi ancak ortak ve benzer durumda olan kimseler bu durumun kendileri için ortak ve benzer olduğu bilincine vararak ortak bir eylem örgütlediklerinde toplumsal gerçeklik haline gelebilecektir (Tolan 1975:280).

Özetle M.Weber, benzer ekonomik çıkarlara sahip ve ekonomik kudreti benzer olan kişilerin aynı sınıfa girdiklerini belirtir. Aynı sınıfa mensup olan bireylerin hayat şanslarını veya benzer sosyal fırsatlara sahip oluşunu belirleyen içinde bulundukları ekonomik şartlarıdır. Sınıf gerçek topluluk değildir, sadece topluluk eylemi için mümkün temelleri ortaya koyan gruplaşmalardır.

Marksistlerin tarihin kaydettiği tüm toplumlarda sosyal sınıfların bulunduğunu söylemesine karşılık, sosyal sınıfların tarih boyunca tüm toplumlarda var olduğunu kabul etmeyenler, yani sosyal sınıfların sanayi toplumlarına has olduğunu belirtenler sınıf kavramını daha dar ve kesin anlamda kullananlardır.

Örneğin Gurvitch, sosyal sınıfların sadece çağdaş toplumlarda, yani iktisadi faaliyetlerin hakim olduğu ve sanayileşmenin bütün varlık şartlarını gitgide daha çok değiştirmekte bulunduğu toplumlarda ortaya

çıktığı kanaatindedir. Gurvitch'e göre,

Toplumsal sınıflar, kendilerine tabi gruplaşmaların makrokozmosu durumunda bulunan ki bu kısmi makrokozmosun birliği "supra-fonctionnel" oluşuna, topyekün toplum tarafından nüfuz edilmeye karşı direngenliğine, diğer makrokozmoslarla bağdaşmazlığına ve ağır basan kollektif bir bilinçle özgül medeniyet eserlerini gerekli kılan ileri bir yapılaşma derecesi göstermesine dayanır - çok geniş çaplı münferid üst-gruplaşmalardır; sadece, teknik örneklerin ve ekonomik işlevlerin özellikle vurgulanmış olduğu sanayileşmiş topyekün toplumlarda ortaya çıkan bu üst gruplaşmalar ayrıca şu özelliklere de sahiptirler: Bunlar, katılıma açık, uzaktan katınılan, bölünme esaslı, sürekli, örgütlenmesiz olarak kalan, sadece şartlı zorlama (yaptırım) gücüne sahip fiili gruplaşmalardır. (Cangızbay 1985:169)

Gurvitch'in tanımını açacak olursak maddeler halinde bunları tesbit ederiz (Saltık 1986:289).

1) Sınıflar kastlar gibi topluma empoze edilmediği gibi sendika ve partiler gibi bireylerin isteklerine bağlı olarak oluşmuş gruplar da değildir.

2) Sınıflar arasında mesafe olup, aralarında kaynaşma mümkün değildir.

3) Sınıflar üst işlevli gruplar olup, her bir sınıf kendisine belirli bir işlev biçilmek suretiyle tanımlanamaz.

4) Sınıfların uzlaşmazlığı hem iktidar mücadelesinde, hem de ekonomik çıkar çatışmasında kendini gösterir.

5) Sınıflar tüm toplumca yönelecek nüfuz ve istilaya dirençlidirler. Özellikle iktidar olmak isteyen sınıflar ile iktidardan uzaklaştırılan sınıflar global

topluma karşı daha fazla direnme gösterirler.

6) Tam olarak oluşmuş hem bir sınıfın sağlam ve bilinçli bir yapısı olup, bu yapı kendi kültürel karakteristiklerine, özgül bilincine ve ideolojisine dayanır.

Gurvitch'in tanımından yola çıkan R.Aron ise tanıma açıklık getirmenin yanı sıra bazı noktalara itiraz eder. Aron (1973:42-44)'na göre,

1) Sosyal sınıflar vakıa halinde var olan gruplardır; gerçekten insan herhangi bir giriş muamelesinden geçmeksizin bir sınıfa dahil olmuştur. Hususi şartlar isteyen gruplara kıyasla sosyal sınıflar açık gruplardır.

2) Sınıflar dağınık ve mesafelidir. Örneğin işçi sınıfını toplu halde birarada görmeye imkan yoktur. Sınıflar birarada toplanamayacak kadar çok sayıda üyelere meydana gelmişlerdir.

3) Sınıflar teşkilatsızdır. Bir parti, bir sosyal sınıfın teşkilatı sayılarda bu ikisi aynı şey değildir.

4) Sınıflar şartlı baskı kullanabilirler. Sosyal sınıf kendi üyelerine baskı yapabilir ama bu baskı sınırlı ve şarta bağlıdır. Sosyal sınıf kendi üyelerini genel bir şekilde bir şey yapmaya zorlayamaz.

5) Sınıflar büyük alt gruplar ihtiva ederler. Bütün bir sınıf çok sayıda aşağı gruplara ayrılır.

6) Sınıflar her türlü fonksiyona sahiptirler. Tek fonksiyonlu bir grup, mesela spor klübü, tek hedefi

bulunan bir gruptur. Millet ve sınıf ise ne bir tek ne de pek çok faaliyetlere göre tarif edilebildiği, fakat bütün varlık sahasını kapladığı için her türlü fonksiyona sahiptirler.

R.Aron, sınıfların - dışarıdaki toplumun müdahalesine, direnme veya aralarında köklü uyuşmazlıkların bulunması - formülü ile tarif edilmesine karşı çıkarak şunu belirtir. Bu formülde artık realiteye bir bakışta görebileceğimiz tasvir kriterleri değil, münakaşaya müsait vakıa hükümleri vardır. Bu formülün yanlış olduğunu söylemiyorum, sadece açık seçik görülebilen bir realiteye işaret etmediğini anlatıyorum. Bu formül bazı sınıflara uygulandığı halde bazılarına uygulanmayabilir. Çeşitli sınıflardan her birimiz kendine mahsus bir yapıya, hayat tarzına, zihniyete ve her birinin bir sınıf olarak kendi şuuruna sahip bir bütünlüğe sahip olduğunu belirten ifadeler araştırmadan önce değil sonra bilinebilecek şeylerdir (Aron 1973:44)

P.A.Sorokin ise sınıfları şu özellikleri ile tanımlar. Ona göre sınıflar hukuki açıdan açık, yani hareketliliğe imkan verirler. Fakat gerçekte yarı kapalı topluluklardır. Üyeleri arasında dayanışma vardır. Üyeler zorlamalarla değil, kendiliğinden bir araya gelmişlerdir. Sınıflar birbirleriyle karşıt ilişki içinde olmalarına rağmen, aralarında işlevsel ilişkiler de vardır. Kısmi olarak örgütlenmiş olup, kendi birlikleri ve varlıkları üzerine belli ölçüde bilinçli, belli ölçüde de bilinçsizdirler ve onsekiz, ondokuz ve yirminci yüzyıl batı toplumlarının özelliklerini taşırlar (Beneton 1991:53-54; Saltık 1980:288).

Sorokin sınıfı "iktisadi, meslek ve politik statüler bakımından benzer konumlara sahip olan

insanların toplamı" (1964:12) şeklinde tanımlar. O'na göre sınıf, daha önce açıkladığımız tabakalaşmanın üç boyutunun çakışması halinde kullanılabilecek bir kavramdır. Şayet bu boyutlardan bir tanesi kullanılacaksa tercih edilmesi gereken kavram tabakadır.

Marksist yaklaşımda olanlarla, olmayanlar arasındaki bu ayrımlarda mesele sadece bir kavram tartışması değildir. Meselelerin arkasında sosyolojik, tarihi ve felsefi problemlerin yattığı gözlenebilir.

Tabakalaşma olgusunu makro düzeyde ve tarihi boyutta ele alan Marksist düşünürler özellikle düzenin değişmesi ve değiştirilmesi meselesine önem vermişler, tabakalaşma deyince sınıf tipi tabakalaşmayı ve çatışmayı ön plana almışlardır. Halbuki toplum hem işbirliği ve yardımlaşma, hem de çatışma ilişkisini aynı anda içinde barındırır. Ayrıca sosyolog sadece makro düzeyde farklılaşmalar yanında sınıf içinde meydana gelen farklılaşmaları da hesaba katmak zorundadır. Bu sebeple sınıf kavramına büyümlü bir sözcük gibi yapışmak ve tüm kapıları bu sözcükle açmaya çalışmak ilmi bir tavır değildir.

Sınıf kavramına Marksistlerin yüklediği kadar geniş bir anlam yüklemek, realiteyi kavrama zorluğu yaratacağı ve üstelik realitede farklı görünüşleri, farklı kavramlarla ifade etmenin realiteye daha derinlemesine nüfuz etmemizi sağlayacağı düşüncesiyle biz sınıf kavramını daha dar ve kesin anlamda kullanmayı tercih ediyoruz.

2.4.1.3.2. SINIF TİPİ TABAKALAŞMANIN DOĞUM SANCILARI

Kapitalizmin kuruluş dönemleri ve bu dönemin

şartları sınıf tipi tabakalaşmayı oluşturduğu bilinen bir gerçektir.

17 ve 18. yy egemen düşüncesi girişimci insan tipini yüceltir. Sanayi ve ticaret alanında büyük atılımlar yapmayı ve maddi çıkar sağlamayı amaçlayan insan tipi ortaya çıkmıştır. Bu aşamada toplumsal ve siyasal problemlerden ziyade ekonomik problemler ön plana geçmiştir.

Serfleri toprağa ve senyöre bağlayan geleneksel yapı yıkılır. Siyasi ve hukuki sınırlamalar, soydan gelen statü farkları, ünvanlar, bağımlılık yeminleri, eski önemini yitirir. Şehire akın başlar. Bu dönemde toplumsal sorunları çözmek için kamu ve devlet kuruluşları henüz gelişmemiştir. Tabakalaşmanın zümre tipinde sınıf tipine dönüşmesi önce İngiltere'de, sonra Fransa'da ve diğer Avrupa ülkelerinde görülür.

Bu yeni toplumsal hiyerarşide iki temel kategori vardır. Bunlara kategori diyoruz çünkü bu iki kategorinin aralarında başlangıçta ne kesin bir birlik, ne de kendilerine özgü bir hiyerarşi vardı. Dahrendorf'un da belirttiği gibi sanayici kapitalistler ve işçiler ne doğal, ne de geleneksel bir birliğe sahiptiler. Bunlar yeni tabakalaşma sisteminin 17. yüzyıldaki ilk habercileridir. Daha sonra bunlar sınıf kavramıyla tanımlanacaklardır.

Kapitalizmin ilk doğuş dönemlerinde kentlerde toplananlar bağımsız sanatkarları, işçileri oluşturur. Sendikal hareketler ve örgütlenmelerle birlikte sınıf bilinci oluşmaya başlar. Benzer gelişim işveren konumunda bulunan girişimci kapitalistler arasında da meydana gelir. Bunlar da örgütlenirler (Saltık 1980:148-150)

Sınıf tipi tabakalaşmanın özelliklerini özetleyecek olursak şunları söyleyebiliriz. Bu tabakalaşma tipinin temel ögesi sınıflar olup, sınıf bilinci gelişmiştir. Sınıflar yasal ve dini ve geleneksel tanımlamayı gerektirmemektedir. Sınıf toplumu şekli hukuk eşitliği temeline dayanmaktadır. Bu tabakalaşma tipi gelişmiş toplumlara hastır.

Sınıf tipi tabakalaşma sistemi özellikle yirminci yüzyıldan itibaren önemli değişimler göstermiştir. Sınıf tipi tabakalaşmanın bugün aldığı şekli ve değişikliği incelemek konumuzun sınırlarını aşmaktadır. Biz tarihte görülen özel tabakalaşma tiplerinin dayandıkları temel ilkeleri ve aralarındaki ayrımları vererek Osmanlı toplum tabakalaşmasına temel oluşturmayı düşünüyoruz. Bu sebeple sınıf konusundaki bilgileri burada noktalıyoruz.

2.4.2. KAST-ZÜMRE-SINIF KAVRAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Yukarıda açıklananlar çerçevesinde sosyolojik açıdan önemli olan ele aldığımız bu değişik tabakalaşma tiplerini birbirinden ayırdeden ve önde gelen faktör veya faktörlerin ortaya konmasıdır. Bu amaçla bir kavram şemasının oluşturulması uygun görülmüştür. Burada dikkat edilmesi gereken husus belirli bir tabakalaşma tipinde, örneğin zümre tipi tabakalaşmada hukuki ve siyasi eşitsizlik esas yönlendirici faktördür şeklinde belirtildiğinde hukuki ve siyasi eşitsizliğin diğer tabakalaşma tiplerinin hiç bir rol oynamadığı değildir. Kavram şemasının incelenişi sırasında buna dikkat edilmesi gerekmektedir.

Ele aldığımız üç sistemin tabakalaşmaya ilişkin

özelliklerinin kavram şeması haline getirilmesi bize karşılaştırma kolaylığı sağlayacaktır. Bu başlık altında hazırlanan kavram şemasında⁽¹⁾ karşılaştırmalı olarak verilen tabakalaşma sistemleri bir anlamda tarihi süreç içinde sıralanan ve farklı dönemlerden günümüze kadar gelen bir gelişmedir. Kavram şemasında farklı tabakalaşma sistemlerini ortaya çıkaran faktör ve dönemler belirtilmiştir. Bunlar sırasıyla kast sistemi, Ortaçağ Avrupası'nda geniş toprak mülkiyetine dayanan zümre sistemi ve merkantalizm ile sanayi ihtilalinden sonra ortaya çıkan sınıf sistemidir. Sözkonusu şema hazırlanırken tabakalaşma sisteminin üç görünümü olan kast, zümre ve sınıf oniki özellik açısından karşılaştırılarak dökümü yapıldı.

(1) Kavram şeması sosyo-kültürel realitede tarihi süreç içinde ortaya çıkan somut tabakalaşma sistemlerini ilk bakışta karşılaştırabilme kolaylığı sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Kavram şemasının hazırlanışında buraya kadar adı geçen eserlerin yanı sıra özellikle şu eserlerden faydalanılmıştır (Cox 1970:6), (Bergel 1962:35 ve 68-79), (Laraque 1969:5171), (Sorakin 1974:263), (Çağatay 1987:114:176), (Weber 1986:176-1919), (Sencer 1974:127-134), (Eröz 1982:88-89), (Bottemore 1984:195-202), (Bloch 1983:358-381), (Mathew 1988:158-159).

Kavram Şeması 5a
Tarihi Süreç İçinde Tabakalaşma
Görünümleri ve Özellikleri

Tabakalaşma Tip- lerinin Görüldü- ğü Yerler	Tabakalaşma Tipleri İçinde Yer Alan Tabakalar	Tabakalaşma Tipinin Temel Dayanağı	Tabaka Bağlılığı	Tabaka Farkındalığı
KAST	Hindistan ve Seylan'da İsa'dan altı yüzyıl önce kurulmuş- tur. Sistem üç- bin yıldır mev- cut.	Savaşçılar (Kshatriya'lar) Rahipler Zümresi (Brahman'lar) Tüccar ve İmalatçılar (Vaishya'lar) Hizmetçiler ve Esirler (Sudra'lar) Kast Dışında Olanlar (Harigan, Parya)	Dini tabaka bağlılığı söz konusu. Bir tabakaya ait olma duygusu en üst düzeyde	En üst düzeyde. Çünkü za- hirde kolaylıkla algılanan- bilen kesin ayrımlar var.
ZÜMRE	Romalılar zama- nından Fransız ihtilaline kadar Batı Avrupa'da görüldü	Kral ve Ailesi Askeri Aristokrasi Rahbanlar Tüccar ve zanaatkarlar Hür Köleler Hür olmayan serfler	Bir zümreye bağlı olma bi- rey istese de istemese de hukuki yaptırımla destek- lenmiş.	En üst düzeyde. Çünkü ke- sin ayrımlar var.
SINIF	Batı Avrupa Ül- kelerinde Feodal yapının yıkılma- sı ile ve sanayi projesinin ol- gunluk safhasına erişmesiyle olu- şumunu başlatır.	Üst Sınıf: Toplumdaki ekonomik kay- nakların büyük bir bölümünü elinde tutanlar. Orta Sınıf ve da Sınıflar: Beyaz ya- kalılar, serbest meslek sahipleri. Emekçi Sınıfı: Sanayide ücretli ça- lışanlar. Köylü Sınıfı	Organizasyonlara bağlılık, baskı grupları bağlılığı mesleki bağlılık söz konu- su	Benzerlikler arttığı için farkındalık zümre ve kast- taki kadar belirsiz değil. Zahirdeki benzerlikler üyelerin birbirlerini ko- numlandırmasında güçlükler yaratmakta. Kendi birlik- leri ve varlıkları üzerin- de belli ölçüde bilinçli olmakla beraber bir ölçüde de bilinçsizdirler.

Kavram Şeması 5b
Tarihi Süreç İçinde Tabakalaşma
Görünümleri ve Özellikleri

	Sosyal Statünün Dayandığı Esaslar	Rol ve Statülerin Edinişme Biçimi		Rol ve Statülerin Aktarılmaması	Yaş, Cins, Kişisel Yetenek ve Yetişmenin Önemi	Kapalı Veya Açık Toplum Sistemi Sosyal Hareketlilik
		Verilen rol ve Statüler	Kazanılan Rol ve Statüler			
KAST	Şahsın sosyal statüsünü belirleyen içinde doğduğu kast	En yüksek	En düşük	Rol ve statüler şahıslara doğuştan itibaren değişmeyecek şekilde veriliyor. Farklılaşma soya çekimsel ve sürekli. Hayat şansı belirleyici faktör. Endogami hakim.	Yaş, cins, kişisel yetenek ve yetişmenin önemi düşük	Kapalı toplum tabakalaşması ve hareketlilik çok düşük.
ZÜMRE	Maddi varlıklar Başarı Soy Evlenmeler Otorite Toprakla ilişkisi	Orta	Belli ölçülerde kazanılan rol ve statülere yer veriliyor	Verilen rol ve statüler aşağı yukarı değişmezlik göstermesine rağmen kişisel yetenek ve yetiştirmeye rol ve statüler düşük düzeyde de bazen değişebilir.	Bazı hallerde kişisel yetenek belirleyici	Nispeten kapalı toplum tabakalaşması, hareketlilik orta derecede. Yani sosyal hareketlilik hukuki sınırlar içinde mümkün ise de güç ve sınırlıdır.
SINIF	Aile Servet Meslek Siyasi iktidar Irk (Soy) Bilgi farklılığı Tüketim alışkanlığı Gelirin kaynağı ve harcanış şekli	Düşük	En yüksek	Rol ve statülerin elde edilmesinde kişisel yetenek ve yetiştirmeye önem veriliyor. Farklılaşma soya çekimsel ve sürekli değil.	Yaş ve cinsin dışında kişisel yetenek ve yetiştirmeye tabakalaşmada önemli bir rol oynar.	Açık toplum tabakalaşması ve hareketlilik yüksek.

Kavram Şeması 5c
Tarihi Süreç İçinde Tabakalaşma
Görünümleri ve Özellikleri

	Sosyal Hareketliliğe Set Çeken Müesseseselleşmiş Engeller	Tabakalar Arası Dolaşımda Rol Oynayan Mekanizmalar	Tabakaları Birbirinden Ayrıdeden Belirgin Semboller
KAST	Kabul edilen dini inanç sistemi	Tabakalar arası dolaşım mümkün olmadığı için meka- nizmalar fonksiyonlarını yerine getiremiyor.	Kılık kıyafet farkları ve benzer ayırt edici işaretler hemen farke- dilir nitelikte
ZÜMRE	Hukuki engeller mevcut	Tabakalar arası dolaşım nadiren kişisel yetenek ve yetiştirme ile mümkün olabi- lir. Kralın lütfu.	Kılık kıyafet farkları ve benzer ayırt edici işaretler hemen farke- dilir nitelikte. Tabaka- lar birbirlerinden yetenekler, sosyal ta- vırlar, yasal hak ve görevler, giyinişin yanı sıra konuşma farklarıyla da ayrıl- mış bulunmaktadır.
SİNİF	Hukuki engeller yok fa- kat müesseseselleşmemiş de olsa hareketliliği en- gellenen oluşumlar zaman zaman gözlenebilmektedir.	Aile, okul, ordu ve dini müesseseler ile ekonomik politik ve mesleki organi- zasyonlar tabakalar arası dolaşımda rol oynayan önemli mekanizmalardır.	Kılık kıyafet farkları ve ayırt edici işaret- ler mevcut olmakla birlikte ilk ikisinde- ki kadar keskin değil. (Sosyal ölçeğin aşırı uçlarında bulunanlar hariç.)

Kavram şemasından da anlaşıldığı gibi toplumların yapılarının değişim süreci içinde tabakalaşmanın aldığı görünümeler farklılaşmaktadır. Doğu toplumlarının bir kısmında tabakalaşma sistemi kast olarak tezahür ederken, batı toplumlarında tabakalaşma sistemi ortaçağda zümre, daha sonra sınıf olarak tezahür etmiştir. Bu üç genel ve tarihi tipin teorik, yani soyut tipler olduğunun belirtilmesi gerekir. Somut tabakalaşma sistemleri soyut alanı aynen yansıtmaz, ancak belli bir tipe ya da diğerine yaklaşırlar veya uzaklaşırlar olabilir. Mesela zümre tipi tabakalaşma sistemi Batı Avrupa toplumlarının ortak özelliklerinin soyutlanmasıyla elde edilmiştir. Batı Avrupa toplumları tek tek ele alındığında aralarındaki farklılıkların ortaya konulabilmesi mümkündür. Aynı şey zaman boyutu çerçevesinde de düşünülebilir.

Özetle sosyo-kültürel realitede tabakalaşma olgusu sosyal işlerlik için temel gerekli ve evrensel olmakla birlikte, kastlaşma, zümreleşme ve sınıflaşma belli durum ve şartların ürünü olarak belli toplum tiplerine özgü tarihi durumlardır. Bizim bu çalışmamızda sınıf kavramı tabakalaşmanın bir alt ve özel tipi anlamında kullanılmaktadır.

(1)
Kavramlar arası yönüyle ifade edecek olursak tabakalaşma kavramı ile kast-zümre ve sınıf kavramları arasında tam girişimlilik vardır. Yani her kast-zümre veya sınıf bir tabakalaşma sistemidir. Diğer bir ifadeyle bazı tabakalaşma sistemleri kast, bazıları zümre bazıları sınıf şekliyle sosyo-kültürel realitede yer alır.

Ayrıca tabakalaşma kavramı bir oluşun tümüne

(1) Kavramlar arası ilişkiler için bkz (Öner 1982:22)

delalet ettiği için tümel bir kavramken, zümre-sınıf ve kast kavramları bu oluşun bir kısmını ifade eden kavramlardır. Bu sebeple tikel kavram olarak isimlendirebiliriz.

İçlem-kaplam ilişkisi çerçevesinde ise kast, zümre ve sınıf kavramları tabakalaşma kavramının kaplamına girer. Ayrıca zümre-kast-sınıf kavramlarının özellikleri tabakalaşma kavramının işlemini teşkil eder. "İçlem ve kaplam ters orantılıdır. Biri artarsa, diğeri azalır" (Komisyon 1991:24). Örneğin zümre kavramından tabakalaşma kavramına geçerken kaplam artar, işlem azalar. Çünkü tabakalaşma kavramı içine zümreden başka sınıf, kast ve daha tesbit edilmemiş veya adı konmamış bir çok tabakalaşma türleri girer. Zümre dediğimiz tabakalaşma türlerinin de işlemi⁽¹⁾ tabakalaşma kavramından fazladır. Zira tabakalaşma kavramı zümrenin bütün özelliklerini içine almaz, tabakalaşma kavramının özellikleri, bütün tabakalaşma şekillerinde bulunan ortak niteliklerdir. Kısaca zümre-kast-sınıf aynı olgunun (tabakalaşma) farklı görünümleridir.

Bu bölümde ele aldığımız tüm kavramlar incelediğimiz olguyu ayrıntılı ifade etmede ayrı ayrı öneme sahiptirler. Bu sebeple biz bu kavramları birbirini içerecek biçimde yeniden sınıflayarak tabakalaşma kavramının kullanılan kavramlar içinde en genel ve soyut anlama sahip olduğunu tesbit ettik. Tabakalaşma kavramı gibi tabaka kavramı da genel ve soyut bir anlama sahip olup tabakanın içi tabakalaşma sistemine göre dolar. Tabakalaşma sistemi açık sınıf sistemi ise tabaka sınıf olur, sınıflardan oluşur. Kast sisteminde ise tabakalar kast ile dolar. Yani

(1) İçlem ve kaplam tanımları için bkz (Grunberg, Onart 1989:72 ve 82), (Akarsu 1988:98 ve 110-111).

tabakalaşma ve tabaka kavramları boş soyut çerçevelerdir. Somut olgulara göre doldurulur ve adı konur. Tabakalaşma tanımları bahsinde de açıkladığımız gibi jeolojide nasıl herbir tabakasının adı birinin altta ya da üstte oluşuna ve birinin diğerinden ayrımına göre farklı isim alıyorsa, toplumda da, tabakalaşma sisteminin muhtevası ne ise tabakanın adı ona göre değişir.

İncelediğimiz olguya ilişkin kavramların hem sayıca çokluğu hem de bazı kavramlarda anlamların birbirine girmesi sadece sosyo-kültürel realitenin girift oluşunun sonucu olmayıp, olguyu inceleyen bilim adamlarının kullandıkları teori ve metodun da bir sonucudur.

Bilim adamlarının benimsedikleri metod ve teori anlayışı kendine uygun kavramları da beraberinde getirir. Olguyu açıklamada kullanılan farklı kavramların neler olduğunu burada belirttik ve mutlaka tanımlamaları gerektiğini vurguladık. A. Saltık tabakalaşma sosyolojisinde sınıf ve tabaka kavramlarının tanımlanması gerektiğini, yer ve zamana göre yeni kavramlara başvurulabileceğini "...ama bunların mutlaka ya sınıf ya zümre, ya da toplumsal tabaka kavramları içerisinde düşünülmesi..." (Saltık 1980:276) gerektiğini belirtir.

Biz oluşturulacak yeni kavramlar için "mutlaka" ifadesine katılmıyoruz. Çünkü olgunun bugüne kadar tesbit edilmemiş, bir yönünün tesbiti bizi daha genel bir kavrama ulaştırabileceği gibi, yer ve zamana göre oluşmuş bazı özel tabakalaşma tiplerinin mutlaka sınıf ve zümre kavramlarıyla incelenmesi, düşünceyi kösteklemekte ve olguyu ayrıntılı ifadeye yarayacak yeni kavramların oluşturulmasına engel teşkil etmektedir.

Belirtmek istediğimiz son husus özellikle "sınıf" kavramı "Üniversel anlama sahip olduğu var sayılan ilişkili kavramlarla benzer (aynı) anlamda kullanılmamalıdır." (Lauswell 1970:258) çünkü tabakalaşmaya ilişkin tartışmaların kaypak bir zeminden uzaklaşması kavramların anlamlarının net olarak tesbitine ve yerinde kullanılmamasına bağlıdır.

Buraya kadar anlatılanlarla; tabakalaşma olgusunu, kavram problemleri, tarihi süreç içinde olgunun farklı görünüşleri, bunun sebepleri, bu farklı tabakalaşma tiplerinin dayandığı ilkeler, olguyu açıklamada kullanılan yardımcı kavramlar ve olgunun genel özellikleri gibi konular yeterince açıklanmaya çalışıldı.

3. TÜRK SOSYAL BİLİMLER TARİHİNDE OSMANLI TOPLUM YAPISI İLE İLGİLİ FARKLI YAKLAŞIMLAR

Sosyal bilimcilerimizin Osmanlı sosyal tabakalaşmasına ilişkin görüşlerini kavrayabilmek için onların Osmanlı toplum yapısına ilişkin görüşlerini vermek gerekir. Çünkü tabakalar sosyal yapı muhtevasının çeşitlerinden birisi olarak karşımıza çıkar.

Sosyal bilimcilerimiz de öncelikle Osmanlı toplum yapısının neye tekabül ettiğini (Feodalizm, ATÜT, kendine özgü) araştırmışlardır. Yapı araştırmalarında ikincil bir problem olarak da Osmanlı tabakalaşma sistemi, sosyal bilimcilerimizin ilgi alanını oluşturmuştur. Bu araştırmalarında sosyal bilimcilerimizin benimsedikleri metod ve teorik yaklaşımları, kendilerine uygun kavramları da beraberinde getirmiş ve Osmanlı toplum yapısını açıklamada farklı kavramlar, farklı teorik ve metodolojik yaklaşımın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı toplum yapısı ile ilgili çalışmalara bir göz atıldığında sosyal bilimcilerimizin bu konu ile ilgili çalışmalarının çok yönlülüğü ortaya çıkmaktadır. Osmanlı toplum yapısı tartışmalı bir konu olup, bu tartışmalar, Asya Tipi Üretim Tarzı, Doğu Despotizmi, Feodalizm, Prekapitalizm, Patrimonyalizm, Prebendalizm, Protofeodal gibi kavramlar çerçevesinde dönmektedir.

Yapı ile ilgili kullanılan bu kavramlara karşın, Osmanlı tabakalaşma sisteminin incelenişinde de, kavram kullanımında farklı yönelişleri tesbit edebilmek mümkündür. İlk bölümde özellikle Türkçe literatürde tesbit ettiğimiz tabakalaşma olgusuna ilişkin,

kavramlardaki birbirine geçmişlik ve farklı kullanımlar, Osmanlı tabakalaşma sisteminin incelenişine de yansımıştır. Tabakalaşma sistemi içinde yer alan tabakalar için kimi zaman zümre, kimi zaman sınıf veya kendiliğinden sınıf, kimi zaman ise tabaka kavramı kullanılmıştır.

Farklı yönelişteki bu çalışmaların değerlendirilebilmesi için ortak bir zemine ihtiyaç vardır. Bu ortak zemin kullanılan teorik ve metodolojik yaklaşımdır. Sosyal bilimcilerimizin Osmanlı toplum yapısına bakış açısı ve yorum tarzlarının ne tür bir yaklaşıma dayandığı belirlendiği takdirde, bu tartışmaların ortak bir zemin üzerinde değerlendirilmesinin kolaylaşacağı kanaatindeyiz.

3.1. OSMANLI TOPLUM YAPISI İLE İLGİLİ FARKLI ÇÖZÜMLELER

Osmanlı toplum yapısının incelenişinde, farklı yönelişteki çalışmalarda, en genel anlamıyla "kendine özgü oluş" yaklaşımı ile Marksist tarih yaklaşımı ve bu yöndeki çalışmaların popülerlik kazanması Osmanlı toplum yapısının değerlendirilmesinde iki ayrı uç olarak görülmektedir.

1933 ile 1960 yılları arasında Ö.L.Barkan ve H.Inalcık'ın yaptığı çalışmalarla şekillenmiş olan ve Osmanlı toplum yapısının kendine özgü olduğunu benimseyen ilk görüşe karşılık, 1960'lı yıllarda Marksist tarih yorumculuğunun kazandığı canlılık ile feodalizm ve ATÜT tartışmaları gündeme gelmiştir.

1960'lı yıllar boyunca ve hatta 1973, 1974'lere kadar Osmanlı tarihi, Türk solunun ilgi alanına girmiş

ve bu yıllarda Osmanlı tarihi ve toplum yapısı, üniversitedeki bilim adamlarının yanı sıra Türk solunun diğer kesimlerinin de ilgi odağı olmuştur. Türk solu bu dönemde dünyayı değiştirme projesine katılmak amacıyla yola çıkmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için ise, önce içinde yaşanılan toplumun analizi ve bunun içinde mevcut toplumun üstünde yükseldiği geçmiş ilişkileri yani Osmanlı'yı yorumlamak gerekiyordu. Bu sebeple Marksist teorinin temeli olan değişimi gerçekleştirebilmek için 1960'lı yıllarda Osmanlı tarihi Türk solu için ana araştırma ve münakaşa alanını teşkil etmiştir (Aydınoğlu 1992:15-24) Türk solu Osmanlı araştırmalarında ve yorumunda Marx'ın şablonunu eline alarak işe koyuldu.

Özellikle 1960'lı yıllar hem Osmanlı tarihi çalışmaları, hem de sosyoloji açısından oldukça önemlidir. Ünsal Oskay (1990:23)'a göre, Türk solunun sosyolojiye merak sarması İsmail Hüsrev'e kadar götürülebilir. Ancak bu merak sarmanın meşruluğu 1960'ların ortalarında gerçekleşmiştir. Yine bu yıllarda sol, kendisi Marksist olmayan fakat Osmanlı toplum yapısına ışık tutan analizleri ile Şerif Mardin'den bir şeyler öğrenmeye başlamıştır. Godelier'den S.Hilav'ın çevirileri, K.Tahir'in Osmanlı'ya ilişkin düşünce üretmeye başlaması hep bu döneme rastlamıştır.

Farklı yaklaşımda olanlar yaptıkları çalışmalarda belli bir dönem kıt malzeme ile de olsa bazı genel hükümlere varmaya çalışmışlardır. Araştırmalarda farklı yaklaşımlara sahip olanların gönderme yaptıkları şahısların ise aynı olduğunu görüyoruz. İnalcık, Barkan ve Köprülü'nün yanı sıra Gibb ve Bown, Hammer, Gibbons, Toynbee gibi yabancı tarihçilerin eserleri ana kaynağı oluşturmaktadır.

Biz bu bölümde, farklı yaklaşımla yapılan bu (1) çalışmalarını ayrıntılı bir tasnifini vermek istiyoruz. Bu tasnifi vermeden önce belirtmek istediğimiz birkaç husus var. Türkçe literatürde Osmanlı toplum yapısı ile ilgili farklı yaklaşımların sınıflandırılmasına ilişkin başlıca iki çalışma tesbit ettik. Bunlardan ilki M.Sencer'e ait olup, kendisi çalışmanın sonunda Osmanlı'yı ATÜT'le açıklamının uygun olacağını belirtirken; diğeri H.Berktaş'a aittir ve kendisi sonuçta Osmanlı'yı feodalizmle açıklar.

Bu temel iki çalışmanın ve birkaç makalenin dışındaki eserlerde, Osmanlı toplum yapısı ile ilgili farklı yaklaşımların tasnifinin bir iki sayfa veya paragrafla sınırlı kaldığını gördük. Bu tasniflerden bazılarında ise katılmak mümkün değildir. Mesela E.Kongar (1981:309-311)'a göre bu konuda ikili tasnif yeterlidir. Kongar, Feodalizm ve kendine özgü ayrımını yaparak ilkinin temsilcisi olarak sadece M.Kıray'ı göstermekle yetinir. Osmanlı'nın kendine özgü bir toplumsal yapıya sahip olduğunu savunanlar arasında da S.Divitçioğlu'nu, S.Mardin'i, M.Sencer'i, H.Cin'i, M.Doğan'ı aynı başlık altında ele alır. Halbuki bunları aynı başlık altında ele almak mümkün değildir. Çünkü M.Sencer, S.Divitçioğlu, ATÜT fikrini savunurken, H.Cin ve S.Mardin bunu sözkonusu bile etmezler.

Ayrıca tüm bu çalışmalarda, yaklaşımlarla ilgili belli bir zaman kesitinde ve sınırlı sayıda kişiler ele alınmış olduğu için, günümüz sosyal bilimcilerinin

(1) Burada ele alınan çalışmalar dışında, toplumsal tabakalaşma ile ilişkili olan siyaset sosyolojisi araştırmaları ve Osmanlı toplum tabakalaşmasından, Cumhuriyet dönemi Türk toplumu tabakalaşmasına geçişle ilgili çalışmaların bibliyografyası için bkz. (Akşit 1986:199)

görüşlerine değinilmektedir. Bunun dışında Osmanlı'da "kendine özgü bir toplum yapısı" olduğu konusunda tarihçilerin dışında onlarla aynı görüşü paylaşan sosyologlar yok farzedilmektedir. Biz farklı yaklaşımları ele alırken yok farzedilen bu sosyologlarımıza da yer vermek istiyoruz. H.Berktaş ve M.Sencer özellikle Weberci bir yaklaşımla Osmanlıyı çözümleyen bu sosyal bilimcilerimizin görüşlerine hiç değinmemişlerdir.

3.1.1. MARKSİST GELENEK İÇİNDEKİ FARKLI YAKLAŞIMLAR

3.1.1.1. OSMANLI TOPLUM YAPISINI FEODALİZM İLE AÇIKLAYANLAR

Bu gruba giren sosyal bilimcilerimiz, Osmanlı toplumunun kronolojik bakımdan zamandaş olduğu¹ Batı Avrupa toplumların özelliği olan feodalizmle aynı özellikler taşıdığını savunurlar. Savunmalarının temel dayanağı tarihi maddeciliktir.

Tarihi maddecilikle ilgili yayınlar, ülkemizde özellikle 1933-1936 yılları arasında yoğunlaşmış fakat geniş bir etki alanı bulamamıştır. 1940 ile 1943 yılları arasında ise sayıları birkaçı geçmeyen sosyologlarımız araştırmalarında diyalektik metodu uygulayarak, Türk toplumunu Batı Avrupa ülkelerinin tarihi evriminin belirleyicilik kalıplarına sığdıramaya çalışmışlardır (Ergun 1983:2161). Sosyologlarımızdan Ankara ekolünü temsil eden Niyazi Berkes, Behice Boran ve Mediha Berker ile İstanbul ekolünden Hilmi Ziya Ülken 1940'lı yıllarda Marksizme yönelmiş (Kaçmazoğlu 1991:30-31) ve bu yönelişte olanlardan Osmanlı toplum yapısı ile ilgilenenler açıklamalarında Marksist yaklaşımın sınıf

teorisini kullanmışlardır.

1940 kuşağı sosyal bilimcilerin özellikle N.Berkes ve B.Boran'ın yaklaşımları çerçevesinde, entegrasyona dayalı toplum modelinden uzaklaşılarak çatışmaya dayalı toplum modeline kayma görülmektedir (İlyasoğlu 1983:2172). Özellikle 1960'lı yıllarda Osmanlı üzerine yapılan çalışmaların, hemen hemen tamamının Osmanlı'nın feodal olduğu konusunda mutabık kaldıklarını görüyoruz. Çünkü bu yıllarda Marksist tarih yorumculuğunun kazandığı canlılık Osmanlı toplum yapısı değerlendirmelerini sarmıştır.

Osmanlı toplum yapısının Batı Avrupa'daki gelişmelerden pek de farklı bir çizgi izlemediği ana fikrini savunarak, Marksist tarih yorumculuğunun başını çekenler İsmail Hüsrev, Mübeccel Belik Kıray ve Behice Boran'dır. Daha sonraki kuşakta üniversite çevresinden Bahattin Akşit, Kurtkan Fişek, Yahya Tezel, Oya Sencer, üniversite dışından ise Halil Berktaş, Muzafer Erdost bu fikri savunanlar içerisinde yer alır.

Osmanlı toplumunun feodal olduğu sonucuna varanlardan İsmail Hüsrev kadro kareketi içinde yer almış ve bu konuyla ilgili görüşleri Kadro dergisinde yayınlanmıştır. İsmail Hüsrev (1932:16-23)'e göre, tarihte Osmanlı toplumunun dokusu çok renklidir. Nitelik açısından birbirinden ayrı olan Osmanlı toplumundaki sosyal ilişkilerin üstünde ve tüm Osmanlı toplumuna damgasını vuran hakim tek düzen vardır: derebeylik rejimi. Osmanlı'daki en ilkelinden en gelişmişine tüm kurumlar bu rejimin içinde ve bunun kanunlarına bağlıdır. Ona göre Osmanlı derebeyliğinin üç şeklini tespit etmek mümkündür. 1) Sipahi Derebeyliği, 2) Ruhani

Derebeylik, 3) Serbest Derebeylik.⁽¹⁾

1) Sipahi Derebeyliği; timar ve Zeamet şeklindedir. İ.Hüsrev tarihçilerin bu kurumu idari ve askeri özellikleriyle ve sınıfsal özelliği olmayan bir şekilde tanıtmaya çalıştıklarını belirtir. Kurumu bir derebeylik olarak ele almamışlardır. Ona göre köylü ile sipahi arasındaki ilişkiye bakmadan, devletle sipahi arasındaki hukuk ilişkilerine bakmak tarihçileri yanıltmıştır. Daha sonraki açıklamalarında Osmanlı köylüsünün bazı özelliklerinden yola çıkarak sipahinin bir derebeyi, şehzade, vezir, beylerbeyi gibi kimselerin de büyük derebeyleri olduğu sonucuna varıyor.

2) Ruhani Derebeylik; tekkelerin ve dini kurumların derebeyliğidir. İ.Hüsrev verdiği örneklerle tekkelerin nasıl derebeyi kurumları olduğunu ve topraksız köylü kitlelerin tekkelerin arazisinde kölelik ve ortakçılıkla geçinmeye çalıştıklarını maddi ve manevi esareti birarada yaşadıklarını göstermeye çalışır. Devlet ya da kişiler tarafından bu kurumlara, içindeki köylerle birlikte geniş toprakların gelirleri vakfedilmiştir. Bu kurumların başında Bektaşî ve Mevlevî tekkelerinin geldiğini belirterek Bektaşî tekkelerinden örnekler verir.

3) Serbest Derebeylik; bu tipin oluşumu iki

(1) Feodalite teriminin derebeylik ile karşılanması hatalıdır. Derebeylik XVII. yy.'dan itibaren klasik Osmanlı düzeninin bozulmasıyla ortaya çıkan bazı merkezkaç güçleri ifade eder. Derebeyleri duruma hakim olup, sistem oluşturmamışlardır da. İ.Hüsrev gibi S.Divitçioğlu'na feodaliteyi derebeylik terimiyle karşılamaktadır. Bu konuda ayrıntı için bkz. (Kılıçbay 1985:205), (Avcıoğlu 1968:33)

yolla olmuştur. Özel şahıslara çiftlik ya da malikâne olarak doğrudan doğruya mülk vermiş ya da fethettiğinde bazı ülkelerde toplum yapısını olduğu gibi koruyarak timar sistemine bağlamamış ve bu şekilde serbest derebeylikler oluşmuştur. İ.Hüsrev serbest derebeyliğe örnek olarak Bosna, Hersek, Buğdan, Eflak ve Şark vilayetlerini gösterir. Osmanlı yapısıyla Batı Avrupa toplumlarının yapısını karşılaştıran İ.Hüsrev hukuk ilişkilerini gözardı edip sadece ekonomik ilişkileri dayanak noktası olarak Osmanlı Toplumunu feodal tipin içine yerleştirmektedir.

Osmanlı toplumunun üretim ilişkilerine ve toplumsal kuruluşunu derebeylik olarak niteleyen İ.Hüsrev, Kadro dergisindeki makalelerinden sonra kaleme aldığı ve 1934 yılında yayınlanan Türkiye Köy İktisadiyatı adlı eserinde ise yukarıda serbest derebeylikten "Özel Derebeylik" (1990:165) adıyla söz etmektedir.

E.Kongar tarafından da bu grubun temsilcisi (1981:310) olarak ele alınan M.B.Kıray (1923) alan araştırmalarına dayanan kır ve kent sosyolojisine ilişkin çalışmalarıyla tanınmıştır. Osmanlı toplum yapısı onun asıl ilgi alanını oluşturmaz.

Değişim ve değişimin temeli tartışmalarında, Osmanlı'ya yer verir. Osmanlı toplum yapısının incelenmemesinde, özgül, çevresel ve yerel özelliklere yer veren bazı metod ve modeller (ATÜT) yerine, genel teoriden (feodalite) yola çıkmayı uygun bulur.

Kıray (1982:122)'a göre formların değil fonksiyonların ve ilişki düzenlerinin benzerlikleri ön plana çıkarıldığında Osmanlı toplum yapısının Batı Feodalitesinden önemli ölçüde farklı olmadığı görülür.

Özellikle sınıflararası ilişkiler bakımından benzerlikten çok aynılık olduğunu söylemek mümkündür. Her ikisinde de, emeğin tarımda tutulması için, köylünün kontrolü söz konusudur. Batı bunu, köylüyü toprağı ve üretimi kontrol edene açıkça bağlayarak, yani serf-lord ilişkisini kurarak sağlarken; Osmanlılarda çift bozma yasağı, şehirlere girme, yerleşme, zanaat loncalarına intisap etme yasağı ve başka bir yolla geçimin temini imkansız kılınarak sağlanmıştır. Batıda kontrolü elinde tutan sınıf lordlardır. Osmanlı lordu ise bürokrat bir lorddur ve buraya tayin ile gelir. Emeği toprakta tutma ve artık ürünü kontrol şeklindeki bu temel ilişki on asırlık Batı Avrupa Feodal düzeninde ve onaltı asırlık Osmanlı düzeninde hep sabit kalmıştır.

M.Kıray, Osmanlı toplum yapısı ile ilgili diğer yaklaşımlara karşı çıkar. O (1982:116-117)'na göre bu yaklaşım Osmanlı toplum yapısının farklılığını ve bu farklılığı tayin eden özelliğin değerler ve inanış sisteminden kaynaklandığını savunmaktadır. Bu yaklaşımın kaynağı ve ustası Weber, bizdeki temsilcisi ise S.Ülgener'dir. Değerler gökten inmediğine ve karşılıklı insan ilişkilerinin mahsulü olduğuna göre, farkın kaynağını değerlere indirgemek hatalıdır.

İkinci yaklaşım ATÜT'dür. M.Kıray, Osmanlı toplumunun ATÜT modeline uygun olmadığını, Marx'ın bu model üzerinde zaten yeterince çalışmamış olması ile bağlar görünür ifadeler kullanarak reddeder (1982:117-119). Her iki yaklaşımın yetersizliğini vurgulayan Kıray, genel teori olarak ele aldığı Feodalite, lord ve serf gibi Batı toplumunun kavramları ile Osmanlı'yı inceler.

Kıray'ın savunduğu feodalitenin Osmanlı'ya uygunluğu meselesi bölüm sonunda tartışılacaktır. Burada

belirtmek istediğimiz iki toplum arasındaki "temel sınıflararası ilişkilerin, benzerlikten fazla aynılık olduğunu" söylemesidir ki, bu mantıktaki gelişmezlik prensibine ters düşmektedir. Bu tür genellemeler uğruna, özelin gözden kaçırılması, doğru bilgi birikimini engelleyecektir. B.Boran ise bu ilişki konusunda aynılığı değil, iki toplum arasında "benzer temel özellikleri" vurgular. Şimdi B.Boran'ın görüşlerine yer verelim.

Bu grubun öncülerinden olan A.B.D.'de sosyoloji okuyan Ankara Üniversitesi D.T.C.F.'ne 1939 yılında doçent olarak atanan ve 1948 yılında bu görevden uzaklaştırılan Behice Boran (1910-1987)⁽¹⁾ 1960'lı yıllarda özellikle Yön gazetesinde çıkan yazılarında Osmanlı'yı ele almıştır. Siyasetçi özelliği ile de tanınan B.Boran, Marksist teorinin temeli olan değişimi gerçekleştirebilmek için Osmanlı tarihine ilgi duymuş, onun şablonuyla yola çıkmıştır. Şablondaki hazır kavram ise feodalitedir.

Feodal veya derebeylik tipi toplumun dayanağı toprak mülkiyeti ve toprak rantıdır. Batı'daki örneklerinden kendine özgü önemli farklar göstermekle beraber, Osmanlı toplumu sözünü ettiğimiz temel niteliklere sahip olduğu için ben onu derebeylik düzeninin bir çeşidi olarak kabul ediyor ve bu sıfatı kullanıyorum. (Boran 1968:6)

Yön gazetesinde çıkan yazılarında - Osmanlı toplum yapısı üzerine yazılan eserlerin hemen hemen hepsinde olduğu gibi - ATÜT'çü yaklaşımın muhasebesini yapar ve Osmanlı toplum yapısını incelemede kullandığı Marksist Metodun ne olduğunu açıklar.

(1) "Boran, Behice", Büyük Larousse IV (1993), 1800

O (1962a:13)'na göre her toplumun kendine has bir tarihi seyri, başka toplumlara benzemeyen özellikleri vardır. Bir toplumu doğru bir şekilde anlamak için kendi tarihi gelişimi içinde mahalli özellikleriyle görüp anlamak şarttır. Ama iş bu kadarla bırakılır. Yapılan müşterek hata çok ve çatışmalı cepheleri olan sosyal gerçeğin yalnız bir cephesini görüp, bu yakalanan cepheyi gerçeğin bütünü sanmak ve onu mutlak metod haline getirmektir.

Osmanlı İmparatorluğu ile Batı Feodalizmi arasında bir takım önemli farklar olduğu da gerçektir. Fakat Boran (1968:7)'a göre her toplum tipinin yapısal özelliğini belirleyen bazı temel kategoriler vardır. Feodal toplumun dayanağı toprak mülkiyeti ve toprak rantıdır. Temel servet biçimi toprak, temel üretim tarım ve temel gelir biçimi ise ranttır. Bu toprak mülkiyeti, devlet mülkiyeti, özel mülkiyet v.b. biçiminde; toprak rantı da öşür, ayni vergiler, angarya v.b. gibi biçimlerde ortaya çıkabilir. Ama somut plandaki bu çeşitlilik iki temel kategoriye yani toprak mülkiyeti ve toprak rantına indirgenebilir. Toprağa bağlılıkta ölçüsü de toplumdan topluma değişebilir, ama temel olan bağlılığın var oluşudur. Bu temel kategorilerden yola çıkan B.Boran Osmanlı'yı feodalite ile açıklayarak Yön'deki makalenin ikinci bölümünde Ö.L.Barkan'a bazı eleştiriler yöneltir.

B.Boran, Batıdaki örneklerinden bazı kendine özgü ayrıntılarda farklılıklar göstermekle birlikte Osmanlı toplumunun, Feodalizmin temel özelliklerine sahip olduğunu bu sebeple feodal toplum düzeninin bir türü olarak kabul edilmesi gerekliliğini savunur. O (1962:13)'na göre Batı'daki feodalite ile Osmanlı İmparatorluğu, feodal tip toplumun iki değişik örneğidir. Merkezi feodalite olarak tanımladığı Osmanlı

toplumuyla Mahalli Batı Feodalizmi arasındaki ayrımın, Batı derebeylik sisteminin kendi aralarındaki ayrımlardan daha ileri olduğunu kabul ederek feodal tip denilen toplum sisteminin Batının mahalli derebeyliği kadar Merkezi Osmanlı imparatorluğu içinde doğru olduğunu belirtir. O'na göre Osmanlı düzeni, mahalli feodaliteyi bile tasfiye edememiş merkezi bir feodalitedir. Batı'da serfin senyöre olan köleliği ile Osmanlıdaki reayanın özgürlüğü arasındaki fark sanıldığı gibi çok değildir. Her ikisi de toprağa bağlıdır ve feodal düzen bakımından da asıl önemli olan budur. Osmanlı da sipahinin mülkiyet sahibi olmaması bir çok yerde nazari kalmış olup, bunlar bir çok yerde toprağın ve köylünün ürününden faydalanmışlardır. Aslında Batı'da da senyör önceleri memur statüsünde idi. Boran Feodal tipin belirleyici özellikleri olan toprak mülkiyeti, toprak rantı ve servaj sistemi açısından çözümlediği Osmanlı toplumunu, aradaki belli farkları da kabul etmekle birlikte feodal toplum tipi içinde ele almıştır.

Buraya kadar ele aldığımız üç sosyal bilimcimiz konuyu gündeme getirip temelleri atarken ikinci kuşakta üniversite çevresinden bir çok sosyal bilimcinin de onları izlediklerini görüyoruz. Konuyla birinci dereceden ilgilenen İ.Ortaylı'dır. B.Akşit, K.Fişek ve Y.Tezel gibi sosyal bilimcilerimizin ise diğer konuların yanı sıra Osmanlı'ya da ilgi gösterdiklerini görüyoruz.

İ.Ortaylı ise tüm geleneksel toplumların birbirine benzediği görüşünden hareket ederek Osmanlı tımar sistemi ile Avrupa Feodalitesini karşılaştırarak iki sistem arasında pek de ayırıcı sonuçlar ortaya çıkmadığını belirtir. O (1976:2-6)'na göre, Tımar babadan oğula geçen, yani bir tür irsi toprak lordluğunu oluşturan bir birimdir. Tımar birimi benzeri olan toprak üniteleri sadece sipahilere değil, bu statüdeki diğer

bazı zümrelerce de tasarruf edilmiştir. Örneğin Balkanlardaki fetihler sonucunda, yerli aristokrasi bu tür birimlerin başında bırakılmıştı. Bir diğer husus eyalet valisi veya sancak beyi ile mahalli nüfuz grupları arasındaki ilişkidir. Eyalet valisinin haslardan gelirini kendi personeli vasıtasıyla toplatması imkansızdı. Bu sebeple arazilerinin küçük birimler halinde mahalli nüfuz gruplarınca yönetim ve kontrolü gerekliydi. Bu küçük toprak birimlerindeki kontrol ise, çoğu irsi olarak aynı sülalenin elinde kalmıştır. Valinin, kadının ve merkezden bağımsız diyebileceğimiz mal defterdarının bu kapalı, özerk-mâli birimler içinde yerel nüfuz gruplarının ve küçük birimlerin başındaki timarlı sipahi, vezir voyvodası gibi kimselerin etkisi altında olduğu giderek anlaşılmaktadır. Bu küçük toprak birimleri irsi olarak aynı ailede kaldığı gibi, zamanla bir toprak birikimi de olmuştur.

Sonuçta İ. Ortaylı bu makalesinde geleneksel doğu ve batı toplumları arasındaki paralellikleri ararken Osmanlı'yı feodal kavramının özellikleriyle irdelemeyi uygun bulur. O (1978:72-77)'na göre, tarihi olay ve kurumlara göz atıldığında toprak-insan ve fert-devlet ilişkilerinde Batı Avrupa'dan farklı bir geleneksel yapıya rastlamak mümkün değildir. Benzer gelenek ve kurumlar, Avrupa feodalitesinde de benzer biçimde ademi merkezîyetçi bir yönetim ve kontrol hiyerarşisiyle ortaya çıkmaktadır. "Marx'ın bile emin olmadığı ATÜT üzerindeki görüşleri Osmanlı toplumuna uygulanamaz" (1978-124). İ. Ortaylı bu fikirlerin yani ATÜT'ün, bazı aşamaların özelliklerini kavramak istemeyen neo-marksistlerce ileri sürüldüğünü belirtir.

Ankara Üniversitesinde siyaset bilimci olan K. Fişek, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesini ve

özellikle işçi sınıfını incelediği eserinde "Anadolu Toplumlarının Evriminde Ana Çizgileriyle Feodalitenin Çözülme Süreci" başlığı altında Osmanlı toplumunu feodal olarak niteler. O (1969:9-10)'na göre, bir sosyal yapının hakim niteliğini belirlemek için kesin soyutlamalara gitmek, çevresel bazı özellikleri ayıklamak ve temel gelişkinin ne olduğunu tesbit etmek gerekir. Bu çerçevede ele alındığında feodal bir yapının evrensel gelişkisi, başlangıçta toprak kulları ve toprak soyluları arasındaki gelişki, daha sonraları da kentlerle köyler arasındaki dengenin bozulmasıdır. Yalnızca toprak mülkiyetinin devletin elinde olduğuna bakarak Osmanlı toplumunda toprak kulu ve toprak soylusu gelişkisinin olmadığını söylemek mümkün değildir.

B.Akşit kendi ifadesiyle; "İsmail Hüsrev, İbrahim Yasa, Niyazi Berkes, Muzaffer Şerif ve Mübeccel Kıray'ın açtıkları araştırma yolundan yürüyerek" (1966:9) ve İsmail Hüsrev'in köy iktisadiyatı kitabını temel alarak (1966:42), Osmanlı'nın feodal olduğu sonucuna varır.

O.Sencer ise Türk toplumunun tarihi evrimini konu edinen denemesinde, tarihi maddecilik metodunu benimsediğini belirterek metodun; yaratıcılıkların katılmadığı dar bir açıdan ele alınarak, tek faktör teorisi biçimine sokulmasından ve tüm olguların tahrif edilerek mutlaka uydurulması gereken bir kalıp olarak anlaşılmasından yakındır (1969:10-14). O (1969:95-99)'na göre Türk Toplumunu kendine özgü bir yol izlemiştir. Fakat bu gelişme yine de tüm şemaların ve toplumsal kanunların dışında kalmaz. Osmanlı toplumunu sınıfsız ve evrim aşamalarının dışında göstermek yanlıştır. Osmanlı

(1) Marksist evrim şemasının objektifliğinin ve genel gelişme kanunu olduğunun doğrulama yöntemi ile ispat çabaları için bkz.(Şeref 1964:15-21).

sınıflı bir toplumdur. Bu toplumda iç gelişmeden çok dış etkilerin yol açtığı ekonomik yapı değişiklikleri sonucunda, dış kapitalizm özel feodal nitelikli yapıyı yıkmıştır.

Yahya Tezel ise Osmanlı toplumunu, feodalizm denen tarihi ve evrensel olgunun, dünyanın farklı yerlerinde aldığı biçimlerin temel ve belirleyici özelliklerinin hepsine sahip olduğunu belirtir (1974:50). Osmanlı düzeninin kendi çağdaşı dünyada hiç benzeri bulunmayan bir düzen olarak nitelenmesi, bilim dışı bir Osmanlı romantizminin ve feodalizmi bilmemenin sonucudur (1977:10-29).

Tartışmaya üniversite dışından katılan ve çalışmalarını Osmanlı üzerine yoğunlaştıran iki araştırmacı üzerinde de durmak istiyoruz. Bunlar M.Erdost ve H.Berktaş'dır.

Tartışmaya üniversite dışından katılan yazar ve yayıncı olan 1965'den başlayarak "sol yayınlar" adıyla toplumsal siyasal eserler dizini yayınlayan Muzaffer Erdost (1932)⁽¹⁾ Osmanlı'yı feodal olarak niteleyenler arasında yer alır. Edebiyatla ilgili deneme ve eleştirilerinin yanı sıra dergilerde çıkan yazılarının önemli bir bölümü Osmanlı üzerinedir. Ayrıca "Osmanlı imparatorluğunda Mülkiyet ilişkileri" adlı bir de eseri⁽²⁾ vardır.

(1) "Erdost Muzaffer " Büyük Larousse VII, (1993), 3758

(2) Yukarıda adı geçen eserin dışında imparatorluğun feodal toplumdaki, kapitalist topluma geçişini engelleyen sebepler için bkz (Erdost 1984:9-16), yazarın Osmanlı toplum yapısıyla ilgili olarak Aydınlık gazetesi ile, Türk Solu ve Ülke dergilerinde de çeşitli makaleleri yayınlanmıştır. Bkz. (1969a:345-368), (1969b:117 - 126), (1978: 109-248).

Eserde Asya üretim tarzının teorik açıklaması verildikten sonra, Osmanlı imparatorluğu'nun merkezi ve askeri feodal bir devlet niteliği gösterdiği belirlenir. M.Erdost (1984:182-187)'a göre Osmanlı toplumuyla ilgili araştırmalarda, reaya ile timar sahibi arasındaki ilişkiler göz önüne alınarak sonunda reaya üzerinde hukuki ve idari haklara sipahinin değil devletin sahip olması sebebiyle bu ilişkinin feodalizme uygun olmadığı sonucuna varılmıştır. Halbuki Osmanlı toplumunda Batı Avrupa'da olduğu gibi küçüklü, büyüklü birbirinden bağımsız feodal birlikler değil tek feodal vardır ve bu, devletin sahibi Osmanlı ailesidir. Sipahiler ve diğer toprak sahipleri hukuki ve idari yetkileri bakımından ikinci derecede feodallerdir. Timar, feodal askeri örgütlenmenin imparatorluktaki adıdır ve feodal devletin askeri örgütlenmesinin toprağa tekabül eden biçimidir. Timar rejiminin ortadan kalkmasıyla timar ve toprak sahipleri biraz daha bağımsızlaşmış ve toprakları kendi üzerlerine tapulamışlardır.

Kısa bir süre Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Tarihi Bölümünde asistanlık yapan daha sonra ise çalışmalarını yurt dışında sürdüren H.Berktaş'ın çeşitli çalışmaları vardır. Türkiye Tarihi, sosyoloji, fikir tarihi ve politika konularında çok sayıda makalesi, Saçak, Yapıt, Türkiye Gerçeği, Tarih ve Toplum, Toplum ve Bilim gibi dergilerle Aydınlık gazetesinde yayınlanmıştır. Osmanlı toplum yapısına ilişkin görüşlerini "Kabilelerden Feodalizme" adlı eserinde bulmaktayız.

Feodalizmin, neden kabile toplumuyla kapitalizm arasında esas ve evrensel bir üretim tarzı olduğunu açıklamakla işe başlayan H.Berktaş, Feodalizmden ayrı bir Asya tipi üretim tarzının mevcut olup olmadığı ve

XV ve XVI. yüzyıllardaki Osmanlı toplum yapısının bu kavramla açıklanıp, açıklanamayacağı sorularına kitabında cevap arar.

Araştırmacı yazar Halil Berktaş, Osmanlı'yı ATÜT'le açıklayanlara şu iki noktada karşı çıkarak feodalizm fikrinde ısrar eder. O (1983:12)'na göre, öncelikle Marx'ın orjinal ATÜT taslağı, ilhamını ortaçağdaki yakın doğudan değil, asıl doğudan ve ilk çağdan alır. İkinci olarak Marx, Osmanlı toplumunu ATÜT'e örnek olarak kesinlikle göstermemiştir. Çünkü ATÜT kapsamı bakımından, feodalizmi ve feodalizme öngelen köleciliği, pre-historik kandaş eşitlikçilikten çıkışın Antik ve Cermanik diye adlandırılan diğer aşamalara göre dahi geri bir zaman dilimini oluşturur.

H.Berktaş Osmanlı toplumunun feodal olduğunu çünkü feodalizm soyutlamasından hareket edilecek olursa farklılıkların özde değil, görünümde olduğunu belirtir. O (1983:335-339)'na göre tüm ortaçağ toplumlarında toprak bir özel mülkiyetin değil, çeşitli kesim ve zümrelerin farklı düzeylerdeki fakat içiçe geçen mülkiyet, zilliyetlik ve intifa haklarının konusu olmuştur. Bu bakımdan ortaçağda Batı'da toprağın tek tek aristokratların, Osmanlı'da ise tek tek dirlik sahiplerinin değil de padişahın şahsında devlete ait olması durumu değiştirmez. Önemli olan hukuki biçim değil, mülkiyet ve bölüşüm ilişkilerinin içeriğidir. Aynı şekilde aristokratlar köylüler üzerinde siyasi, hukuki ve ekonomik yetkilere sahip iken Osmanlı'da dirlik sahiplerinin yargı yetkisinin olmaması özde değil görünürdeki farklılıktır. Önemli olan bağımlı bir köylülüğün ve rant toplayıcı aristokrasinin karşılıklı varlığıdır.

(1)
H.Berktaş klasik Osmanlı düzeninin son tahlilde feodal üretim tarzına dayalı olduğunu; bu feodalizmin siyasi-hukuki üst yapısının, Batı Avrupa Senyörlük sistemine kıyasla daha merkezi bir karakter taşıdığını, bu görece merkeziyetin, pre-kapitalist üretim ilişkilerini, çözümlemeye karşı daha dirençli ve durağan kıldığını belirtir.

(2)
Özetle bu görüş taraftarları Osmanlı toplumunu aynı zaman diliminde yer aldığı batı örneklerine göre irdeleme eğilimindedirler

Bu bakışa göre her toplum kendi gelişme hızının verdiği ölçüde önceden belirlenmiş ve feodalizm-kapitalizm-sosyalizm sırasını izleyen bir tarihsel gelişme çizgisinin üzerinde ilerler. (İslamoğlu 1991:22)

Genel olarak Osmanlı toplumunu, Feodal batı toplumlarıyla sosyo-kültürel realitedeki görünüş

-
- (1) H.Berktaş'ın metodolojik yaklaşımıyla ilgili olarak A.G.Sayar şunları belirtir. H.Berktaş açıktan açığa Pöpper'ci bilim felsefesinin kriterlerini sosyal bilimler için savunmaz fakat, eserinde bir yanlışlık anlayışını da ihmal etmemiştir (Sayar 1986:2).
- (2) Bu görüş taraftarlarıyla ilgili olarak yukarıda ele aldığımız sosyal bilimcilerimizin dışında burada vereceğimiz eserlerde de Osmanlı toplum yapısının feodal olduğu konusunda tesbitler vardır. ilgililenenler için bu eserleri vermek istiyoruz. (Şanda 1970), (Aksoy 1969), (Üşür 1992a:467-474), (Eliçin 1965:33-43), (Perinçek 1968:287-323), (Alpay 1968: 38-465), (Alpay 1969:448-477), (Başar 1964:4-13), (Oyan 1983a:11-13), (Oyan 1983b:17-20). Ayrıca 1882 ila 1963 yılları arasında yaşayan ve sosyoloji alanındaki makaleleri ile tanınan M.Ali Şevki'nin Osmanlı tarihinin sosyal bilimlerle açıklanması için bkz.(Şevki 1968).

benzerliklerine dayanarak karşılaştırmaktadır. Reaya-Serf, Timarlı Sipahi-Senyör benzerliğine bakılarak Osmanlı toplum yapısı konusunda karar verilmeye çalışılmıştır. Osmanlı ile Batı'nın özde bir karşıtlık oluşturduğu varsayımına karşı çıkılmıştır.

3.1.1.2. OSMANLI TOPLUM YAPISINI ATÜT İLE AÇIKLAYANLAR

Osmanlı toplumunda feodal bir yapının bulunduğunu ileri sürenlerin yanı sıra ATÜT'ün varlığını ileri sürenler ayrı bir grubu oluşturmaktadır. Osmanlı toplum yapısını Batı evrim şemasına tam uyduramayan ve Osmanlı toplum yapısının Klasik Batı şablonuyla açıklanmasının çıkardığı güçlükler karşısında Türk Sosyal bilimcilerinin bir kısmı ATÜT kavramına sıkı sıkıya sarılmışlar ve bu kavram 1965 yılında konuya yeni bir canlılık getirmiştir.

Tek çizgili tarih görüşü taraftarları, bu çizgiye uymayan toplumların açıklanışında ATÜT'le rahatlarken, Batıda, "...1931 Leningrad Konferansı, çoğu Asya toplumunun çözümlenmesinde ATÜT'ü reddetmiştir" (Turner 1984:62). Buna karşılık bizde özellikle 1960'lı yılların ikinci yarısında ATÜT'ü⁽¹⁾ batı literatüründen keşfeden sosyal bilimcilerimiz kavramı Osmanlı toplum yapısının açıklamasında kullanmaya başlamışlardır. Batıda 1930'lu yıllarda tartışma konusu olan kavram bizde 1960'lı yıllarda konuşulmaya başlamıştır.

Batı Marksizminin tartışmalarının odak noktasını ATÜT'ün evrensel gelişme aşamaları içinde sayılıp

(1) ATÜT'ün Marx tarafından yeterince aydınlatılıp belirginleştirilmediği, Ortaçağ İslam toplumunun dayandığı iktisadi sistemin çağdan çağa değiştiği bu toplumlar için feodal veya ATÜT denilemeyeceği konusunda bkz.(Rodinson 1978:70-81).

sayılamayacağı düşüncesi oluştururken, bizde 1960'lı yılların ikinci yarısında bu tartışmaların etkisiyle yeni bir döneme girilmiş ve bu dönemde tarihimizle ilgili Marksist yaklaşımlar Batı Marksizminin kendini yenileme çabalarından esinlenmiştir. Feodal olarak isimlendirilemeyen Osmanlı toplumunun ATÜT'le açıklanıp açıklanamayacağı hararetli tartışmalara yol açmıştır (Timur 1989:35-36).

Daha önceki açıklamaların büyük bir kısmı beşli şema (ilkel komünal-köleci-feodal-kapitalizm-sosyalizm) çerçevesi içinde düşünülüp geliştirilirken (Üşür 1992a:467), Batı Marksizmin kendini yenileme çabalarıyla 1960'larda ATÜT tartışmaları gündeme gelmiştir.

Tartışmalarda farklı görüşler yer almaktadır. Bir kısım ATÜT'ün tutarlı ve mantıken belirli olmadığını savunurken, diğer bir kısım ATÜT'ün Marksist tarih anlayışını tek çizgililikten kurtardığını benimser (Üşür 1992b:88). ATÜT'cü tezlere (Gürsel 1977:114-115) göre Avrupa'da görülen feodal ve köleci toplumların dışında kalan tarım temelinde örgütlenmiş tüm toplumlar bu kavram aracılığıyla açıklanabilir. Ayrıca toplumların tarihi gelişimi tek değil iki çizgi izlemiştir. İlki Avrupa'ya özgü gelişim çizgisidir: "ilkel komünal-köleci-feodal-kapitalist-sosyalist toplum" aşamaları. İkinci gelişim çizgisi ise "ilkel komünal toplumAsya Tipi Toplum ve Blokaaj" şeklindedir. İkinci gelişim çizgisini izleyen toplumların kapitalist aşamaya geçmeleri mümkün değildi.

Bu tezin savunucularına (Sertel 1977:63) göre Osmanlı'yı ATÜT kavramıyla incelemenin dört haklı sebebi vardır. İlki Osmanlı imparatorluğunda özel mülkiyetin yokluğu, ikincisi devletin merkezi niteliği ve siyasi

haklardan yararlanan aristokratik kökenli Bey'lerin varolması, üçüncüsü doğu despotizmi, sonuncusu ise kendine yeterli ve çevreden soyutlanmış köy birimlerinin varlığıdır.

Bu varsayımlara (İslamoğlu 1991:18-19; Kışlalı 1987:44-45) göre ATÜT kavramının temelinde devlet ile kırsal taban arasındaki boşluk yatmaktadır. Devletin otoritesini sınırlayacak ara yapılar yani sınıflar yoktur. Asya'nın ekonomik durgunluğu bu sınıfların ve sınıf mücadelesinin yokluğu ile açıklanmaktadır. Marx Doğu Despotizminin temelini toprağın devlet mülkiyetinde olmasına bağlamıştır. Toprak üzerinde özel mülkiyetin olmayışı, aynı zamanda devlete meydan okuyacak toprak sahibi bir sınıfın varolmayışını da açıklamaktadır. Bu yapı içinde, ortak çıkarları olduğu halde bu sınıf çıkarlarını gerçekleştirecek sosyo-ekonomik bağlardan yoksun birbirinden yalıtılmış köy toplulukları despotik devletin otoritesine karşı çıkamıyorlardı. Bu durum Asya toplumlarının durağanlığını ve tarih dışı oluşunu açıklamaktadır.

Özetle bu tip toplumların en önemli özelliği dört noktada toplanabilir. İlki mülkiyetin müşterek ya da devlete ait olmasıdır. İkincisi kapalı bir ekonomik sistem hakimdir. Üçüncüsü, ekonomik faaliyetlerde tarım esas olmakla birlikte çağına uygun küçük sanayi de vardır. Son olarak, devlet kamu hizmetlerini yürütmekte bunun için de artık değeri vergi ya da diğer zorlamalarla ele geçirmektedir (Sezal 1991:24-25).

Asyanın durağanlığı, özel mülkiyetin yokluğu, devlet egemenliği ve köy ekonomisinin üstünlüğü şeklinde özetlenebilecek ATÜT tezinin son tartışmalarla Marksist kategoriler listesinden çıkarılması önerilmiştir. Sebep

ve ATÜT'ün Marx'ın gazetecilik ve bilim öncesi dönemine ait olduğudur (Turner 1991a:36). Ayrıca teorik olarak tutarsız ve ideolojik olarak da kusurlu görüldüğü için bazı batılı bilim adamları ATÜT'ün ihraç edilmesini isterler (Turner 1991a:72).

Yukarıda açıklanan bu görüşler çerçevesinde Batı'da 1930'lu yıllarda ATÜT'ün bazı kesimlerde reddedilmesine karşılık "1960'ların başında Fransa'da canlanan ATÜT tartışmaları kısa sürede... Türkiye'ye ulaşmıştır." (Toprak 1986:437). Türkiye'ye ulaşan bu dalganın edebiyat alanındaki temsilciliğini Kemal Tahir yaparken, akademik düzeyde Selahattin Hilav, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer, Muzaffer Sencer ilk temsilciler olup, ATÜT kavramı ile sosyal bilimcilerimizi tanıştırmışlardır.

M.Kıray'a göre toplumsal araştırmalardan çok daha fazla olan tarihi araştırmalarla yani bireysel özelliklere önem veren bilgilerle, toplumsal araştırmalar birleşince ATÜT'cü yaklaşım birden önem kazanmıştır (Kıray 1982:118). Bir başka sebep ise Feodalizm açıklamalarının yetersizliğidir. 1960 ve 1970'li yıllarda Osmanlı toplum yapısı üzerine yazılan eserlerin hemen hepsinde ATÜT'cü yaklaşımın bir muhasebesinin yapıldığı görülmektedir.

Ülgen Oskay, 1970'lerin ikinci yarısında Kemal Tahir, Sencer Divitçioğlu ve İdris Küçükömer'in başlattığı bu akımın Birikim dergisinde odaklaştığını (1990:23) belirtir. Ancak Birikim dergisinden daha da önce 1960'lı yıllarda çıkan ve B.Boran, N.Berkes, D.Avcıoğlu, C.Tanyol, S.Divitçioğlu gibi sosyal bilimcilerin de yazılarının yer aldığı haftalık Yön gazetesinde ATÜT, önemli tartışmalara yol açmış ve

Marksist sosyal bilimcilerimiz arasında zıtlasmalar meydana getirmiştir. Özellikle D.Avcioğlu, S.Divitçioğlu'nu ATÜT'le ilgili sert bir dille eleştirerek bilimsel olmamakla suçlar. D.Avcioğlu'nun bu görüşlerini ileriki satırlarda vereceğiz. Türk solu, kendi içinde ATÜT-feodal zıtlasmaını yaşarken, Türk sağ her iki kavramı da eleştirir. Bunu da ileriki satırlarda ele alacağız.

H.Berktaş 1970'lerin sonlarında ATÜT'ün gerek aşırı indirgemeciliği, gerekse somut durumları somut analizlerden geçirmeye yatkın bir araç olmadığından terkedildiğini (1993:7) belirtir. H.Berktaş'ın söylediğine örnek olarak Huricihan İslamoğlu'nu gösterebiliriz. Kendisi sonradan ATÜT açıklamasını terk eder. Ayrıca bugün ATÜT açıklaması Türk sosyal bilimlerinde unutulmuş görülmektedir. Osmanlı'yla ilgili başka problemler ilgi alanını oluşturmaktadır.

Şimdi de, Osmanlı'yı ATÜT'cü bakış açısıyla irdeleyen belli başlı sosyal bilimcilerimizin görüşlerine yer vermek istiyoruz.

Osmanlı toplumunu ATÜT çerçevesi içinde ele alan ve sorunu derli toplu etkin bir biçimde ortaya koyan ilk eser S.Divitçioğlu'na aittir (İnalçık 1993:6; Kıray 1982:130; Sencer 1969:73). Paris İktisat Fakültesi mezunu ve İstanbul Üniversitesinde görevli, iktisat tarihçisi olan, yerli ve yabancı çeşitli gazete ve dergilerde makaleleri yayınlanan S.Divitçioğlu (1927)⁽¹⁾ bu alanda ilk olma özelliğine sahip "Asya Üretim Tarzı ve

(1) "Sencer Divitçioğlu" Büyük Larousse, VII, (1993), 3238

(1)
Osmanlı Toplumu" adlı eserinde Osmanlı toplum yapısını klasik Marksist şemanın dışında görür.

O (1981:54)'na göre idareci sınıf sermaye ve ticaretle ilgisi olmayan bir müsrifler kalabalığıdır. İmparatorlukta askeri timar sistemi hakimdir. Timar sahibi ne toprağın mülkiyetine ne de tasarruf hakkına sahiptir. Timar verasetle geçmez mutlak hakka sahip olan Sultandır. Dolayısıyla Divitçioğlu, Osmanlı toplumunda toprağın devletin malı ve sipahinin de devletin temsilcisi olan bir memur olduğu sonucuna varır. O'na göre timar sahipleriyle Ortaçağdaki Avrupa senyörleri arasında bir paralellik kurup Osmanlı sisteminin klasik tipte bir feodal sistem olduğunu söylemek hatalıdır.

Divitçioğlu bu tesbitinden sonra Osmanlı toplumunu Asya Üretim Tarzıyla karşılaştırarak özetle şu sonuçlara varıyor (Divitçioğlu 1981:119-125).

1) Her iki Modelde Toprak Mülkiyeti: Marx, Asya üretim tarzında toprakların mülkiyeti hususunda bazen özel mülkiyetin yokluğu, bazen müşterek mülkiyet, bazen komün mülkiyeti, bazen de devlet mülkiyeti deyimlerini kullanmıştır. Osmanlı toplumunda ise topraklar mirîdir, murakabesi devlete aittir.

(1) Yukarıda adı geçen bu eserin yanı sıra ayrıca "Asya Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler" (1965:10-30) adlı eserinde verilen sayfalar arasında Marx'ın ATÜT ile ilgili görüşlerini bir model olarak toparlamış ve ikinci bir modelle ATÜT tipolojisinin azgelişmiş ülkeler çözümlenmesinde katkılarını çıkarmak amacını gütmüştür. Ayrıca az gelişmiş ülke halkları, onların derebeylik sistemi üzerine kurulmaları, toplumda bireyler arasında menfaat birliklerinin iktisadi grup veya sınıfların doğuşuna sebep olması konusunda bkz. (Divitçioğlu 1964:1-6). Genel teori kurma çabaları için bkz. (Divitçioğlu 1977:133).

2) Her iki Modelde Sınıflaşma: Marx'a göre Asyal devlet birleştirici, ulu bir varlığa sahiptir. Halk ise genelleşmiş köledir. Osmanlı toplumunda, çoklukla kullanılan devlet ve sultan üstün otoriteyi temsil eder. Kullar ve ulema seçkin sınıfı oluşturur. Tabi ya da sömürülen sınıf asıl üretici olan reayadır.

3) Her iki Modelde Sınıf Çatışması: Asya toplumlarında hakim ve tabi sınıflar arasındaki sınıf çatışmasını üreticiler tarafından yaratılan artık-ürün gaspedilme şekli belirler. Artık ürünün vergi, haraç ve angarya şeklinde devlete geçer. Osmanlı toplumunda reaya tarafından yaratılan artık ürün, mükemmel bir vegi sistemi yoluyla devlete ve sipahiye geçer. Angarya genelleşmiştir. Devlet artık ürünü kendi keyfince kullanmakta serbesttir.

4) Her iki Modelde Devletin Yaptığı Kamu İşleri: Asya üretim tarzında devlet kamu işleri yapmakla görevlidir. Osmanlı toplumunda da kamu işleri ve hizmetleri devlet ve devleti temsil eden hakim sınıf tarafından yapılır.

5) Her iki Modelde Köy Üretim Şekli: Asya üretim tarzında köy ekonomisi tarım ile el sanatları arasındaki iş bölümünün oldukça gelişmiş olduğu ve bundan dolayı, kendini destekler karakterli bir ekonomidir. Osmanlı ekonomisinde köyün kendini destekler olduğu muhakkaktır.

6) Her iki Modelde Köy ve Şehir İş Bölümü: Asya Üretim tarzında şehir ve köy farklılaşmamıştır. Osmanlı ekonomisinde ise ikili ekonomi belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Bir yandan gelişmiş şehirler, öte yandan köylü ekonomilerinin hakim olduğu bir kır kesimi vardır. Şehir ve köy birbirlerinden kopmuştur.

7) Her iki Modelde Durağan Hal: Marx'a göre Asya üretim tarzında ekonomi, bir yandan kendini destekler köy ekonomilerinin varlığı, öte yandan devletin yaptığı kamu işleri dolayısıyla içsel dinamikten yoksun, sağlam ve dayanıklı durağan ekonomiler halindedir. Osmanlı toplumunda ise hakim sınıfın yapmak zorunda olduğu kamu işleri içinde hiç biri üretken yatırım değildir.

Divitçioğlu birinci, ikinci ve üçüncü başlıklar altında belirtilen hususlarda her iki model arasında benzerlik, diğer hususlarda ise farklılık olduğundan behsederek Osmanlı toplumunun Asya üretim tarzına yaklaştığı sonucuna varıyor. S.Divitçioğlu mülkiyet biçimi, köy ile kent arasındaki işbölümünü ele alarak Osmanlılar'da ATÜT paralelinde bir ekonomik model tasarımı kurmaktadır.

S.Divitçioğlu'nun yanı sıra ATÜT konusunu ilk işleyenler arasında adını sayacaklarımızdan birisi de Selahattin Hilav'dır. S.Hilav "...Asya Tipi Üretim Nedir? Yön 18 Şubat 1966 yazısıyla konuyu açıyor" (Kıray 1982:130). Yazar ve çevirmen olan (1928-) dergi ve gazetelerde deneme ve inceleme yazılarıyla tanınan⁽¹⁾ S.Hilav, bu konuda yazdığı yazı ve çevirileriyle konuya ilgi uyandırmıştır (Sencer 1969:73). K.Marx'ın "Şark Meselesi", F.Engels'in "Sosyalist Düşüncenin Gelişmesi" (1964), Henri Lefebvre'nin "Marx'ın Sosyolojisi" (1968) adlı çalışmalarını çevirerek konuyu odak noktası haline getirmiştir. Ayrıca ATÜT'le ilgili çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Yine bu konuda ilkler arasında zikredebileceklerimizden birisi de İdris Küçükömer ve Muzaffer Sencer'dir.

İktisatçı olan İdris Küçükömer Osmanlı'dan

(1) "Selahattin Hilav" Büyük Larousse, X, (1993), 5272

"Asyagil Timarlı Üretim Biçimi" (1977:28) terimiyle söz eder. O (1969:11-28)'na göre Osmanlı'nın tarihi oluşumu içinde bir sınıf yapısı oluşmamıştır. Ne alt gruplar, ne de yönetici bürokratlar sınıfa dönüşebilmiştir. Yönetici bürokratların elde ettikleri ürün, üretim araçları sahipliğini sağlamaya ve yatırıma kullanılmamış, tüketime gitmiştir. Ayrıca toplumun tüm katlarından yönetici gruba girip orada rütbe alabilme yolu açıktır. Osmanlı üretim ilişkilerinin merkeziliği, batıdaki gibi otonom tüccar şehirlerinin ortaya çıkmasını engellemiştir.

M.Sencer ise ATÜT kavramının batı yazımında gereğince işlenmediğini, bunun sebebinin ise ATÜT'ün batı evrim şemasının dışında kaldığını belirtir. Bizde ise ATÜT kavramının amaçlı ya da amaçsız saptırılıp yozlaştırıldığını bu sebeple kavramın yeterince geliştirilemediğine değinir. O (1969:377)'na göre feodal kökenden üretilen bir tarihle ATÜT'ten üretilen bir tarihten günümüze aktarılacak kalıtlar çok değişiktir. ATÜT odaklı bir tarih bakışının, bugüne değin feodal gözlükle bir türlü seçilemeyen gerçekleri gün ışığına çıkarabilmekte yardımcı olacağına kuşku yoktur. Feodal tarih yaklaşımıyla çözümünde güçlük çektiğimiz sorunların ATÜT yaklaşımıyla doğru konarak cevaplama ihtimali çok daha yüksektir. Bu sebeple ATÜT kavramı yeterince geliştirilip açıklandığı takdirde Osmanlı toplum yapısını açıklayacak en iyi teorik bağlamdır.

ATÜT'cü yaklaşımda olanların akademik çevrede yer aldıklarını görmekteyiz. Şimdi ele alacağımız Hurucihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder de üniversitedendir. H.İslamoğlu ve Ç.Keyder, özellikle Osmanlı'nın toplumsal kuruluşunda egemen üretim tarzının ATÜT olduğu, bu görüşe karşı ileri sürülen merkezi feodalizm görüşünün ise yetersiz olduğunu (İslamoğlu,

Keyder 1977:56) belirtirler. Birlikte yazdıkları makalelerinde⁽¹⁾ tarih yazımının gelişme şekli ve yönünü çizmek amacının yanı sıra, ATÜT kavramının salt teorik tartışmanın ötesinde nasıl kullanılabileceği anlatılmaktadır.

Makalenin Osmanlı tarihini araştıran ve okuyanların kullanabilecekleri kavramsal bir çerçeveyi geliştirmek amacıyla yazıldığını belirten Ç.Keyder (1983:108-126)'e göre Osmanlı tarihi Asya Tipi Üretim Tarzının hakim tarz olduğu bir dünya imparatorluğundan, kapitalist dünya ekonomisi içine geçişi anlatacak biçimde yazılmalı. O'na göre Osmanlı toplumsal kuruluşunda egemen üretim tarzı ATÜT'tür. Bu toplumsal kuruluş sonraki dönemlerinde feodalleşmiş bölgeleri de kapsar; ama bu bölgeler ATÜT'ün devlette somutlaşan egemen sınıfının kendilerine yüklediği iş bölümüne tabi olurlar.

Halen O.D.T.Ü. ekonomi bölümünde öğretim üyesi olan H.Cihan İslamoğlu, Ç.Keyder'le yazdığı makalesinde Osmanlı için ATÜT'ü önerirken, 1991'de yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü" adlı eserinde bu fikrini değiştirdiğini görmekteyiz. O'na (1991:18-24) göre imparatorluğun klasik çağında kırsal ekonomide ciddi bir dinamizm söz konusudur. "Doğu Despotizmi" v.b. gibi kavramlaştırmalarla ve salt zora dayalı

(1) H.İslamoğlu ve Ç.Keyder'in "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneriye Yanıt" makalesine karşılık yöneltilen eleştiriler için bkz. (Ateş 1978:92-102) Toktamış Ateş bu makalesinde S.96'da, Asya Tipi Üretim tarzı teorisinin tam olarak oluşturulamamasına ve Osmanlı'nın bu çerçeve içinde yerini alamamasına rağmen Osmanlı toprak düzeninin feodalite olmadığı konusunda H.İslamoğlu ve Ç.Keyder'le hemfikir olduğunu ancak diğer konularda onlardan ayrıldığını belirtir.

baskıcı-otoriter etmenlerle Osmanlı ilişkiler sistematiğini açıklayabilmek mümkün değildir.

Eser'de yer yer ATÜT'e yapılan şiddetli eleştiriler H.İslamoğlu tarafından bu görüşün terkedildiğini göstermektedir. Kendisi de eserinin ondört numaralı dipnotunda şu açıklamaya yapar (1991:251). Kendisi ve Ç.Keyder devlete bir sınıf karakteri atfetmek eğilimindedirler. Böylece Osmanlı'daki temel sınıf gelişmesini devlet (artığı çeken sınıf) ile artığı üreten köylü sınıfı arasındaki ilişki olarak tanımlarlar. Bu sebeple de, devletin despotik niteliğinin bir özelliği ve topluma müdahalesinin tek aracını, devletin vergi toplama işlevi olarak tanımlamak suretiyle ATÜT benimsemesine bağlı kalırlar. Osmanlı Devleti ile ilgili bu görüş H.İslamoğlu tarafından Ottoman Empire and the World Economy içinde s..101-59 arasında yadsınmaktadır. "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü" adlı eserinde ise Doğu Despotizmi ve ATÜT sıkı bir sorgulamadan geçirilmektedir.

Buraya kadar ele aldığımız sosyal bilimcilerimiz Osmanlı'yı asıl ilgi alanlarında tutarak bu konuda yoğunlaşmışlardır. Şimdi kısaca ele alacağımız son iki sosyal bilimcimiz özellikle Osmanlı üzerinde yoğunlaşmış olmayıp, tartışmalara dışarıdan ilgi duyarak eserlerinde birkaç paragraf ya da cümleyle de olsa konuya değinmişlerdir. Doğan Ergun ve Nurettin Şazi Köseihal konuya dışarıdan ilgi duyanlardır.

Sosyologlarımızdan D.Ergun ATÜT nitelemesini Osmanlı toplumu için uygun bulanlardandır. O'na (1984:163-164) göre özellikle 1960 yılından beri ülkemizde yayınlanan bazı kitaplarda ileri sürülen bazı düşünceler son derece yanlış ve yetersizdir. Çünkü kendi tarihi ve ekonomik gerçeklerimizi açıklamak için ilmi

araştırmalar yapmadan yani olgulara dayanmadan ya da pek az olguya dayanarak açıklamalar yapılmaktadır. Bunlar en bilimsel yöntem olan diyalektik yöntemi bildikleri halde, onu kendi tarihi ve toplumsal gerçeğimize uygulamadan yani derin ilmi araştırmalar yapmadan ya da ençok olguyu açıklayabilecek varsayım kurup araştırma yapmadan, o yöntemin açıkladığı bazı Batı toplumlarının belirleyici kalıplarına kendi özel tarihi ve toplumsal gerçeğimizi zorlayarak sığdırmaya çalışmaktadırlar. Bu hem tembellik hem de siyaseti ilmi gerçeğin önüne geçirenlerin çalışmalarıdır.

Türk tarihi ve toplumu üzerine yapılan araştırmaların yetersizliğine daha sonraki sayfalarda da değinilen D.Ergun (1984:165-166)'a göre yapılan bu araştırmalar içinde Kemal Tahir'in Türk toplumu ile ilgili inceleme düşünceleri çok önemlidir. O tarihi evrim içinde Türk toplum yapısını açıklamak için, klasik tarihi maddeciliğin, ya da ancak Batı Avrupasını açıklayabilen tarihi maddeciliğin yeterli olmadığını ileri sürmektedir ve özellikle Kemal Tahir, Türk toplumunun tarihini incelemek için Batı gelişme çizgisinin dışında yer alan başka bir üretim biçimi açısının yani ATÜT kavramına yakın bir kavramın "bir varsayım değeri taşıması" gerektiğini ileri sürmektedir.

Kemal Tahir'in bu açıklamasından yola çıkan D.Ergun, Türk toplumunun tarihini daha doğrusu, Türk toplumundaki sınıflaşmayı açıklayabilmek için Kemal Tahir'in düşüncesi doğrultusunda kurulacak varsayımın, başka varsayımlara oranla en çok olguyu açıklayabilen ve gerçeği akla dayanan bir biçimde kavramamızı sağlayan bir varsayım olacağı inancında olduğunu belirtir.

Kemal Tahir'in kaleme alınmış sohbetlerinde sık sık Osmanlı'nın Batı'dan farklı olduğuna dair tesbitlere

rastlamak mümkün. Bu fark o kadar barizdir ki "Bizî ters çevirdikleri zaman Batı, Batıyı ters çevirdikleri zaman biz çıkarız" (Bozdağ 1980:139). Her açıdan iki toplum birbirinden farklıdır.⁽¹⁾

Ünsal Oskay, K.Tahir'in iki toplum arasındaki farkı vurgulamasının bizim onu ATÜT'cüler arasında zikretmemizi engellememesi gerektiğini belirtir. Ona (1990:23-24) göre Kemal Tahir'in kendi ATÜT'cü açıklama girişimlerine ters düşen Devlet Ana'daki "rahman devlet" anlayışı K.Tahir'in⁽²⁾ yanlış anlaşılmasına sebebiyet vermiştir.

Ü.Oskay'ın bu açıklamasına karşın H.Berktaş, K.Tahir için "...bize ATÜT'cü olmaktan çok sui generis' çi gözüküyor." (Berktaş 1989:292) diyerek tereddüdünü belirtir ve bu konuda kesin bir ifade kullanmaktan kaçınır. Biz de K.Tahir'i ATÜT grubu içinde andık. K.Tahir'in ilk çalışmalarında ideolojik ortamın da etkisiyle Osmanlı'yı belli kalıplara sığdırmaya çalıştığını, fakat daha sonra sık sık Osmanlı'nın özgünlüğünü vurguladığını söyleyebiliriz.

N.Şazi Kösemihal'in ise, D.Avcıoğlu'na ait "Türkiye'nin Düzeni" adlı eseri tahlilinde bir cümleyle de olsa Osmanlı'nın ATÜT'e bağlı olduğu konusunda karar kıldığını görüyoruz. N.Şazi Kösemihal (1969:7-8)'e göre imparatorluğun kalkınmamasında ve geri kalmasında

(1) Feodalite ve derebeyi kavramlarının birbirine karıştırıldığı, feodal toplumun özellikleri ve bunun Osmanlı ile taban tabana zıtlığı konusunda Kemal Tahir'in fikirleri için bkz (Bozdağ 1980:135). Osmanlı reayası, padişah, soyluluk, zenginlik ve ticaretin Osmanlı'daki şekillenışı konusundaki fikirler için bkz (Bozdağ 198:58-64), ayrıca bkz. (Sezer 1992:12, 14-20).

(2) K.Tahir'in Osmanlıyla ilgili görüşleri için ayrıca bkz. (Tahir 1992).

D.Avcıoğlu'nun belirttiği, batı kapitalizminin ve emperyalizmin etkisi kadar D.Avcıoğlu'nun sözünü etmediği, ATÜT'e bağlı oluşumuzun, İslam uygarlığına girmemizin ve Osmanlıların milli burjuva sınıfının doğmasını engellemesinin de etki oranı büyüktür. N.Şazi Kösemihal, Osmanlı'nın ATÜT'e bağlı olduğu düşüncesinin henüz teori, varsayım düzeyini aşmadığını belirtmekle birlikte ATÜT'e bağlılığı bir faktör olarak belirtir.⁽¹⁾

Üniversiteli ATÜT'cülerin yanı sıra, üniversite dışında yer alan ve tarihimize Marksist bir yorum getirmek isteyen Hikmet Kıvılcımlı'dır.

Askeri tıbbiyeyi bitiren, siyaset adamı ve yazar olan H.Kıvılcımlı (1902-1971) Marx ve Engels'in çeşitli eserlerini yayınlamış, Tarihsel Maddecilik yanevini kurmuştur.⁽²⁾ Birçok eseri bulunan Türk Solu dergisi ile Aydınlık gazetesinde de yazıları çıkan H.Kıvılcımlı'nın konumuzla ilgili olarak "Osmanlı Tarihinin Maddesi" adlı eseri bulunmaktadır. Eserde Marx'ın teorisi kullanılarak, Osmanlı'nın toplum yapısı tahlil edilir ve çeşitli tabakalar tek tek ele alınır.⁽³⁾ H.Kıvılcımlı (1974:33,36,37) sayfaları arasında ATÜT'e duyduğu yakınlığı üstü kapalı bir tarzda da olsa ifade eder. Osmanlı toplum yapısını Marksist bir yorumla Osmanlı Toplumunu çözümleme iddiasında bulunan iktisatçı ve sosyologların yanı sıra bir de tıp doktoru böylelikle yerini almış olur.

(1) Türk iktisat tarihi yazınının, Osmanlı Üretim Tarzı tartışmalarına 1960'lı yıllarda bir hatayla başladığı, bunun da Tarz yerine Biçim kavramını kullanmak olduğu, biçim kavramının değişmeyi içermediği konusunda ve sonuçları için bkz.(Kılıçbay 1985:360).

(2) "Hikmet Kıvılcımlı" Büyük Larousse XIII, (1993), 6736

"Hikmet Kıvılcımlı" Meydan Larousse XI, (1993), 261

(3) Bkz.(Kıvılcımlı 1974:99-154 ve 241-312), (Kıvılcımlı 1969:119-133).

Özetle S.Hilav, S.Divitçioğlu, İ.Küçükömer ve M.Sencer ATÜT'cü yaklaşımın öncüleridir. 1960'lı yılların özellikle ikinci yarısında çıkan eserleri konuya canlılık getirmiştir. ATÜT'cü yaklaşımın daha sonraki ikinci dalgasını Ç.Keyder, H.İslamoğlu oluştururlar. Fakat H.İslamoğlu daha sonraki yıllarda fikrini değiştirir. N.Ş.Kösemeihal ve D.Ergun gibi konuya uzaktan ilgi duyarak tartışmalara katılanlar da olmuştur.

3.1.1.3. FEODAL VE ATÜT NİTELEMESİ DIŞINDA AÇIKLAMA GETİRENLER

Marksist evrim şemasının yetersizlikleri bazı sosyal bilimcilerimizi Feodal ve ATÜT nitelermeleri dışında farklı kavramlar kullanmaya itmştir. Marksist metodoloji ve evrim şemasına yakınlık ve sempatilerine rağmen, şemanın olanı açıklamadaki eksikliği sebebiyle Osmanlı toplum yapısını açıklamada yeni çıkış yolları ve kavramlara başvurmuşlardır.

Mesela; N.Berkes doğu despotizmi; C.Tanyol ve onun izleyicisi sayabileceğimiz İ.Cem Kerim devlet; D.Avcıoğlu "Pre-kapitalist"; T.Timur "Protofeodal"; C.Talas, Ö.Ozankaya "Teokratik" kavramlarında ısrarlıdırlar. Bu terimlerin yanı sıra M.Heper ve Ş.Mardin Weber'in etkisiyle prebendalizm ve patrimonyalizm kavramlarını gündeme getirirler. Bu başlık altında ele alınanların çoğunda Marksist teorinin izleri açıktır. Ş.Mardin ve M.Heper'in açıklamalarında Weber'ci izler vardır. Bu sebeple bu son ikisi bundan sonraki başlık içinde ele alınacaktır.

Osmanlı toplumunun feodal olmadığı, feodalizmden ayrı ve farklı olarak ATÜT'e dayandığı görüşü yaygınlık kazanırken, Doğu despotizmi ayrı bir açıklama biçimi

olarak ortaya çıkar. ATÜT'cüler de doğu despotizmi kavramına sık sık başvurmuşlardır. Fakat ATÜT'ün özelliklerinden birisi olan "despotik devlet" kavramı açıklamasını ön plana çıkararak açıklama yapan N.Berkes'tir.

Doğu despotizmi kavramını kullananlar, Osmanlı toplum yapısını kesin olarak bir kategoriye sokmaktan kaçınmakla birlikte Marx'ın ATÜT terminolojisini kullanarak onu Batı Feodalitesinden farklı saymaktadırlar. Bunlar Osmanlı toplumunu, açıkça ATÜT kategorisine sokmamaktadırlar. Fakat sık sık "ATÜT'e dayalı", "merkezi despotik" gibi açıklamalar getirmektedirler. ATÜT terminolojisini kullanmaları sonucu, çoğunlukla ayrı bir kategoride değil de ATÜT'cü⁽¹⁾ açıklamaların içine yerleştirilerek adları anılmaktadır.

Osmanlı toplumunu ATÜT kategorisine sokmasının yanı sıra açıklamalarına "Asya Tipi Despotluk" kavramını da ekleyen S.Yerasimos'a (1980:55-56) göre klasik feodalizmde devletin hiçbir ekonomik rolünün bulunmamasına ve bu işlerin tamamının senyörler tarafından yerine getirilmesine karşılık doğuda durum bunun tam tersidir. Sosyal hayatın her alanına yayılan sürekli müdahale siyasi iktidarın güçlü bir şekilde merkezileşmesine yol açar. Bu "Asya Tipi Despotluk"⁽²⁾ olarak dile getirilir. Sistemin en önemli özelliği toprağın devlet mülkiyetinde olmasıdır.

Özel mülkiyetin yokluğu, keyfi yasalar, mutlak siyasi güç ve genel kölelik despotik yönetimin dört ana

(1) Mesela M.Sencer (1969:66-72) sayfaları arasında, H.Berktay da (1989:291-292) sayfaları arasında N.Berkes'i ATÜT'cüler arasında anmaktadırlar.

(2) Despot ve Despotizm kavramları için ayrıca bkz "despot", "despotizm" Meydan Larousse VI, (1993), 3086

sebebini oluşturur (Turner 1991a:114). Montesquieu despotizmin başlıca örneği olarak Asya imparatorluklarını, özellikle de Türkiye'yi gösterir. Despotizmde korku hakimdir. Keyfi yöneticiyle ilişkilerinde zayıf olan kitlelerin aşırı eşitliği vardır. Halk ve yönetici arasında iletişimi sağlayan bir toplumsal yapı yoktur. Böyle bir yapıda benlik biliciliği, kişisel özgürlük ve insanın bireyselliği hakkında hiçbir kavram gelişmemiştir. İlahi bir kisveye bürünmek despotik yöneticinin genel özelliği olarak karşımıza çıkar. Bu şartlar altında yaşanan köleci eşitlik fertteki yaratıcı dehanın gelişmesine de engel teşkil etmektedir (Turner 1991a:19-23).

H.İslamoğlu (1991:20-21)'na göre bu kavram, İslam siyasi yapısını ve toplumunu tasvirde kullanılmaktadır. Bu kavram çerçevesinde İslam Toplumu, içindeki köy toplulukları, aşiretler, loncalar, etnik ve dini gruplar gibi özerk ve birbirinden ayrı birimlerin ancak din ideolojisi ve kurumları etrafında bütünleşebildiği bir hücreli yapı olarak görülmektedir. Doğu despotizmi ise topluma zorla kabul ettirilmiş ve sosyal bütünleşmenin dışında kalmış bir yapıdır. Toplumdaki gruplar despotün yönetimine karşı çıkamamaktadır. Bu sebeple meşru siyasi varlıkları öne süremedikleri gibi siyasi dönüşüm de sağlanamıyor. Hükümler, siyasi hayatın dışında kalan tebaasının gözünde kendini meşrulaştırmak zorunluluğunu duymamaktadır. Otoritesini salt kaba kuvvetten almaktadır. Devlet ile toplum arasında herhangi bir yapısal bağ olmaması toplumda siyasi ve toplumsal durağanlığı doğurmaktadır. Baskı kurumları olan ordu ve bürokrasi bu baskıyı, din ve kültür kurumları olan İslam Hukuku, ulema ve tarikatlar aracılığıyla meşrulaştırmaktadır.

Sosyolog ve iktisat tarihçisi olan, çalışmalarını Osmanlı dönemi iktisat tarihi ve Osmanlı Toplu yapısı üzerinde yoğunlaştıran N.Berkes, sosyal bilimcilerimiz içinde yukarıda açıklanan Doğu Despotizmi kavramını, Osmanlı toplum yapısı açıklamalarında en fazla ön plana çıkararak kullanandır.

N.Berkes Çin, Hindistan ve İran bölgelerinde kurulan devletler ile Bizans imparatorluğu ve Rus Çarlığı'nı Doğu Despotizmi başlığı altında ele almakla birlikte, eserlerinde Doğu Despotizmi başlığı altında Doğu İslam devletlerini, özellikle Osmanlı imparatorluğunu inceler.

N.Berkes Doğu Despotizmi kavramı ile ilgili açıklamalarında Aristo, İbn Haldun, Hobbes, Marx ve Montesquieu'a atıflarda bulunarak Despot ve Despotizm kavramının kazandığı anlamlar üzerinde durur.⁽¹⁾

O (1976:97-98)'na göre Despotizm, üst'ün tek başına gücü sağlamasıdır. İbn-i Haldun'un Mukaddime adlı eserinde belirttiği gibi bu sistemde Hükümdar kendini bir kul kütlesi ile çevreleyerek bunu başarır. Kulların kökleri toplumdan kopuktur. Böylelikle hükümdar kendi soyunun, kavminin asabiyeti (ruh birliği ve dayanışması) yerine, kulların kendine bağlılıktan gelen asabiyetini oluşturur.

Berkes (1976:17-23)'e göre Osmanlı toplum yapısı geleneksel doğu despotizmine bağlıdır. Osmanlı tarihini incelerken belli dönemleri ayırdetmek, bir dönemden bir sonraki döneme nasıl geçildiğini anlamak için şarttır.

(1) Bu anlamlar için bkz (Berkes 1978:22, 23), Osmanlı'ya bağlılık ve despotizm sözünün kullanılmasındaki rahatsızlık için bkz.(Berkes 1976:132-135).

Birinden diğetine geçişin hangi etkenler altında olduğunu anlamakla Osmanlı tarihinin diyalektik evrim süreci kavranabilir ve sistemin feodal mi yoksa depotik mi olduğuna karar verilebilir.

Osmanlı toplumunun feodal veya teokratik olarak nitelenmesi Osmanlı geleneğine aykırı ve yabancıdır. Berkes Türk düşünce hayatının en üst düzeyinde bulunan aydınların Osmanlı toplumunu kimi kez feodal kimi kez teokratik veya hem teokratik, hem feodal olarak tanımlanmasına karşı çıkar.

N.Berkes Yön adlı haftalık gazetede yayınlanan "Az Gelişmişliğimizin Tarihsel Nedenleri" başlıklı yedi bölümlük makalesinin ilkinde şunları tesbit eder (1966:8). Marksist şemayı benimseyenler, kapitalist ekonominin etkisi altına girmiş ona şu veya bu şekilde bir tepki gösterme haline gelmiş toplumları hiç tereddütsüz feodalizm aşaması içine koydular. Mikroskopik inceleme yerine aşama şemaları moda oldu. Batı etkisi altında kendi tarihini uydurma şekillerle öğrenmiş toplumlarda bunun zararlı etkileri olmuştur. Çünkü okumuşlar hazır şema ve formüller varken tarihin örümcekli ağlarına bulanmamışlar ve tarihimizi hazır fikirlerin şemalarına göre yorumlamışlardır.

N.Berkes (1976:21)'e göre Osmanlı rejimi ne feodaldır, ne de teokratik. Hele hem feodal hem teokratik hiç değildir.

Osmanlılarda feodalizm yoktu. Çünkü,

Doğrudan doğruya ekonomik üretim sınıflarının üstüne savaş ve fetihten edinilmiş güçle kendini oturtan ve o sınıfların üretiminin değerinden bir pay alarak servet, hazine edinen bir devlet (Berkes 1970:43)

olarak kurulmuş ve zaptettikleri topraklarda feodalizmi yıkıp, timar sistemini yerleştirmişlerdir. Bunun yanı sıra,

XIX yüzyıl öncesi Osmanlı düzenini teokratik bir düzen olarak tanımlayıpta yanlış ve yetersizdir... dış görünüşte Osmanlı halife padişahlarıyla papalar arasında benzerlik vardır. ikisi de en üstün güç sahibi makam feodal, şehirli, köylü ya da emekçi sınıflarını temsil etmez. Rejimlerde böyle sınıflar da kabul edilmez. Papalar da padişahlar gibi, toplum sınıflarından sökülüp, sahneye çıkan oyuncular gibi kılık değiştirdikten sonra, içine girdikleri özel bir ocakta yükselerek papa olurlar... Osmanlı padişahlığı ise bir kilise, ya da din hükümranlılığı değildir. O feodal ya da kapitalist ekonomiye katılmamıştır... din maslahatı değil devlet maslahatı başta gelir. Din adamları devlet maslahatının ...görevlileridir. Bunların kendileri... bir ruhban "corpus" değildir. (Berkes 1984:86-87)

Bu açıklamalardan sonra N.Berkes despotizm ya da padişahlık rejiminin feodalizm, teokrasi ve tiranlık yönetimlerinden ayrılması gerektiğini (1984:86) belirtir ve Osmanlı toplumunun nasıl tanımlanacağı konusunda şunları belirtir;

Osmanlı devlet rejimi (Halife Padişahlığı) feodal ya da teokratik olmadığına göre onu nasıl tanımlayacağız? Onun en kısa tanımlanışını Batı Avrupa siyasa ve din geleneğinden farklı bir gelenekten geldiğini hatırlamakla kavrayabiliriz. Bu, siyasaca Doğu despotizmi, dince Sünni Halifeliği geleneğidir. (1978:25,26)

N.Berkes Doğu devlet ve toplum modeli ile bu modelin gelişmiş bir örneği olan Osmanlı toplumu ile ilgili açıklamalarında görüşlerini İbn Haldun'un açıklamaları üzerine oturtur.

N.Berkes'in Osmanlı toplum yapısına ilişkin çözümlemesi eleştiriye uğramıştır. Kısaca değinecek

olursak N.Berkes toplum tarihimizi ele alırken, doğu despotizmi, Osmanlı toplumunda feodalitenin yokluğu gibi fikirleri ilk kez tartışma gündemine getirmiştir. Doğu toplumlarının durgunluğu gelişmeye kapalı oluşu ve devrimlerin yokluğu gibi görüşler, batılı oryantalist bakışın Osmanlı'ya yakıştırmaları olup, N.Berkes'in bu tezler çerçevesinde oluşturduğu görüşler toplumumuzu gerçek çehresi ile tanıtmamaktadır. Kendisi yabancı bir bakış açısının tanıtıcılığından öteye gidememiştir (Coşkun 1991:84). N.Berkes Osmanlı toplumunu tanımlamada bizde olmayan ölçütleri kullanmış ve Osmanlı devletini Doğu despotizminin en gelişmiş örneği olarak değerlendirmiştir. N.Berkes aydınlarımızın tarihimizi hazır fikirlerin şemalarına göre yorumladığını belirtirken aslında kendisi de, Marksist terminolojiyi kullanarak onu batı tipinden farklı olan Doğu ya da Asya tipinden saymıştır (Coşkun 1987:58). Doğu ya da Asya tipi çözümlemesi ve Marksist terminolojiyi kullanması N.Berkes'in ⁽¹⁾ATÜT'cü yaklaşım içine yerleştirilmesine de sebep vermiştir.

N.Berkes 1965 yılında yayınladığı "Türkiye İktisat Tarihi" adlı eseri ve yine altmışlı yıllarda Yön Gazetesinde çıkan yazılarında doğu despotizmi kavramını ele alırken, yine Yön Gazetesinde aynı yıllarda çıkan yazılarıyla Cahit Tanyol ayrı bir açıklama tarzı ve Kerim Devlet kavramı ile karşımıza çıkar. Daha sonraki yıllarda İ.Cem, C.Tanyol'u andıran açıklamalarla gündeme gelirken, K.Tahir'in "Devlet Ana"sında da "Kerim Devlet" teması işlenir.

Altmışlı yıllarda Osmanlı toplum yapısına ilişkin en ilginç açıklama C.Tanyol'a aittir. Çünkü o

(1) N.Berkes'in Osmanlı ile ilgili fikirlerinin tahlili için bkz. (Mardin 1992b:239-248).

bir yandan Osmanlı'nın Batı'dan farklı olduğunu vurgularken bir yandan da İslamiyet ve Sosyalizmin birleşebileceği konusundaki fikirleriyle, Osmanlı toplumunu, Marksist teoriyle açıklayanların dışında ve onların tepkilerine yol açan bir çizgi takip eder ve "kerim devlet" kavramını gündeme getirir.

Bu tepkilerden ilki B.Boran'dan gelir. B.Boran Yön gazetesinde yayınlanan (1962a:13) bir makalesinde, C.Tanyol'un Marksist Metodolojiyi kabul eder ve savunur görüldüğü halde Osmanlı toplum yapısı açıklamalarında bu metodu kullanmadığını belirtir.

C.Tanyol'a göre "Osmanlı Devleti teokrazi miydi?" sorusuna olumlu cevap verenlerin önemli bir kısmı Atatürk Devrimlerini savunanlar ve hilafetin kaldırılmasına gerekçe arayanlardır. Osmanlı devlet yapısının feodal olduğunu iddia edenlerin önemli bir bölümü ise bunu, Marksist toplum ve devlet anlayışı hesabına ileri sürmektedirler (1989:111). Türk toplumunda, Osmanlı'dan bu yana yaşanan gelişki sınıflar arasında değil, toplumla devlet ve tabakalar arasında cereyan etmiştir (Tanyol 1973:429).

C.Tanyol'un sosyolojik açıdan Türk devletinin niteliklerini, batılılaşıma ile sömürgeciliğin boyutlarını, devletin nasıl yürüdüğünü, toplumun nasıl bir uçuruma itildiğini belirterek çıkar yolun niçin sosyalizm olduğunu ispata çalıştığı (1965b:7) yazı serisinden, Osmanlı toplum yapısına ilişkin orjinal görüşlerini yakalamak mümkün. C.Tanyol'un bu yazı serisinde hem Osmanlı toplum yapısı, hem de Cumhuriyet Türkiye'sine ilişkin görüşleri birlikte yürümektedir. Biz Osmanlı toplum yapısına ilişkin olanları ön plana çıkardık.

C.Tanyol'un ilk tesbiti; toplum yapımızın Batı'dan farklılığıdır. Bizim sosyal, politik ve ekonomik kuruluşumuz batıdan tamamen ayrıdır ve ayrı olacaktır. Biz batılı değiliz ve batılı apayrı bir insan tipine sahiptir (1965a:16). Devlet batıda sosyal sınıflar üzerine kurulmuştur. Bizim gerek toplumumuz, gerekse devletimiz çok farklı sosyal şartların ürünü olup, bizde batılı anlamda sınıf bilinci yoktur. Devletin esas olduğu sınıfsız ve karmaşık bir toplum yapısı vardır. Batı'da sınıf devleti vardır, bizde kapıkulu devleti. Batı'da devlet ve teb'a bağlantısı başkadır, bizde başkadır. Batı bireyci, biz toplumcuyuz. Batıda üretim araçlarına sahip olan sınıf devlete de sahip olur (1965b:12).

Osmanlı devletinde gerek üretim araçlarının, gerekse üretim kaynaklarının mülkiyeti ne bir şahsın, ne bir zümrenin, ne bir sınıfın, ne de halkın elindedir. Osmanlı'da hakimiyetin ana unsuru olan üretim kaynakları sahipsizdir. Ne devletin ne de halkın malıdır. Allah'ındır (1965e:7). Batı toplumlarında toprağa sahiplik varken, Osmanlı'da toprağın kullanım hakkı söz konusudur. Ayrıca batıda görülen toprak köleliği, Osmanlı'da yoktur (1962:7-8). İslamiyet kudretin kaynağı olan servet birikimini önlemek için prensipler koymuş, bu prensipler sınıf farklılaşmasının gelişimine engel teşkil etmiştir (1965c:12). C.Tanyol'a göre yukarıda sıralanan tüm bu farklılıklar, Osmanlı'yı feodaliteden ayıran en önemli özelliklerdir. C.Tanyol'un Osmanlı toplumunu sınıfsız olarak nitelemesi, bizce Osmanlı'da batılı anlamda sınıfın bulunmadığı şeklinde yorumlanabilir. Yoksa farklılaşmanın ve tabakalaşmanın olmadığını söyleyerek sosyo-kültürel realiteye ters düşmek mümkün değil.

Burada dikkat çekici husus C.Tanyol ile İ.Cem'

in fikirlerindeki benzerliktir. Her ikisi de Osmanlı'nın sınıfsız ve kerim devlet olduğu konusunda mutabıktırlar. N.Berkes çalışmalarında Doğu Despotizminin, geri bıraktırıcı bir faktör olduğu, sivil toplumun ve demkrasinin oluşup serpilmesinin önünde bir engel teşkil ettiği sonucuna varırken, İ.Cem, C.Tanyol'a paralel fikirlerinde Osmanlı'nın çağının ilerisinde kerim ve sınıfsız bir devlet olduğu sonucuna varır.

İ.Ortaylı'nın konunun başında verdiğimiz alıntısında, İ.Cem'i de Doğu despotizmi kavramını kullananların içine soktuğunu görüyoruz. Fakat hem İ.Cem, hem de C.Tanyol'un tanımladığı devlet despot olmaktan çok kerim ve koruyucudur. İ.Cem (1974:87-114)' e göre Osmanlı'nın Batı toplumlarından farkı, özel mülkiyet tanımayan, adeta sosyalist bir toplum düzeni özelliği göstermesidir. Osmanlı'larda toprağın devlet mülkiyetinde bulunduğu, özel mülkiyet yerine kamu mülkiyetinin egemen olduğu, geniş bir devletçilik politikasının yürütüldüğü, bu yüzden Osmanlı'larda ticaret ve sömürü sisteminin önlendiği ileri sürülmektedir. Kollektivizmden ferdiyetçiliğe doğru değişme, timar sisteminin bozulup, toprak düzeninde özel mülkiyete geçme, Osmanlı toplum düzeninin çözülüşünde önemli rol oynamıştır.

C.Tanyol ve İ.Cem'e benzer açıklamalarla karşımıza çıkan bir başka yazar ise Ali Gevgivili⁽¹⁾'dir. Siyaset, ekonomi, sinema ve toplum konusunda yazıları olan A.Gevgivili, öğretim üyesi olup iki çalışmasında Osmanlı'ya ilişkin açıklamalar bulunmaktadır. Bu iki çalışmasında doğu despotizmi kavramını yumuşatarak kullanır ve kerim devlet açıklamalarına yaklaşır.

(1) "Ali Gevgivili" Büyük Larousse IX, (1993), 4540

O (1987:4-6)'na göre Osmanlı sultanı ya da kamusal otoritesi doğu despotizminin oldukça hoşgörülü bir biçimini temsil eder. Bireyler için toprakları ancak kullanma hakkı söz konusu olup bu, geniş köylü yığınlarını Batı feodalizmine göre daha özgürce davranışa iten son derece önemli bir tarihsel etkidir. Osmanlı bürokrasisi batılı sivil bürokrasiden farklıdır. Batı'daki sivil bürokrasinin tersine, Osmanlı devlet bürokrasisi, tüm ekonomi üstünde bazen bir egemen sınıf gibi tasarruf yetkisini kullanabilen, üretim araçlarına sahip olmasa bile sahipmişçesine geniş yetkilerle donatılan, kendine özgü bir sosyal statüye sahiptir.

A.Gevgivili Türk toplumunda Klasik feodalizmin Batı ile eşzamanlı olarak doğuşunu önleyen tarihi sebepler üzerinde durarak şunları belirtir (1972:48-49). Anadolu, genellikle Batı Avrupa'nın etki alanı içinde yer aldığı halde feodalizme ve oradan da kapitalizme geçememiştir. Bunun bir sebebi ne tümüyle doğulu ne de tümüyle batılı bir dünya görüşünü temsil eden Anadolu insanı iken, bir diğer sebebi Anadolu ekonomik yapısıdır. Kamusal mülkiyet anlayışının yerleştirilmesi ise feodalizmin en önemli reddidir. İslam fetih hukuku ile Türk göçebe geleneğinin birleşimi olan miri (kamusal) toprak düzeni, hem toprak aristokrasisinin görülmeyişinin hem de feodal anlamda sermaye birikmeyişinin ana sebebidir.

"Doğu despotizmi" ve "Kerim devlet" nitelendirmelerinin dışında Osmanlı'yı teokratik kavramıyla Ö.Ozankaya ve C.Talas yaklaşır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, C.Tanyol (1989:111)'a göre "Osmanlı devleti teokrasi miydi?" sorusunu olumlu cevaplayanların büyük bir kısmı Atatürk devrimlerini savunanlardır. Ö.Ozankaya da Osmanlı'nın

teokratik olduğu konusunda ısrarlıdır. O (1990:118122)' na göre Osmanlı'nın tüm teokratik devletler gibi dini bir kuruluğu vardır. Hukuk, Őeriat adına hareket eden devlet yapısının gereği olarak, dini hukuktur. İktisadi düzende bu dini elbiseyi üstüne giymiŐtir. Ahlak korkuya dayalıdır. Erdemin temeli Allah korkusudur. Düzenin tüm değer ölçüleri dini kılığa bürünmüŐtür. Sipahiler timar ve zeamet sahiplerine bağlı olarak ekonomi ve mali  rg t  yürütmekle görevlidirler. Tebaa ve reaya devlete bunlar aracılığıyla bağlıdır. Bunlar toprak sahibi Avrupa seny rlerinden farklı olarak padişahın emriyle has, timar, ya da zeametlerini y tirebilmekle birlikte reaya bunların serfleri durumundadır. Askeriye ve ilmiye tabakaları dışında kimse toprağa tasarruf sahibi olamamaktadır.

C.Talas Osmanlı imparatorluğundan başlayarak günümüze kadar uzanmıŐ olan sosyal politikaların iŐŐi sınıfını kapsayan yanını inceleyerek, değişik dönemlerin kendine özgü Şartlarında oluşan politikaları eleştirel bir yaklaşımla ele aldığı çalışmasında ATÜT vurgusuyla birlikte özellikle teokratik ve doğu despotizmi kavramları ağırlık vererek kullanmıştır. Talas (1992:33-38)' a göre, Osmanlı imparatorluğu'nda üretim biçimi, kuruluŐnudan başlayarak onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar ATÜT niteliğinde kalmıştır. İmparatorluk teokratik ve despotiktir. Hükümdar kendisini sadece Tanrı önünde sorumlu tutmaktadır. Halka karşı sorumsuz bir yönetim vardır. Zaten despotik yönetimde bir kişi yasadız, kuralsız ve yalnız kendi iradesi ve tercihine göre yönetir.

D.Ergil'e (1990:7) göre de Osmanlı imparatorluğu teokratik ve çok uluslu bir ortaçağ imparatorluğudur.

Öğretim  yesi, gazeteci, yazar D.Avcıoğlu (1926-

(1)
1983) önceki açıklamalardan farklı olarak, Türkiye'nin geri kalışını incelediği eserinde, bu geri kalışı ne göçebe çobanlığa bağlayan Toynbee'nin teorisine, ne Müslümanlığın ileri gidişe engel olduğunu ileri süren bazı batılı yazarların düşüncelerine, ne de feodalite ve ATÜT düşüncelerine katılır. Osmanlı toplum yapısının açıklanmasında prekapitalist kavramını ileri sürer.

(2)
D.Avcıoğlu Türkiye'nin geri kalmış bir ülke olmayıp, emperyalizmin geri bıraktığı bir ülke olduğunu belirterek, açıklamalarında Osmanlı düzenininin ATÜT'den neden ayrıldığını ve neden feodal üretim biçimine yaklaştığını belirtir. O'na göre Osmanlı düzeni kapitalizme doğru evrimde önemli aşamalar olan zanaat, tarım ve ticaret farklılaşmasında önemli adımlar atmış şehirlerarası uzlaşmaya ve ticaretin genişlemesi sürecine girmiştir. Küçük işletmelerde tarım yapan köylünün artık ürününü almaya yetkili toprak sahibinin feodal ya da merkezi otorite olması, tarih açısından önemli bir ayırım değildir. Feodal mülkiyet ya da devlet mülkiyeti sanıldığından daha az önemlidir

Osmanlı toplum düzeninde 16. yüzyılda başlayan değişimler, pre-kapitalist düzeni temelinden sarsan ve daha ileri bir toplum kuruluşunu filizlendiren olaylardır. Prekapitalist düzenin çözülmesine ve kapitalist düzene geçişe yol açan faktörlerden çoğu -köyden şehire işgücü, ticari sermaye birimi, lonca

(1) "Doğan Avcıoğlu" Meydan Larousse II, (1993), 1035

(2) D.Avcıoğlu'nun, "Türkiye'nin Düzeni" adlı eserinde kullandığı metodun "tek yanlı nedensellik" olduğu, bunun yerine "karşılıklı bağımlılık" metodunun kullanılması gerektiği konusundaki eleştiriler için bkz. N.Şazi Kösemihal'in "Türkiye'nin Düzeni Üzerine"(1969:4-5)

düzeninin zorlanması, köyde farklılaşma gibi-Batıda olduğu gibi Osmalıda da ortaya çıkmıştır. Fakat Osmanlı toplum yapısı kapitalizme doğru gelişirken, bu konudaki öncülüğü Batıya kaptırmıştır. Bunun sebebi ise Batının feodal bir düzene, doğunun ise ATÜT'e bağlı olması değil batının tabii kaynaklarından yoksun oluşu ve denizaşırı seferlere yönelmesi sebebiyle sömürgecilik ve bunun sağladığı imkanlardır (Avcioğlu 1968:11-26 ve 105-107). Sonuçta D.Avcioğlu Osmanlı toplum yapısına Feodal veya ATÜT kavramlarıyla yaklaşmak yerine herkesin üzerinde anlaşabileceğini umduğu daha genel bir kavram olan "prekapitalist düzen" (1968:17) kavramını tercih eder:

D.Avcioğlu, S.Divitçioğlu'nun ATÜT çözümlemesine karşı çıkarak Onu Marksizmin elifbasını bilmemekle suçlar. Ona göre

Türk sosyalistlerine şimdilik düşen iş, yeni toplumsal gelişme kanunları ve teoriler icat etmek yerine, sosyalist metodu doğru kullanmaya alışarak, Türk toplumunun evrimi hakkında tarihi ve sosyolojik araştırmalara girişmektir (Avcioğlu 1966b:112).

Avcioğlu'na göre Divitçioğlu'nun çözümlemeleri "hiç de Marksist ve bilimsel değil" (1966b:12)'dir.

Çünkü bu dönemde bilimsellik Marksizmle eş anlamlıdır. D.Avcioğlu kapitalizm ve sosyalizm dışında ATÜT diye bir sistemin varlığını düşünmenin tehlikeli olduğunu, bilinen sosyalizm ve kapitalizmin dışında yeni bir azgelişmişlik teorisi kurmanın ve sosyalizm ötesinde yeni gelişme biçimleri aramanın anlamsız olacağını (1966a:11) belirtir.

D.Avcioğlu, A.Savaş Akad, Ç.Keyder, S.Divitçioğlu, İ.Küçükömer'in hararetle savundukları görüşün Osmanlı toplumuna uymadığını, Marksist tarih

anlayışından yola çıkarak örneklendirir. "Anadolu isyanlarını sınıf çatışması, Türmen ayaklanmalarını da feodalizme karşı geliştirilmiş bir tepki şeklinde yorumlar.

T.Timur ise Osmanlı'yı feodalizme geçiş halinde ⁽¹⁾(protofeodal) bir toplum olarak niteler. Osmanlı tarihinin analizinde problem teşkil eden unsurları maddeler halinde sıralamakla işe başlar. O'na (1979:125-128) göre tarihi süreci açıklamakta en ilmi metod tarihi maddeci metoddur. Osmanlı tarihinin analizinde problem kaynağı olan üç sebep vardır. İlki tarihçilerimiz bilgileri farkına varmaksızın Osmanlı ideolojisi ile sunmuşlar, bu sebeple de Osmanlı gerçeğini ortaya koyamamışlardır. İkincisi batı tarihi bilinmemektedir. Üçüncü sebep ise tarihi maddeci metod ve bilgilere sahip olmamaktır. Bu üç sebebin etkisiyle Marksist analizler de ilmilikten uzak bir nitelik kazanmış ve yeni bir ideolojik baraj yaratmıştır. T.Timur tarihçilerin yaptıkları çalışmaların her şeye rağmen kimi Marksist araştırmacıların çalışmalarından çok daha faydalı olduğu görüşündedir.

Çünkü bu Marksist araştırmacılar Osmanlı'yı feodal olarak nitelemişlerdir. Halbuki feodal toplumun en önemli kriteri olan a) insan münasebetlerinin kişileşmesi, yani somut senyör serf münasebeti, b) Aristokratik hiyerarşi, c) Monarşik ihtilalin sembolik bir anlam taşıması Osmanlı'da hiçbir zaman mevcut olmamıştır (1968:36) ve Osmanlılar çeşitli yollarla toplumdaki feodal ilişkilerin gelişmesini sürekli

(1) "Melckechvili'de de olduğu gibi Eski Doğu'nun erken feodal toplumları genellikle proto-feodal kavramıyla karşılanmakta ve Ortaçağın olgun feodal toplumlarıyla birlik noktaları yanında ayrılık noktaları da belirtmek istemektedir." (Oyan 1983b:19).

önlemeye çalışmışlardır (1979:155).

Kuruluşundan onsekizinci yüzyıla kadar olan dönemde Osmanlı toplumu çağdaşı diğer toplumlar gibi kapalı zümrelerden oluşuyordu. Fakat bu zümreler modern sınıflar haline dönüşememişlerdir. İnsanlık tarihinin evrensel eğilimlerini üretim tarzları ve münasebetleri tayin eder. Fakat bu üretim tarzları üst yapı unsurları ile bütünleşirler (1986:32). Bu sebeple salt üretim tarzına bakılmamalıdır. Problem evrensel planda ele alındığında toplumların evrimlerini açıklayan evrensel kategorilere dayanmak ve somut bilgileri bu kategorilerin ışığı altında incelemek gerekir (1979:129).

T.Timur Osmanlı Toplumunu ATÜT ve Doğu despotizmi çerçevesinde değerlendiren tezlere katılmaz. O (1989:37)'na göre Osmanlı devletiyle ilgili veriler çerçevesinde, hakim üretim tarzı olarak, bu toplumda ne ATÜT'den, ne köleci toplumdan, ne de klasik anlamıyla feodalizmden söz edilebilir. T.Timur'a göre Osmanlı toplumu iç dinamiği itibariyle feodalizme geçiş halinde, yani feodalizmin ilkel çağını yaşamış bir toplumdur. Bu aşama Batı'da da yaşanmıştır. Fakat Osmanlı belli bir barış dönemi yaşamadığı için timar sistemi değişerek klasik feodalizme dönüşememiştir. Yöneticiler iktidarı ellerinde tutmak için protofeodal (feodalizme geçiş) bir rejim olan timar sistemini ülkede hakim kılmışlardır.

İktisat tarihçisi M.A.Kılıçbay ise Osmanlı üretim tarzının, klasik döneme ait alt dokusal çevresini incelediği eserinde, Osmanlı sistemini feodal üretim tarzına uydurma çabasından kaçınarak, Osmanlı üretim tarzına kendi işleyişi içinde teşhis koymaya çalışmıştır.

O (1985:316-427)'na göre Osmanlı Devleti feodalleşme süreci içine girmiş topraklar üzerinde belirmiştir. Ne var ki göçlerin ve verimli savaşların meydana getirdiği ortam, güçlü bir merkez oluşturmıştır. Ayrıca üretici sayısının işlenebilir topraklara oranla yeterli olması, emek fazlası, miri toprak rejiminin oluşmasını yani tüm toprakların çıplak mülkiyetinin devlete ait olmasını doğurmuştur. Emek bolluğu, üreticinin nispi bağımsızlığı, Osmanlı üretim tarzında feodaliteyi mümkün kılan şartların oluşmasını engellemiştir. Artığın bir kısmına vergi yoluyla el konulmuştur. Halbuki feodalitede artığın tümüne emek-rant yoluyla el konur.

M.A.Kılıçbay Osmanlı'nın Batı feodalitesinden farklı, özgün bir çok yönünü örneklerle ortaya koymasına rağmen, değerlendirmelerini şu sonuca bağlar.

Osmanlı oluşumunun eğilimi de feodaliteye doğrudur... Osmanlı'nın feodal eğilimler göstermesi... onun bu tarzın kemikleşmiş biçimine sahip olduğunun göstergesi olamaz...

Osmanlı bana göre hiç de özgün bir oluşum değildir, ama çoğu kimsenin öyle sanmasının kolayına geldiği gibi, Batı feodalitesiyle türdeş bir oluşum da değildir. Osmanlı sistemi Antik imparatorluğun içine yerleştirilmesi gereken sosyal-siyasal-ekonomik bir oluşumdur...

Antik imparatorluk modeli...fetih organizasyonu işlerini dayanmaktadır... Fethin ve egemen olunan ekonomik olanakların çapının genişletilmesi bürokratik aygıtın da buna paralel olarak genişletilmesini

(1) Feodal toplum modelinin Osmanlı'yı açıklamakta ve ona bir kimlik biçmede yeterli bir taban oluşturmadığı konusunda bkz (Kılıçbay 1990:52-55). Kılıçbay'ın Feodalizm ile ilgili değerlendirmelerinin eleştirisi için bkz (Oyan 1983b:17-18).

gerektirmektedir.. .Antik imparatorluk sürekli olarak ama aynı birim üretkenliği içinde genişlemek zorunda olan askeri bir devletten ibarettir...Antik imparatorluk modeli, ona maruz kalan toplumları geleneksellikleri içine hapseden, değişmeyi kötü gören zihinsel bir iklim içine sokmaktadır...bu cins toplumların kimliği zamana ve mekana direnen evrensel bir model içinde teşhis edilebilir hale gelmektedir. (1990:53-56)

Kılıçbay çalışmasında feodalleşmenin ilerlediği bölgeler, kurumlar ile feodalleşme eğilimlerinin bulunduğunu ama, feodal üretim tarzının olmadığını belirtir. "Osmanlı Üretim Tarzı" kavramını kullanır.

Günümüz tarihçilerinden Sina Akşin ⁽¹⁾ (1937) Osmanlı toplum yapısının hangi üretim tarzına tekabül ettiği konusunda ATÜT ve feodal açıklamasının dışında ve onları da kapsayacak biçimde "Köylü Üretim Tarzı" kavramını önerir.

...Feodallık kapitalizmden önce Avrupa'nın yaşadığı üretim tarzı ve düzenidir dersek, Klasik Osmanlı düzeninin bir çok noktalarda ondan ayrılmış olduğunu görürüz... ATÜT'e gelince, bir Avrupalı olan Marks yaklaşık olarak bir yüzyıl önce Avrupa'da, Avrupa dışı ülkeler üzerine gözlemlerin o günkü düzeyinde el yordamıyla ve doğrudan bir ilgi duymayarak kurdu denebilir sanıyorum. Bu model... bir katkı olmuştur, ama yanlış ve eksiklerle malûl olması kaçınılmazdı... (1977:34-35)

dedikten sonra feodalizmin de ATÜT'ün de ilkel köylü tarımını temel aldığı, Avrupa feodal tarihinde ATÜT'e, Avrupa dışındaki ATÜT tarihinde ise feodal üretim tarzına yaklaşan eğilim ve dönemlerin bulunabileceğini bunun içinde her iki üretim tarzını da kapsayacak "köylü üretim tarzı" şeklinde bir genel terim önerir. S.Akşin

(1) "Sina Akşin" Meydan Larousse I, (1993), 298.

Osmanlı'nın kendine özgü özelliklerini vurgular ama kesin ifadeler kullanmaz. Sanırım bu sebeple H.Berktaş, S.Akşin'i⁽¹⁾ değerlendirmesinde onu ATÜT'cüler arasında zikreder.

S. Akşin'in "Köylü Üretim Tarzı" kavramına karşılık Ş.Pamuk "Vergisel Üretim Tarzı" kavramını ortaya atar.

15. yüzyılın son çeyreğine kadar süren ilk dönemin özelliği toplumsal kuruluş içindeki iki üretim tarzının egemenlik mücadelesidir. Yerel aristokrasi ile devşirme devlet memurlarının vergisel üretim tarzı arasındaki mücadele 15. yüzyıl sonlarına kadar yoğun bir biçimde sürdü. (Pamuk 1988:45)

Özetle Osmanlı için bu açıklamalar Feodal ve ATÜT tezlerini takip etmiştir. Başlangıçta Osmanlı için kolayca feodal veya ATÜT nitelmesi getirilmiş, ama ortaya çıkan problemler araştırmacıları yeni benzetmelere ve adlandırmalara itmiştir. Bu başlık altında mümkün olabildiğince bu adlandırmaların tümü ele alınmaya gayret edilmiştir.

3.1.2. OSMANLI TOPLUM YAPISINI KENDİNE ÖZGÜ BULANLAR

Sosyal Bilimler Tarihimizde Osmanlı toplum yapısının ne olduğu sorusuna ATÜT ve feodalizm cevabını verenlerden çok önce, Osmanlı'nın kendine özgü bir yapıda olduğu görüşü, 1930'lu yıllarda özellikle tarihçilerin yaptıkları çalışmalarla filizlenmeye başlamış ve günümüzde bazı sosyologlar arasında da kabul görmüştür.

(1) Bkz. (Berktaş 1983b:2478) ve (Berktaş 1989:291)

Kendileri sosyolog olmamakla beraber Cevdet Paşa'dan bu yana Türk toplum tarihinin tabanına inerek araştırmalar yapan tarihçilerimiz ve bunların çalışmaları, Türk sosyolojisinin gelişmesine de sağlam bir zemin hazırlamıştır. Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ, Cengiz Orhonlu, Tayyip Gökbilgin, Halil İnalcık, Fuat Köprülü ilk akla gelenlerdir.

Çağdaş Türk tarih ve iktisat tarihi literatüründe klasik dönem olarak kabul edilen onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda Osmanlı toplumunun feodal olmadığı görüşü genel kabul görmüştür (Berktaş 1983a:2470). Özellikle "Türk tarih yazımı Osmanlı imparatorluğu'nda feodal bir üretim tarzının varlığını kuşkuyla karşılıyor" (Werner 1988:198). ATÜT tezi karşısında ise tarihçilerimiz sessiz kalmışlardır. Bize göre sessizliğin sebebi tezi önemsememeleri ve feodalizmle aynı kefeye koymalarıdır.

Bu görüş H.Berktaş tarafından bir makalesinde "partikülerist ottomanizm"⁽¹⁾ terimiyle ifade edilirken yazdığı bir başka eserde "dar hukuksal formalist ekol"⁽²⁾ ve "Sui generis"⁽³⁾ terimiyle ifade edilmektedirler. Bu ifade ediş tarzı H.Berktaş'ın bakışını da yansıtmaktadır. Ö.Lütfi Barkan ve Ahmet Tabakoğlu'nun⁽⁴⁾ deyimiyle, "nevi şahsına münhasır" veya kendine özgü demeyi tercih ediyoruz.

Bu gruba girenler metodolojik açıdan; tarihi olguları, somut görünüşleriyle ve yerel özellikleriyle dikkate aldıklarından, Osmanlı toplum yapısının

(1) bkz.(Berktaş 1983a:2470)

(2) bkz.(Berktaş 1989:291)

(3) bkz.(Berktaş 1989:292)

(4) bkz.(Barkan 1980e:787)(Tabakoğlu 1993:183)

özellikle özgül niteliklerine ağırlık vererek ön plana çıkarmışlardır. Marksist metodolojinin benimsediği çok genel tiplere ve soyutlamalara ulaşma çabası yoktur. Genel tiplere varma uğruna özel olan gözden kaçırılmamıştır. Şimdi bu gruba girenlerin görüşlerini açıklamak istiyoruz.

Bu yaklaşımda olan ve yukarıda adı geçen tarihçilerimizin yanı sıra günümüzde sosyologlarımızdan O.Türkdoğan, A.Kurtkan ve B.Sezer bu yaklaşımın temsilcileridir.

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserleri de Osmanlı toplum yapısının anlaşılması bakımından önemlidir. Ancak biz çalışmayı Cumhuriyet dönemiyle sınırladığımız için bu dönemle ilgili sadece Cevdet Paşa'nın görüşlerinden kısaca bahsedeceğiz.

Fikirlerinde İbn-i Haldun'un etkileri ve Türk sosyolojisinin asıl kurucusu olarak ele alınabilecek olan Cevdet Paşa (Tanyol 1973:430),

...birtakım benzerliklere dayanarak Osmanlı toplumunda feodal bir yapı vehmedecek olanları bir asır önceden ikaz eder gibidir. (Meriç Yazan 1992:74)

Ü.Meriç (1992:75), C.Paşa'nın görüşlerini şu şekilde açıklar. C.Paşa'ya göre doğu ve batı toplumları arasındaki en önemli fark sınıflar meselesidir. Çünkü İslamiyette sınıf yoktur. Sebep zekat kurumudur. Yoksul ve zenginin hayat tarzları birbirine benzer. Sınıflar Avrupa toplumlarına özgüdür ve Osmanlı'da orada olduğu gibi sınıfları birbirinden ayırdeden düşmanlıklar görülmez. Mülkiyete sahiplik, halk üzerindeki hükümlanlık, itibarın dağılımı gibi konularda iki toplum birbirinden çok farklıdır. Feodal kanunlar sadece Avrupa'da hüküm sürmüştür.

Türk tarihçisi ve siyaset adamı olan Mehmet Fuat Köprülü'nün⁽¹⁾ Timar sistemi üzerinde Bizansın ve batı feodalitesinin tesirini reddi için yazdığı makalesinde (1931:219-241) Osmanlı devletinin göçebe imparatorluk ve ortaçağ batı feodal sistemine bağlı topluluklardan ayrı bir yapıda olduğu görüşündedir. Osmanlı imparatorluğu bazılarının iddia ettikleri gibi ilk yenilgide çadırlarını toplayıp steplere dönen barbar göçebelerin oluşturduğu bir devlet değildir. Güçlü bir örgüte sahip gerçek imparatorluktur. Üstelik yeni zaman mutlakiyetçi devletlerine örnek olacak derecede düzenli bir yönetim örgütüne sahip ve orta zaman batı feodal sistemine dayanan devletlerden değişik bir devlet niteliği taşımaktadır (1931:284-285).

Osmanlı dönemine ilişkin araştırmaları ve yayınladığı belgelerle tanınan ve bu dönemin iktisat tarihinin derinlemesine ele alınmasına büyük katkıları bulunan Ömer Lütfi Barkan⁽²⁾ (1903-1979), çalışmalarıyla dünya çapında kabul görmüştür.

Osmanlı arşivlerinin bilim dünyamıza açılmasında büyük emeği geçen Ömer Lütfi Barkan hem bir teorisyen hem de bir belge araştırmacısı olup, Osmanlı üzerine yazılmış hemen hemen bütün eserlerde fikirlerine başvurulmuş en önemli tarihçimizdir. XV ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı imparatorluğunda toprak rejimi, Osmanlı ve Doğu Avrupa'da tarımsal yapıların XIX yüzyıldan itibaren geçirdiği değişim, Osmanlılarda nüfus ve fiyat hareketleri, Osmanlı toplumunun Batı feodalizmi

(1) "Köprülü Mehmet Fuat", Büyük Larousse, XIV, (1993), 7055.

(2) "Ömer Lütfi Barkan" Büyük Larousse III, (1993), 1323-1324.

ile karşılaştırılması başlıca araştırma alanlarıdır.

Ö.L.Barkan Batı Avrupa Feodalizminin belli başlı özelliklerini ortaya koyarak bu özellikleri Osmanlı toplumunun özellikleriyle karşılaştırır. O (1980f:873)'na göre sosyal bilimcilerimiz arasında bir taraftan zamanını şaşırmış bir "Osmanlı Feodalitesi" tezi, diğer taraftan da feodal düzenin tam bir inkarı olan ATÜT tezi işlenmekte ve Marksçı genel gelişim şeması takip edilmektedir. Yeterli bilgiye sahip olmadan yapılmış ideolojik modellerle oyalanmaktan ve olayları doktrin uğruna dar kalıplar içine sıkıştırma çabasından vaz geçilmelidir.

Osmanlı toplum yapısının en önemli özelliği;

...İmparatorluğun kendine mahsus bir sosyal düzeni kuvvetle kurabildiği devir ve bölgelerde özel imtiyaz ve adetleri ve kendi arasındaki örgütlenmeleri ile dışa kapalı bir soylular sınıfının hukuk yönünden özerk ve tam olarak teşekkül etmemiş olmasıdır. Bu imparatorluğun bazı hak ve imtiyazları bulunan asker ve memur zümreleri ile din adamlarını Avrupa memleketlerinin ayrı birer hukuki statüye sahip sosyal bölümleri ile karşılaştırmak mümkün değildir... (Barkan, Meriçli 1988:92)

Bu sebeple "...İmparatorluk nevi şahsına münhasır garip bir mevcudiyeti temsil etmekte..." (1980c:787) olup, O (1980e:726)'na göre nizam iki esaslı sınıftan ibaret bir devlet telakkisine dayanmaktadır. Askeri ve reaya olarak ayrılmış bu sınıflar ele alınırken dikkatli olunmalı; zamanın şartları göz önünde bulundurularak, sosyalistlerin yaptığı gibi her yerde bir sınıf kavgası ve istismarı aramaktan vazgeçilerek objektif değerlendirmeler yapılmalıdır. Mesela, sipahi köylü ilişkilerinde Batı Ortazamanına ait derebeylik araştırmalarından alınmış mefhumlarla Osmanlı'yı açıklayarak, toprağa tasarruf ve temellük edenlerle,

toprağı işleyenler arasındaki ilişkiyi "şahsi bir tabiyet ve esaret" ilişkisi olarak görmek hatalıdır. Çünkü Batı'da,

Saf şeklinde ve nazari olarak serfi, ailesi efradıyla birlikte... toprağa yerleştirilmiş bir köle farz ve kabul etmek mümkündür (1980c:719)

Buna karşılık Osmanlı'daki köylüler "...hukuki statüleri bakımından serflerden tamamen farklı bir kategori teşkil eden hür insanlar..." (1980c:718)'dir. Fakat Barkan (1980c:723)'a göre reaya adı verilen bu köylü zümrelerin her türlü kayıt ve sınırlamadan uzak ve tamamen serbest oldukları sanılmamalıdır. Çünkü köylü bir nevi toprağa bağlanmıştır. Genellikle, klasik şekliyle feodal düzende serf (toprak kölesi) durumundaki köylülerin toprağa bağlılık prensibini hatırlatan çift bozan resmi, batıda ve Osmanlı'daki köylünün aynı durumda olduğunun bir göstergesi olarak İ.Hüsrev Tökin tarafından belirtilmiştir. Fakat yakından incelenirse görülecektir ki, timar sahiplerinin benzeri sıfat ve yetkileri, feodal düzendeki gibi şahsi ve hususi bir tabiyet değildir. Ayrıca sahiplerinin toprağa yerleştirilmiş köleler ve bunların emegi üzerindeki tasarruflarının bir neticesi olmayıp, belli teşkilatlı bir devlet nizamına mahsus bir amme hukuku müessesesidir. Feodal düzende senyörler, yalnız toprağın değil serfin de hakiki sahibidirler. Bu itibarla yer ve yurt değiştirme çalşıp çalşıpama mevzularında olduğu gibi, serflerin istedikleriyle serbestçe evlenme hürriyetlerini de sınırlayan kayıtlar koymaktadırlar. Halbuki Osmanlı da "toprak ve reaya padişahındır" ve sipahi reaya üzerindeki haklarını ancak bir devlet memuru sıfatıyla kullanabilir (1980h:805-835).

(1) Ortaçağda Batıda şehirli zümrelerin özellikleri için bkz. (Barkan 1957:171).

Ayrıca, "...sipahilikten raiyetliğe düşmek veya dönmekse hemen hemen umumi bir hadisedir. İki sınıf arasındaki hudutlar... sathi ve izafidir..."(1980e:786). Batı'da ise böyle bir durum yoktur. İmparatorluğun yükseliş devrinde eski bir derebeylik rejiminin izlerini bulmak, dağılma döneminde ise bu rejime tekrar düşme temayülleri görmek mümkündür. Fakat İmparatorluğun klasik döneminin bünyesinde bu tip özelliklere rastlamak mümkün değildir (1980g:714). Üstelik İmparatorluk "...kuvvetle yerleşebildiği memleketler üzerinde; ...her türlü soy ve toprak asaletini kökünden sökecek tedbirleri..." (1980a:127). almıştır ve "...kuvvetle merkeziyetçi bir devlet idaresinin teşekkülü... derebeylik nizamına karşı..." (1980b:179) kalkan oluşturmıştır.

Ö.L.Barkan'ın Osmanlı'yı Batı Feodalitesinden ayıran özellikler konusunda daha birçok açıklamaları vardır. Osmanlı'da tabakaları ele alırken bu açıklamalara başvuracağımız için şimdilik bu kadarla yetiniyoruz.

Ana hatlarıyla belirtecek olursak Osmanlı toprak üzerinde özel mülkiyet ve soyluluğa yer vermemiş, merkezi bir karakter taşır. Timar sahibi batıdaki senyöre değil görevli bir devlet memuruna, reaya ise serfe değil hür köylüye benzemektedir.

Osmanlı hakkında önemli çalışmalarıyla tanının Halil İnalcık da (1918)⁽¹⁾ Ö.L.Barkan gibi Osmanlı'nın kendine özgü bir yapıya sahip olduğu hususunda iddialıdır. Osmanlı'nın siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal süreçlerini incelemiştir. İncelemeleri Osmanlı'nın tüm dönemlerini kapsayacak zenginliktedir.

(1) "Halil İnalcık" Meydan Larousse XI, (1993), 5669

H.İnalcık Osmanlı'nın klasik dönemini daha çok merkeziyetçilik kavramı ile ele alır. İmparatorluk ayırdedici niteliği merkeziyet olan bir yakın doğu devletidir. Merkeziyetçiliğin onyedinci yüzyılda çözülüşü H.İnalcık'ı feodalleşme açıklamasına yaklaştırır (Werner 1988:199).

Özellikle klasik dönem Osmanlı toplum yapısı feodal sisteme yabancıdır. H.İnalcık Osmanlı timar rejimi ve sipahi ordusunu incelediği makalesinde timar sistemini, sipahi ve köylü münasebetlerini inceleyerek şu sonuca varır.

Sipahiler daima merkezin emir ve kontrolü altında "asker memurdur" durumunda idiler. İşte bu özelliği, timar rejimine "feodal" sıfatı vermemize manidir ve Osmanlı timar rejimi bazı benzerliklere rağmen bu esas noktadaki fark dolayısıyla bir feodalizm değildir. (1972:118)

H.İnalcık (1958:71,72)'a göre imparatorluk, kendi başına buyruk sosyal güçleri potansiyel tehdit unsuru olarak görüp, henüz nüve halindeyken bastırılmasını gözetken merkeziyetçi bürokratik bir yönetim şekline sahiptir. Hanedan enerjisinin büyük bir bölümünü, siyasi merkez oluşturmaya harcamıştır.

H.İnalcık (1993b:1-5)'a göre, miri arazi rejimi yeterince anlaşılmadığı için (miri arazi rejiminde devlet, emeği olduğu gibi tarla arazisini de kendi mutlak kontrolü altına almış, tarlanın bağ ve bahçe haline getirilmesini engellemiş, tapulu ve mukatalı arazi ayırım getirmiştir.) Osmanlı sosyal yapısı hakkında çeşitli sosyolojik modellerden alınan yetersiz teoriler ileri sürülmüştür. H.İnalcık bu ana ekonomik sosyal düzene, çift-hane sistemi adını verir. İmparatorlukta köylüler devamlı olarak fakir ve yoksul tabiri ile anılarak himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır. Bu

sebeple H.inalcık imparatorluğu köylü imparatorluğu diye karakterlendirmekte bir mahsur olmadığını belirtir. Toprak ve reaya üzerinde feodal kontrollerin ortaya çıkmasına karşı, merkezi imparatorluk bürokrasisi devamlı tetikte olmuştur. Miri tapulu arazi, imparatorluk siyasetinin bulduğu koruduğu bir temel sistem olup, Akdeniz ve Ortadoğu'ya özgüdür.

O (1993b:6-9)'na göre miri tapulu arazi sistemi veya çift hane sistemi basit bir tarım tipi olmaktan ziyade gerçek bir üretim tarzıdır ve bu üretim tarzı Marksist teoride feodal üretim tarzı gibi bağımsız ve kendine özgü bir üretim tarzı olarak benimsenmelidir. Osmanlı imparatorluğu'nun Bizans ve Selçuk döneminden devir aldığı ve esas olarak eski İran ve geç Roma imparatorluğu dönemine giden bu sistemde çift öküzün ve aile emeğinin temel olduğu belli bir sosyal ekonomik yapı sözkonusudur. Bu miri tapulu arazi sistemi adıyla anılır. Sistemde tüm kır toplumu tasnif edilmekte ve böylelikle devletin ağır bastığı bir düzen ortaya çıkmaktadır.

(1)
Tarihçi M.Akdağ (1913-1972) Osmanlı'nın feodal olmadığını konusunda şunları belirtir. Şayet bir köy halkı işlediği toprağın vergisini doğrudan devlete veriyorsa devletin, fakat sipahiye veriyorsa sipahinin raiyetidir, denmekte ve vergi alan kişiye de (devlet veya timar sahibi memur) sahibi arz adı verilmektedir. Vergiyi alan devletse bu kelimenin anlamı yerindedir, ama vergiyi bir devlet memuru maaş karşılığı alıyorsa, terim yanlış kullanılmış olmaktadır. Oryantalistler, timar sahibine de sahibi arz (toprak sahibi) denmesinin yanlış yerleşmiş bir deyim olduğunu anlayamamışlar, bu sebeple de Timar rejimini feodalizmle eş anlamlı kullanarak onu

(1) "Mustafa Akdağ" Meydan Larousse I, (1993), 252

feodalizm saymışlardır (Akdağ ? :144-145).

(1)
M.Akdağ tarihi kaynaklarda sürekli karşımıza çıkan ve feodal ilişkileri dışlayan "raiyet", "raiyet sahibi", "arazi sahibi" gibi kavramlara dikkat çeker. O (1949:510)'na göre sipahinin reaya üzerinde hiçbir yargılama yetkisi ve hakkı yoktur. O sadece bir vergi toplayıcısı rolü oynar. Köylülerin sahibi değildir. Çünkü bunların hepsi padişaha boyun eğer. Sipahiye "sahibi arz" demek yanlış bir kullanımdır.

H.Cin ise meseleyi hukuki yönden inceleyerek şu sonuca varır. O (1978:111-114)'na göre, Osmanlı timar sistemi hiçbir zaman gerçek anlamda bir feodalite olmamıştır. Bazı istisnalar hariç reaya hürdür ve serf gibi timar sahibine ve toprağa bağımlı olmamıştır. Sisteme feodalite damgasını vurmak haksızlıktır. Fakat sistemin zamanla bozulmasıyla timar bir nevi derebeylik düzenine dönüşmüştür. Derebeylik, fiili bir düzen olmasına karşılık, feodalite hukuki bir sistemdir. Feodalitede görülen insandan insana tabiyet ve kulluk, Osmanlı timar sisteminde devlete ve cemiyete bağlılık şeklinde görülmektedir. Merkezi otoritenin zaafa uğraması sonucunda derebeylerinin ve ayanların üstlerine geçirdikleri topraklarda yaptıkları uygulamalar, herşeyden önce fiili bir durumdur ve bunun hukuki bir yanı yoktur.

Osmanlı'nın nevi şahsına münhasır olduğu konusunda mutabık olan sosyologlar ise, diğer yaklaşıma sahip olan sosyal bilimcileri gibi tarihçilerin çalışmalarını temel alırlar, fakat onlardan farklı

(1) M.Akdağa bazı sol çevlerin sahip çıktığı ve D.Avıroğlu'nun, M.Akdağ'ın tarihinin "asla bir Marksist tarih olmadığı" açıklamaları için bkz (Sevinç 1985:11)

sonuçlara ulaşırlar. Çünkü daha önce ele aldığımız sosyal bilimcilerimiz büyük bir çoğunlukla Marksist yaklaşım çerçevesinde ve ekonomik faktör ağırlıklı açıklamalar getirirken, bu grupta yer alan sosyologlar, Weber'in iktidar, prestij, statü ve hakimiyet kavramlarından hareketle Osmanlı'yı açıklamışlardır. Şimdi de bu sosyologlarımıza yer vermek istiyoruz.

Meseleye kast ve zümre sistemlerinin Osmanlı'ya uygun olmadığı açıklamasıyla giren A.Kurtkan Bilgiseven' (1984:143-200)'e göre, Osmanlı sosyal yapısının anlaşılabilmesi için Osmanlı Devletinin kuruluşundan önceki devreye kadar inilmesi gerekir. Osmanlı (1299-1579) yükselme ve (1579-1919) duraklama-gerileme olarak iki devrede ele alınmalıdır. Yükselme devri sosyal yapısını şekillendiren iki kültür kaynağı vardır. Orta Asya Kültürü ve İslam Kültürü. Duraklama ve gerileme döneminde dışta sanayi inkılabı, içerde ise Tanzimat sosyal yapıda önemli değişimler meydana getirmiştir. Sistemin feodalite olduğunu ifade etmek mümkün değildir. Çünkü feodalitede her grubun hakları ve imtiyazları, değişmez bir örf hukukunun konusu teşkil eder. A. Kurtkan Osmanlı'nın sosyo-kültürel yapısını açıklamada P.A.Sorokin'in anlam unsuru temeli üzerine yükselen üç üst ideal sosyo-kültürel sistem ayrımını temel alır, statü ve hakimiyet kavramlarını kullanmada ise Weber'e yaklaşır.

O.Türkdoğan ise "Doğu ve Batı toplumlarının, kültür ve değerler sisteminin oluşturduğu, farklılaşmaya dayalı bir yapı..." (1990:67) geliştirdiği görüşünden hareket eder. O.Türkdoğan'a göre Türk tarihi üzerine yürütülen araştırmalar, Marksist açıklamaları geçersiz kılmıştır. Fakat, Bahaddin Ögel, Faruk Sümer ve İbrahim

(1) Bkz (Kurtkan 1985:450-494), (Kurtkan 1986:171-173)

Kafesoğlu gibi tarihçilerimizin çalışmalarında Marksist şemanın unsurlarını gündeme getirmemiş olmaları, bir dönem ATÜT ve Feodal tartışmalarının gündemi işgal etmelerine sebep olmuştur. Bu kayıtsızlık sebebiyle de, birbiriyle çelişkili ve isabetli olmayan vulgarize mahiyetli bilgi yığınları oluşmuştur (1982:23). Bu bilgi yığınlarının, konunun gündeme getirilmesi ve eleştiri ortamının oluşmasındaki faydasını ise inkar mümkün değildir.

O.Türkdoğan, F.Köprülü, Ö.L.Barkan, H.Inalcık ve S.Akşin gibi tarihçilerin çalışmalarından yola çıkarak, Osmanlı'nın kendine özgü bir yapıya sahip olduğunu belirtir. "Türk toplum yapısı ve tarihsel gelişimi Marksist şemanın gerçeklerine uygun bir yönelim içinde olmamıştır." (Türkdoğan ? :93).

O (1982:24-25)'na göre, bir yandan Osmanlı Feodalitesi, diğer taraftan feodal düzenin tam bir reddi olan ATÜT'den söz edilemez. Çünkü, bir toplumda hem feodal düzen, hem de ATÜT yorumunda bulunmak Marksizmin inkarıdır. O'na göre Modern tarih anlayışı çerçevesi içinde Barkan'ın Osmanlı belgelerine dayanarak yaptığı çalışmalar Osmanlı'da Feodal bir düzenin bulunmadığını göstermiştir. Osmanlı'da merkeziyetçi devlet anlayışı aristokrasinin varlığına imkan vermemiş ve imparatorluk bünyesinde para ile yapılan alışverişlerin hakim olması da ATÜT tezini bertaraf etmiştir.

Osmanlı'nın Batıdan farklılığının sebebi iki noktada toplanabilir. Birinci sebep Osmanlı düzeninin "Birey-toplum" dengesine dayanan bir modele göre

(1) Eski Türklerde Feodalizm ve ATÜT tartışmaları için bkz (Türkdoğan 1982:37-43). Eski Türk toplum yapısı mülkiyet biçimi ve mesleki tabakalaşma için bkz (Türkdoğan ? :94), (Türkdoğan 1988:215 ve 237-365).

kurulmuş olmasıdır. Sistem "birey-birey" dengesine dayanan kapitalist modelden ayrılır. İkinci sebep sistemin "devlet-devlet" dengesine dayanan sosyalist modele karşı olmasıdır. Ayrıca Osmanlı'da bireyin başarısı, ekonomik olmaktan çok sosyal ve siyasi hedeflere bağlıdır. Mevki ve itibar ise ekonomik tabandan çok, sosyal ve siyasi tabana oturur (Türkdoğan 1981b:5-6). O.Türkdoğan'ın belirttiği "Birey-Toplum" dengesinin her zaman muhafaza edildiğini söyleyebilmek oldukça güçtür.

O.Türkdoğan (1981a:327-362)'a göre Osmanlı iktisat zihniyetinin temelinde eski Türk toplum yapısının özellikleri yatar. Servetin belirli ellerde toplanmasına mani olan eski Türk kültür sisteminin bir unsurunu teşkil eden ülüş veya patlaç geleneği, bir iktisadi zihniyet olarak, Osmanlı'larda da değişik bir kimlikle devam etmiştir. İslami değerler ise eski Türk kültür kodlarıyla bütünlük teşkil etmiş ve Osmanlı yapı unsurlarının kalıcılığını sağlamıştır. Osmanlı düzenini belirleyen özellikler, sistemin dışında değil, bizzat toplum yapısının dinamiklerindedir. Toplum yapısında sınıf farklılaşması yerine dayanışma veya tasanütçülük hakimdir. Sınıflar mesleki tabakalar, ahi teşkilatları, loncalar halinde birbiriyle çatışan değil uzlaşan bir görünümü yansıtır. Servet sosyal ve siyasi bir amaca yöneliktir. Servet veya zenginlik, bireye iktidar sağlarsa anlamlıdır; yoksa müsadere yoluyla mallar devletleştirilebilir.

B.Sezer ise, Türk toplumunu tanımlamak için kullanılan kavramların Batı'da oluşturulduğunu belirleyerek konuya girer. O (1978:46-50)'na göre toplumumuzla ilgili kendi özellikleri göz önünde tutularak değil de, Batı'nın mutlak örnek model olarak ele alınması ve bu mutlak modelle toplumumuzun

karşılaştırılması sonunda bazı sonuçlara varılmıştır. Böylelikle de ATÜT, feodalizm, ya da yarıfeodalizm gibi tanımlamalar ileri sürülmüştür. Ancak bu tanımlardan hiç birisi Türk tarihinin özelliklerini belirlemeyi ve açıklamayı amaçlamamıştır. Gerçek amaçları, Türk toplumunun günümüzdeki "az-gelişmişliğine" teorik bir temel bulabilmektir. Fakat Osmanlı Türk tarihinin ATÜT ve Feodalizmle ilgili kalıplara uymadığı görüldükçe de, bu iddialardan yarı yarıya vazgeçilmiş ya da yeni kavramlar bulunmuştur.

Mesela "yarı-feodal düzen", "bozuk ATÜT" gibi kavramlar tartışma gündemine girmiştir. Gerek Sencer Divitçioğlu, gerekse Asaf Savaş Akad, Osmanlı ile ilgili geliştirilen bu kavramların Marx'ın görüşlerine bütünüyle uymadığını belirtmek zorunda kalmışlardır. Feodalizm, belli tarihi şartların ürünüdür. Belli bir zaman ve bölgeyle (Ortaçağ ve Batı Avrupa) sınırlıdır. Tarihi gerçekleri tüm boyutları ve özellikleriyle belirleyen tanımların kullanılması, problemlerimizin anlaşılmasında en iyi yoldur. Sözde genelleme ve soyutlama gayreti içine düşülerek, değişik ve farklı durumları aynı etiket altında birleştirmek, büyük bir hatadır. Yoksa merkezi feodalizm gibi anlamsız kavramlar üretilir (Sezer 1978-62).

B.Sezer, Osmanlı toplum yapısının feodalizmle açıklanamayacağı gibi ATÜT'le de açıklanamayacağını "Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları" adlı eserinde belirtir. O (1979:1-2)'na göre ATÜT kavramının Doğu toplumlarını açıklayıcı bir model olabileceği umudu vardı. ATÜT Asya toplumlarını anlamada ve açıklamada çok değerli bir çalışma aracı ve modeldir. Ancak ATÜT tüm Asya toplumlarını kapsamamaktadır.

Çünkü Asya kıtası coğrafi şartlar ve üretim

imkanları bakımından ikiye ayrılır. Bir yandan su boylarında bereketli ovalar ve öte yanda bozkır ve çöller. Özellikle bozkır uygarlıklarının, ATÜT ile anlaşılması mümkün değildir. ATÜT tüm Asya toplumlarını kapsamamakta ve özellikle bozkır uygarlıkları, ayrı bir kategori olarak ele alınmayı gerektirecek özellikleri taşımaktadırlar. Bozkır baskısı, su boyu ovalarında toprak mulkiyetinin belli bir yönde biçimlenmesine yol açarken bozkır halklarının çobanlık, su boyu ova halklarının çiftçilik yapmaları ve ürünlerin birbirini tamamlaması sanılanın aksine bu uygarlıkların kendi içlerine kapalı olmalarını engellemiştir (1979:3,4).

Su boyu ovalarında bozkırın baskısıyla ve toprak mulkiyetinin korunması ihtiyacından dolayı geniş askeri teşkilatlanmalar oluşmuştur. Askeri teşkilat suları hakimiyet altına almaya koşulmuştur. Bu durumda batıda görülen ilişkiler doğuda ortaya çıkmamıştır. Üretim ilişkileri bir sınıf ilişkileri görünümünü almamıştır. Devlet hem tarım hem de kendi mevcudiyeti için gerekli şartları hazırlamak zorunda kalmış bu durum devlet halk kopukluğunu beslemiştir (1979:4,5).

B.Sezer, Asya'daki su boyu ovaları ve bozkır uygarlıklarıyla ilgili yaptığı çalışmanın bulgularının sonucunda, Osmanlı'nın ATÜT olarak nitelendirilmesinde dikkatli olunması gerektiğini belirtir. O (1979:5,6)'na göre Osmanlı'da feodalizmin yokluğu ATÜT'ün olmasını gerektirmez. Çünkü, ATÜT'deki geniş sulama işlerine tekabül edebilecek bir ekonomik görevi Osmanlı Devleti yüklenmemiştir. Ayrıca, Osmanlı ekonomik teşkilatlanmayı yönetimi altındaki halklara bırakmış ve belirleyici bir rol oynamamıştır.

Osmanlı ve zihniyet araştırmalarında önemli bir isim olan S.Ülgener'in açıklamalarında da kendine özgü

olduğu görüşü ön plandadır. Zaman zaman eşraf, ayan ve tarikat kesiminden yarı feodal olarak söz eder. Soyluluk, asil ve nesep gibi feodal düzenin değişmeyen bazı kurallarının Osmanlı'da da geçerli olduğunu söyler (1983:31). Fakat eserlerindeki genel hava Osmanlı toplum yapısının farklılığıdır. Bu farklılığı tayin eden özelliklerin de değerlerden kaynaklandığı konusunda Weber'in izlerini taşır.

Türk toplumunda din ve ideoloji alanlarında toplumun kendine özgü dinamiklerini ve özellikle Türkiye'de değişim süreci içinde sürekliliklerini koruyan toplumsal ve kültürel öğeleri çözümleyen S.Mardin (1927)⁽¹⁾ aynı zamanda Osmanlı toplum yapısı ile ilgili yaptığı çalışmalarla da dikkati çeken bir sosyolog olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmaları siyaset sosyolojisi ve sosyal tarih açısından önemlidir.

Kendisi çalışmalarında M.Weber'in metodolojisinden istifade ettiğini belirtir. O'na (1992a:8,9) göre Weber'in metodolojisinin sağladığı fayda bir yapısının anatomisini çıkarmaktan ziyade, karşılaştırmalarda farkları ortaya çıkartmaya yaramasındadır. Ş.Mardin bu metoddan hareketle, Osmanlı'yı Batı toplumlarından ayıran özelliklerini tespit eder.

S.Mardin'in faydalandığı Weber'in metodolojisinin önemli bir özelliği olan karşılaştırmalı metodolojide, iki tarihi olayın ikisinde de bulunan bir özellik karşılaştırılırken genel kavramların kullanılmasına ihtiyaç vardır. İdeal tipler, genel kavramlar olarak karşılaştırmalı çözümlemelerde

(1) "Şerif Mardin", Meydan Larousse, XV, (1993), 7799

(2) Bu metodolojinin özellikleri hakkında ayrıntı için bkz (Weber 1986:56-66). "İdeal tipler", "anlama yöntemi", "değer yargılarından arınmışlık" için ayrıca bkz (San 1971:21-23), (Özlem 1990:119).

faaydalanılabilecek dūşūnsel araçlardır. Tiplerin kapsamı ve soyutluk dūzeyleri farklılaşabilir. İdeal tipler kullanılarak belli tarihsel tipler kavramsal olarak inşaa edildikten sonra karşılaştırmalı incelemelerde bu ideal tip kavramlaştırmalarını kullanır. Ayrıca tarihi de bu kavramlaştırmalara örnek sağlayan bir depo alarak kullanır. Kavram geliştirmek veya tarihsel durumu kavramak araştırmannın amacıdır (Weber 1986:61). Weber' in bu karşılaştırmalı metodolojisinden hareket eden Ş.Mardin Osmanlı ile Batı'nın farklarını tesbite yönelir.

Türk toplum tarihi üzerine yapılan çalışmalardan yola çıkan Ş.Mardin (1992a:106-117)'e göre, Batı'da ortaçağ toplumunu ayırdeden iki ilke vardır; Feodalizm ve patrimonyalizm. Osmanlı'da ağır basan ve ayırdedici ilke Patrimonyal bürokrasi çizgileri olmuştur. Osmanlı ile batı şu noktalarda ayrışmaktadır. Batı'da köylü ile kral arasında feodal yetki varken, Osmanlı'da köylü ile padişah arasında feodal yetki yoktur. Batıda feodal beyler ve krallar, genellikle esnaftan çok tüccarları desteklerken Osmanlı'da bunun tam tersi olmuştur. Devlet loncaları tüccarlara karşı korumuştur. Osmanlı'da Batı Avrupa'da ortaya çıkan, kendi kendisine hükmeden şehirler yoktur. Devlet şehirlere tüzel kişilik ve bağımsız hkmet hakkı tanımamıştır. Zengin tüccarların Batı'da olduğu gibi, şehirlerin siyasi hayatında hakim tüccar oligarşileri oluşturamamaları en önemli farktır. Ayrıca Osmanlı devleti, Machiavelli ve Montesquieu'nin Doğu istibdadı ile Batı Feodalizmi arasındaki farkı meydana getirdiğini kabul ettikleri, ara tabakalara da sahip değildi.

Özetle Ş.Mardin (1992a:115-142)'e göre, düzen içinde rastlanabilen feodal nüveleri, ancak devlet gücünün çeşitli badirelerle zaafa uğradığı ya da

merkezden uzak vilayetlerin ayrı bir tarzda idaresinin daha elverişli sayılması gibi taktik mülâhazalara izin verildiği şartlarda, belli bir oranda varlık kazanabilmektedir. Sisteme rağmen, oluşma şansına sahip bulunan mahalli feodal birikim ise, hiçbir zaman Batı sosyal tarihinde görülen özerk bir idari birikim ve kimlik kazanmamıştır.

Weber'in geliştirmiş olduğu "prebendal" ve "patrimonyal" kavramlarının Osmanlı açıklamalarında Türk sosyal bilimciler tarafından kullanıldığını görmekteyiz. Özellikle Ş.Mardin ve M.Heper bu kavramları açıklamalarında ön plana çıkartırlar.

Bryan S.Turner'e göre, Weber batının feodalizmi ile doğunun prebendal ve patrimonyal özelliklerini birbirinden ayırır. Weber'in sosyolojisinde, askeri tabaka, hizmetine karşılık, istikrarlı bir yasalar kümesi sayesinde, nesilden nesile aktarılabilen birtakım ayrıcalıklar elde ediyorsa bunun adı feodalizmdir. Bu sistemde senyörler güçlü ve merkez karşısında görece olarak özerk ve bölgeye sıkıca bağlıdırlar. Prebendalizmde ise, tam tersi merkez güçlüdür. Sipahiler köylüye ve bölgeye hiçbir özgül ve yöresel bağla bağlı olmayan sözleşmeli memurlardır. Böylece iki sistem arasındaki fark toprak rant sorunu olmayıp, merkez ile çevre arasındaki siyasi farklılıktır (1984:74). Prebendalizmde toprak miras olarak devredilemez, özel mülkiyetin bazı biçimleri görüldüğü halde, özel toprakların yasal sahipliği bölgesel olarak sınırlandırılmıştır. Weber'e göre İslam'da sermaye dini mülkiyetlerle (Vakıflar) dondurulmuştur (Turner 1991a:111-112). Prebendalizm kavramı, toprağın devlet görevlilerine, miras yoluyla aktarılabilen bir mülkiyet olarak değil, fakat köylüden vergi toplama hakkı olarak tahsis edildiği sistemi gösterir (Turner 1984:82).

M.Weber'e göre, Batı'nın aksine Doğu'da devlet güçlü kalmıştır. Batı'da iktisadi ve siyasi olarak merkezin kaybolması fief'lerle sağlanırken, Doğu'da devlet güçlü olmuştur. Devlet bu gücü sayesinde bürokratik kademelerdeki elemanlarına toprak vermemiş, sadece vergi toplama hakkını (prebend) vermiştir. Böylelikle batı feodalleşirken, veya Weber'in kullandığı anlamda fiefleşirken; Doğu, Prebendalizm süreci içine girmiştir (Kılıçbay 1985:209-210).

B.S.Turner (1984:82)'e göre, prebendalizm onaltıncı yüzyıl sonrasında yerini yavaş yavaş iltizama bırakmıştır. Zamanla devletin zayıflaması, toprak üzerinde göreceli bir özerkliğe kavuşulmasıyla birlikte, ayanlar ortaya çıkmış ve geleneksel prebendal örgütlenme feodalleşme süreci içine girmiştir. Prebendalizm teriminin coğrafi bir anlam içermemesi sebebiyle, ATÜT ve doğu despotizmi terimlerine nazaran üstünlüğü vardır. M.Weber'in prebendalizmindeki krizlere bakışı ile ATÜT'ü Osmanlı sisteminin tasvirinde kullanan Ç.Keyder ve H.İslamoğlu'nun temel tezleri arasında, herhangi bir önemli fark bulmak güçtür. Ç.Keyder, kapitalist dünyanın çevresine itilen toplumsal oluşumlarda, tüccar sermayesinin rolünü inceleyerek, Weber'in prebendalizmine ekleme yapmıştır.

Şimdi de prebendalizm kavramıyla ilişkili olarak yine Weber tarafından geliştirilen ve bizde de Ş.Mardin, M.Heper gibi sosyal bilimciler tarafından kullanılan Patrimonyalizm kavramı üzerinde durmak istiyoruz.

(1) M.Weber'in patrimonyalizm kavramı ile Marx'ın ATÜT toplum çözümlemesindeki benzerlikler hususunda Bryan S.Turner'in tesbitleri için bkz (Turner 1984:75). Aynı konuyla ilgili olarak ayrıca bkz (Turner 1991b:113). Doğuda patrimanyal yöneticiler için bkz. (Turner 1991a:94).

Ş.Mardin Batı'da ortaçağ toplumunu ayırdeden patrimonyalizm ve feodalizm ilkelerinden, Osmanlı için ağır basanının patrimonyalizm (1992a:106) olduğunu belirtirken, bu kavram üzerinde en ayrıntılı duran M.Heper olmuştur. M.Heper siyaset sosyolojisi açısından önemli olan ve Osmanlı toplumunu özellikle siyasi ve bürokratik gelişimiyle incelediği eserinde Osmanlı'yı yarı-feodal olarak niteler.

Osmanlı'nın ilk müesseseseleşme döneminde beliren yapı, patrimonyal özelliklidir, sonra düzen bir tür feodalizme kaymayla devam eder (Heper 1974:51). Patrimonyal siyasi sistemde merkez, durağan olması istenen toplum düzeninin koruyucusudur. Seçkinler siyasi faaliyetleri ve ekonomik kaynakları ellerinde tutarak, kenar'ın merkez üzerindeki etkilerini ve kararlara katılımlarını önlemeye çalışırlar. Yönetim, kişisel olup, yetki görelî ve keyfî bir biçimde uygulanır. Bu durumun sonucu olarak kişi-devlet ilişkilerinde ortaya çıkan belirsizlik, kişileri siyasi uysallığa, hoşgörüsüzlüğe, dogmatizme iterken, toplumu da durgunluğa sürükler (Heper 1980:5).

Osmanlı siyasi yapısında kenar, zaman zaman siyasi güce sahip olmuşsa da, bu güç merkezin siyasi yaklaşımlarını değiştirmesine yol açmamış, bu sebeple de siyasi yapı daima patrimonyal bir özelliğe sahip olmuştur (Heper 1980:5). M.Heper, feodal kavramıyla ilgili yapılan farklı tanımlamalardan yola çıkarak, Marksist yaklaşım tarafından belirlenen feodalite özelliklerinin Osmanlı'da bulunmadığını belirtir.

Çünkü Marx'a göre feodalitenin en önemli özelliği belli bir hukukî statüye sahip serflik kurumu, senyörlerin kural koyma ve adalet dağıtma yetkisini ellerinde tutmaları ve hakimiyetin bir çok siyasi ünite

tarafından kullanılmasıdır. Osmanlı'da bu anlamda bir feodalitenin bulunduğunu söylemek güçtür. Çünkü merkez ile kenar arasındaki ilişkiler tarafların hukukunun açıkça belirlenmediği bir düzen içinde yürütülmektedir. Devlet ile uyrukları arasında yer alacak siyasi güçler, merkez ne kadar zayıf düşerse düşsün, oluşmamıştır. Siyasi ve hukuki tüm yetki, merkezdedir (1980:6). M.Heper bu görüşleriyle iki toplum arasındaki farkları ortaya koyar.

Fakat onaltıncı yüzyılın ilk yarısından ondokuzuncu yüzyıla kadar uzanan süreçte, Osmanlı merkeziyetçi yönetimin yarı feodal bir yapıya dönüştüğünü belirtir. O'na göre "Osmanlı'da eğer feodaliteye rastlanıyorsa bu ancak yozlaşmış feodalite olabilir" (Heper 1980:8). 1807'de imzalanan sened-i ittifak, Osmanlı siyasi sisteminin patrimonyal bir sistemden feodal bir sisteme dönüşmesinde bir adım olmuş; fakat bu başarısızdır (Heper 1974:48). Çünkü batıda bu süreçlerin hepsi Osmanlı'da işlememiştir.⁽¹⁾

M.Heper'in dışında M.Weber'den hareketle N.Berkes, Osmanlı için patrimonyalizm kavramını kullanır. O (1976:57)'na göre demokratik sistemlerde toplumsal sınıfların hakları veya güçleri, devletten önce gelip, onların üstündeyken despotik sistemlerde bunun tam tersi bir süreç işler. M.Weber bu tür devletler için patrimonyalizm terimini kullanır. Bu sistemde devlet hükümdara babadan kalma mirastır

(2)

(patrimoine).

(1) Bu bölümde ele aldığımız açıklama tarzının dışında Prebendalizm'den hareketle "vergisel üretim tarzı" açıklamasının Samir Amir tarafından geliştirilmesi, doğu ve batı toplumlarının da merkeziyetçilik ve adem-i merkeziyetçilik dışında hiçbir farkın olmadığı şeklindeki açıklamalar için bkz (Gürsel 1977:113-132)

(2) Ayrıca bkz (Turner 1991a:27)

Bu bölümde sosyal bilimcilerimizin Osmanlı toplum yapısı ile ilgili çözümlemelerini verirken konuyu, özellikle Ortaçağ Batı toplumuyla olan benzerlikler ve farklılıklar ekseninde yoğunlaştırdık. Sosyal bilimcilerimizin Osmanlı'da yer alan tabakaları nasıl tasnif ettiklerine değinmedik. Dördüncü bölümde bu tasnifler verilecek, sonra tabakalar ele alınacaktır.

Özetle, bu görüşü savunanlar Avrupa feodallerinin mali, askeri, adli alandaki özerkliğine değinerek, Timar sistemindeki toprak mülkiyetinin devlet elinde bulunduğunu, sipahinin feodal lordların tersine sadece bir memur olduğunu, reayanın serfler gibi toprağa bağlı yarı esir statüsünde bulunmadığını, yargı mekanizmasının ise merkezi devletçe yürütüldüğünü ileri sürerek Osmanlı sisteminin feodalden farklı kendine özgü olduğu tezini benimsemişlerdir. Ancak sistem zamanla bozulduğu gibi yer yer feodal nüveleri de içinde taşıdığı kabul edilmektedir.

3.2. OSMANLI TOPLUM YAPISI İLE İLGİLİ ÇÖZÜMLEMELERİN GENEL BİR DEĞERLENDİRİLMESİ: BENZERLİKLER Mİ YOKSA FARKLILIKLAR MI?

Bu bölümde Osmanlı toplum yapısı ile ilgili olarak yukarıda belirlediğimiz yaklaşımların genel bir değerlendirilmesini yapacağız. Bunu yaparken konuyla ilgilenenlerin teorik yaklaşımlarının ve bilim anlayışlarının konuyu ele alışlarındaki etkilerini göstermeye çalışacağız. Ayrıca Osmanlı toplum yapısını niçin feodalite veya ATÜT kavramlarıyla yaklaşılamayacağımıza açıklık getireceğiz.

Osmanlı toplum yapısını feodal yapıdan ayrı özellikle gören sosyal bilimciler için öncelikle batıda

görülen feodal toplum ile Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı arasında büyük nitelik farkları vardır. Bu farklılıkları şimdiye kadar incelediğimiz eserleri gözönünde bulundurarak şu şekilde özetleyebiliriz. Özellikle güçlü bir merkezi otoritenin varlığı, devletin üretim ve dağıtımı yakından denetlemesi, merkezi otoritenin sipahiler üzerindeki kontrolü ve onları atamak veya görevden almakla ilgili yetkinin padişapta olması temel farklılıkları oluşturmaktadır. Öte yandan sipahi toprağın sadece kullanma hakkına sahip olup, mülkiyet devletindir. Sipahi timarı işletmediği ve savaş zamanı yeterli sayıda asker sağlamadığı takdirde, timarı elinden alınırdı. Ayrıca timar batıda görüldüğü gibi kapalı bir yönetsel ve mali bir birim değildi. Devletin toplamakla sorumlu olduğu vergilerin alınabilmesi için vergi memurlarına açıktı. Osmanlı'da reaya sipahinin kölesi olmayıp sadece toprağa bağlı idi ve haklarını korumak için timar sahibine karşı kadiya başvurabilirdi. Reaya sadece sipahinin denetimi ve acımasına bırakılmamış olup, reayanın genel refahının artırılması devletin sorumluluğu olarak kabul edilmiştir. Reaya İslam hukuku esaslarına bağlı olarak hukuki bazı güvencesi bulunmakta, hakkını kadi hatta padişah katına kadar çıkararak arayabilme imkanına sahip bulunmaktadır. Bunlar tesbit edilen önemli farklılıklardır.

Benzerlikleri gözönünde bulunduranlar ise çeşitli yerel özellikler göstermesine rağmen feodalizmin evrensel bir aşama olduğunu belirtirler. Bu aşama tüm toplumlar için geçerlidir.

Osmanlı toplumunu batı toplumlarında görülen feodal yapıya niteleyenler özellikle ya her iki toplumda da üretimin tarıma dayalı olması ya da Osmanlı toplumundaki sipahi ve reaya ile feodal toplumdaki

senyör ve serfin yüzeysel benzerliklerine bakarak bu karar varmışlardır. Ancak birtakım önemli farklılıklar (örneğin; timar sahibinin senyörün siyasi bağımsızlığının olmayışı, üretimin merkezileştirilmesi v.b. gibi) Osmanlı toplum yapısını feodal tip olarak isimlendirmek isteyenleri, Osmanlı toplum yapısı feodalizmin varyantı ya da merkezi feodalizm gibi yeni isimlendirmelere itmiştir. Çeşitli yerel özellikleri ve farkları çözümleyebilmek için bu kavramlara başvurmuşlardır.

Osmanlı toplum yapısı ile ilgili tartışmalar bizi "benzerlikler mi yoksa farklılıklar mı ön plana çıkarılmalı?" problemine getirdi. Bu probleme doğru cevap verebilmenin yolu, kanaatimizce önce benzerlik ve farklılıkların bir dökümünü yapmakla mümkün olacak. Bu nedenle, incelenen eserlerdeki bilgilerden faydalanılarak biri benzerlikler, diğeri ise farklılıklar üzerine kurulu iki kavram şeması geliştirilmeye çalışıldı.⁽¹⁾

Benzerlikleri ön plana çıkaranlar, ortaçağ toplumlarından hareketle bir feodalizm soyutlaması kurulması gerektiğini ve bunun da öncelikle Batı Avrupa feodalizminin incelenmesiyle mümkün olacağı konusunda hem fikirdirler. H.Berktaş (1989:330)'a göre kurulacak bu feodalizm soyutlaması gerek tek tek, spesifik feodalizmlerden, gerekse Batı ortaçağının alt aşamalarındaki kesintilerinden hem ayrı hem de tüm bunlarla bağlantılı olacaktır.

(1) Osmanlı ile batı toplumlarının devlet düzeyindeki 1) Her ikisinde de kutsal sayılan hükümdar ve danışma işleviyle yüklü divan veya kralın konseyinin bulunması. 2) Bütçenin olmayışı, hükümdarın ayrı bir bütçeye sahip oluşu. 3) Heterojen oluş gibi benzerlikleri hususunda bkz. (Boran 1968:7), (Kıray 1982:119-120). Farklılıklar için bkz. (Timur 1989:24).

Kavram Şeması 6

BENZERLİKLER

TOPRAK	Gerek Osmanlı, gerekse Batı'da yani tüm ortaçağ toplumlarında toprak özel bir mülkiyetin değil, çeşitli zümrelerin (mesela batıda tek tek senyörlerin, Osmanlı'da ise padişahın şahsında devletin) elinde olmuştur.
EKONOMİ	Bir miktar mübadele ve para ekonomisi olsa bile ekonomi esas olarak aynı karakter taşır. Temel servet biçimi toprak, temel üretim tarım, temel gelir biçimi ranttır. Toprak rantı öşür, aynı vergiler veya angarya biçiminde olabilir.
HAKİMİYET	Ulaştırma ve haberleşme teknolojisinin geriliği, hükümdarın (kralın-padişahın) herşeyi tak merkezden yönetmesini zorlaştırdığı için fief/dirlik dağıtımı kaçınılmazdır. Hakimiyet özellikle batıda parçalanmıştır.
İDEOLOJİ	Hakim ideolojik yapıyı din oluşturur.
ZÜMRELER	1. Tüm ortaçağ toplumlarında zümreler hukuken birbirlerinden ayrılmıştır. Üretici olanlar ve olmayanlar farklı imtiyazlara sahiptir. 2. Yöneticilerin vergi ödememelerine karşılık, yönetilenler vergi-rant öderler. 3. Temel Üretici sınıf olarak adına ister serf, ister reaya densin bağımlı köylülük vardır. Bağımlı köylülük ve rant toplayıcısının (Senyör/Sipahi) karşılıklı varlığı söz konusudur.
MOBİLİTE	İmtiyazlı zümreler kendi içlerinde devamlılık gösterirler. (Raiyet oğlu raiyettir ve sipahilere timar vermek kanundur.)

Kavram Şeması 7

FARKLILIKLAR

	Batı Avrupa Toplamlarında	Osmanlı Toplumunda
TOPRAK	Toprak tek tek aristokratların bireysel mülkiyetinde	Klasik Dönem Osmanlı toplumunda toprak tek tek dirlik sahiplerinde değil. Önce Allah'a, sonra padişahın şahsında devlete ait.
HAKİMİYET	Hakimiyet parçalanmıştır. (Adem-i Merkeziyetçilik)	Hakimiyet merkezde toplanmıştır. (Merkeziyetçilik)
SERF-REAYA SENİYÖR-SİPAHI	1. Köylüler üzerinde angarya vardır. 2. Köylü hukuki yönden köledir. 3. Seniyörler özel ordu besleme, para basma ve vergi koyma haklarına sahip. 4. Seniyörler köylüler üzerinde sadece ekonomik değil, siyasi ve hukuki yetkilere sahip. 5. Seniyörler kendi fiefleri içinde başkalarına fief dağıtma yetkisi kullanabilirler.	1. Köylüler üzerinde angarya çok önemsiz derecededir. 2. Köylü hukuki yönden köle değildir. 3. Sipahiler özel ordu besleme, para basma ve vergi koyma hakkına sahip değil. 4. Sipahiler batılı seniyörlerin yetkilerine sahip değil. Yargı yetkisi merkezden atanan ve sipahiden bağımsız kadılarca kullanılmakta. 5. Sipahilerin kendi dirlikleri içinden dirlik dağıtmaları yasaktır. Sadece padişah miri toprak içinden dirlik dağıtabilir.
MOBİLİTE	Seniyörlük kapalı ve yerli bir asalet zümresi ve seniyörlükten serfliğe düşüş mümkün değil.	Sipahilik kapalı ve yerli bir asalet zümresi olmayıp, sipahilikten raiyetliğe düşmek veya dönmek mümkün ve genel bir hadise.
KAMU GÜCÜ	Kamu gücü babadan oğula geçerek büyük aristokrat ailelerin elinde toplanıyor	Kamu gücü aynı aile içinde nesilden nesile geçmez. Bu görevlere vezirler, beylerbeyi ve padişah tarafından atanılır veya görevden azledilir.
ARTIĞA EL KOYMA	Artığın tümüne emek-rant yoluyla el konur.	Artığın bir kısmına vergi yoluyla el konur.
MUNASEBET	Somut bir seniyör-serf münasebeti vardır.	Soyut bir devlet-fert münasebeti vardır.

Benzerliklerin görünürde olduğu konusundaki görüşlere katılıyoruz. Benzerlikler irdelenmezse ilk bakışta Osmanlı toplum yapısına feodalite denebilir. Oysa derinlemesine incelemelerde farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Marksist bakış açılı ve benzerlikler konusunda ısrarlı olanlardan D.Avcıoğlu, H.Kıvılcımlı, D.Peringek gibi Osmanlı'yı inceleyen bir dönem araştırmacılarının aynı zamanda siyasi parti mensubu, fikir babası oldukları da unutulmamalıdır. Bunlar legal ya da illegal faaliyet gösteren parti liderleri arasında yer alan isimler olup bölümün başında da belirttiğimiz gibi asıl amaçları dünyayı ve Türkiye'yi değiştirecek projeler üretmektir.

Benzerlikler hususunda ısrarlı olanlardan M.Sencer, H.Bertay ve İ.Üşür'ün aynı çizgide olduklarını görüyoruz. Her üçü de Ö.L.Barkan ve akademik otomanistleri eleştirirken sözbirliği etmişçesine Ö.L.Barkan'ın şu satırlarını ele alırlar.

Bir tarihçi için bilhassa lazım gelen nokta bir içtimaiyatçı gibi umumi ve birkaç dereceli tecridlerle ulaşılabilecek müşahadeler değil, umumi kanuniyet ve tekamül istikametlerinin zamana ve yere ait hususiyetlerinin muayyen tarihi şartların tesiri altında aldıkları hususi şekillerdir. (Sencer 1984:26; Berkay 1983a:2470; Üşür 1992a:469-470)

Bu satırlardan sonra M.Sencer ATÜT'de H.Berkay ve İ.Üşür feodalizmde karar kılarak, izlenen metodun klasik tarihçi metodu olduğunu, yapının temellerini ortaya koyarak soyutlamalara gitmekten çok, malzemenin sonsuz zenginliği içinde farklılıkların ön plana çıkartılarak, tipleştirmelere gidilemediğini belirtirler. Bu sosyal bilimcilerimiz genel tipleştirmeler uğruna özelin gözardı edilmesini göze

alırlar. Yani benzerlikler uğruna farklılıklar önemsiz sayılır. Üstelik bu farklılıklar bizim bu tabloda sıraladığımızla sınırlı da değildir. Biz sadece temel farkları tarihçilerimizin eserlerinden tesbitle yetindik. Bu arada yeni çalışmalarla tesbit edilecekleri de hesaba katmalıyız.

Hakimiyetin parçalanması ve serfin hukuki yönden köle olması bu durumun ise Osmanlı'da görülmediği fikri için Ö.L.Barkanı "dar-hukuksal-formalist ekol" (1989:299) deyimiyle H.Berktay eleştirirken onunla aynı çizgiyi takip eden İ.Üşür de "hukuki-siyasi ölçüt" deyimini kullanır. O (1992a:469)'na göre Barkan feodalizme hukuki ve siyasi bir ölçütle yaklaşmakta ve böylece Osmanlı'nın feodal olmadığı sonucuna varmaktadır.

Görüldüğü gibi farklılıklardan hareket edenler "kendine özgü oluş" üzerinde hemfikirken, benzerlikleri ön plana çıkaranlar feodal⁽¹⁾ kavramı üzerinde mutabık kalmışlardır. Benzerliklerden yola çıkanlar kavramları tümel anlamla kullanma eğilimindedirler. İlk bölümde açıkladığımız sınıf kavramının kullanımında olduğu gibi. Benzerliklerden yola çıkanlar, mesela bağımlılık kavramını ele aldıklarında bağımlılığın önemli olduğunu vurgulayarak bu bağımlılığın kişiden kişiye olmasıyla kişiden devlete olması arasında önemli bir fark görmemektedirler. Mesela B.Boran (1968:7)'a göre önemli olan toprağa bağlılığın oluşudur. M.Kıray da aynı görüştedir. O (1982:119-122)'na göre Batıda köylü toprağa serf-lord ilişkisiyle açıkça bağlanıyor. Osmanlılar'da ise çift bozma yasağı, şehirlere gitme,

(1) Osmanlı'yı Marksizm için incelemenin bir transformasyon olduğu ve her transformasyonun bir deformasyon tehdidini de beraberinde taşıdığı fikri için bkz.(Hocaoğlu 1990:95).

yerleşme, zenaat loncalarına katılma yasağı ve başka yollarla köylünün geçimini temin etmesi imkansızlaştırılarak bağıllık sağlanıyor.

Bir başka örnek olarak hürriyet kavramını ele alalım. Feodal tezini savunanlar ortaçağ yarı-hürlüklerinin tek bir kategoride toplanması fikrini savunarak bu yarı-hürlük'ün kendi içindeki derecelenmelerine veya aldığı farklı şekillenmelere önem vermemektedirler. Halbuki realitedeki bu farklı görünümleri tek bir kavram içine hapsetmek ve bir kez oluşmuş kavram aracılığı ile açıklamaya çalışmak bilimin gelişmesini engeller.

ATÜT'ü Osmanlı toplum yapısını çözümlemede kullananların ise ne gibi zorluklara düştüğünü belirtmeden önce tesbit etmemiz gereken H.İslamoğlu'nun da belirttiği gibi (1991:19) ATÜT'ün teorik açıdan yetersiz ampirik açıdan ise geçersiz olduğunun açık bir biçimde kanıtlanmış olmasıdır. H.İslamoğlu (1991:150)'na göre Perry Anderson "Lineages of the Absolutist State" adlı eserinde ATÜT'ün ampirik açıdan yetersizliğini vurgulayarak tasvir ettiği Asya toplumunun Asya'daki hiçbir toplumun özgül tarihi gelişmesine tekâbul etmediğini belirtiyor.

Feodal tezini savunanlar genelcilik ve Osmanlı'nın özgül yönleriyle ilgilenmemek hatasına düşerken ATÜT'cüler bu özgüllüğü batıdan çıkan bir kavramla açıklama çabaları içine düşmüşlerdir.

Ayrıca İ.Ortaylı (1978:126)'ya göre ATÜT ve Doğu despotizmi kavramlarıyla yola çıkanlar birbirlerinden farklı görülseler de temelde; merkeziyetçi devlet, sınıfsal farklılaşmanın olmaması, merkezi devletin kendine özgü örgütlenmesi ve toplam artı ürüne el

koyması, artı ürüne el koymanın değişmeyi engellediği ve durağan bir toplum yapısı yarattığı noktasındaki tezler üzerinde fikir yürütmektedirler.

Konuyla ilgili ilginç bir nokta da, ATÜT tezi üzerine iktisatçı ve sosyal araştırmacıların eleştiri getirmesine karşılık, tarihçilerimizin konuyla ilgili neredeyse hiçbir şey söylememiş olmalarıdır (Türkdoğan 1982:16). Özellikle iktisatçı olan bu bilim adamlarımızın ATÜT'e eleştirilerini vermek istiyoruz. İ. Tekeli (1971:45)'ye göre, Osmanlı toplum düzenini şehirler ve köyler arasına da ticari ilişkilerin kurulmadığı ve paranın bir mübadele aracı olarak kullanılmadığı bir ATÜT olarak değerlendirmek mümkün değildir. Osmanlı ekonomisi ihtisaslaşmaya dayanıyordu. İmparatorluğun yayılması dolayısıyla sınırlar ve merkez, idari ve askeri fonksiyonlar bakımından önem kazanmasına rağmen, imparatorluğun ekonomik gücü mahalli kontrol ve organizasyonu, oldukça muntazam aralıklarla dağılmış bölge merkezlerinin varlığına ve ticaret yollarına dayanıyordu. Bu merkezler genellikle ticaret yolları üzerinde bulunuyor, farklı malları üretiyor ve değişik malların üretiminde ihtisas sahibi oluyorlardı. Bursa, Bilecik, Sivas, Musul, Bağdat, Halep gibi şehirler hem kendi çevrelerini besliyor, hem de diğer bölgelerle ticari ilişkiler içine giriyorlardı. ATÜT'ün Osmanlı toplum yapısının çözümlenmesinde kullanılması savunucularını bile oldukça zorlamıştır. Nitekim,

Osmanlı toplumu sınıfların aldığı şekil, birleşim ve sınıflar arasındaki ilişkiler Avrupa feodalitesinden çok, Asya üretim tarzına yaklaşımaktadır (Divitçioğlu 1981:135).

...İktisadi temel değişik toplumsal şartlardan dolayı Avrupa feodalitesini yaratırken, başka toplumsal şartlar Osmanlı toplumunda, diyelim, Asya üretim tarzını yaratmış olabilir (Divitçioğlu 1981:134).

şeklindeki satırlarda da görüldüğü gibi S.Divitçioğlu'nun ilgili eserinin birçok yerinde kullandığı "ATÜT'e" benziyor, yaklaşımaktadır, onu andırıyor, feodal sistemden farklı görünüyor gibi ifadeler konuyla ilgili tereddütleri ortaya çıkarmaktadır. Osmanlı toplum düzeni ve ATÜT arasındaki farklılıklar ve gelişki S.Divitçioğlu'nu kesinlikten ziyade ifadeyi yumuşutmak zorunluğu içine itmiştir.

ATÜT taraftarlarıyla ilgili olarak bir de araştırma yöntemleri üzerinde durmak gerekir. Bu konuda Y.Sertel'in S.Divitçioğlu'na olan eleştirisi şu şekilde. S.Divitçioğlu⁽¹⁾ çalışmasına Marx'ın Asya ülkeleriyle ilgili olarak bir kaç gözlemini temel alıp, bir ATÜT sistemi kuruyor. Bu katı şemadan yola çıkarak Osmanlı toplum yapısını araştırıyor. Benzeşim noktalarını bulmak için nesnel gerçekliği oldukça zorluyor. İmparatorlukta toprağın özel mülkiyetinin olmayaşını mutlak birşey olarak kabul ediyor. Yeterli bir açıklıkla ortaya koymadan, Osmanlı toplumunda Asya tipi,kendi kendine yeterli köylerin ağır bastığında ısrar ediyor (Sertel 1977:76).

Osmanlı toplum yapısını kendine özgü bulanlar özellikle tarihçiler hedef tutularak şu şekilde eleştirilmektedir.

...tarihçiler...imparatorluğun kendine özgü özelliklerinden yola çıkarak sonuca varmışlardır. Bu kullandıkları tarihçi yöntemin...sonucudur... Çeşitli toplum yapılarını... genel tiplere sokacak soyutlama ve ayıklamalar tarihçinin işi değildir...Toplum bilimcilerin amacı, toplumsal yapıların sayısız çeşitliliklerini içinde genelleme ve tipolojilere varmak ve bunların tarihi süreç

(1) Ayrıca S.Divitçioğlu'nun ATÜT modeline eleştirisi için bkz (Avcioğlu 1966a:11). S.Divitçioğlu'nun cevabı için bkz.(Divitçioğlu 1966:11-12).

içinde bağlı olduğu yasaları ortaya koymaktır... Bu yasalara dayanarak öndeyilerde bulunmak olanağı elde edilir... Her toplumun kendine özgü yapısı olduğunu savunma... toplumsal olayların genellik ve yasalarını araştıran bir bilimin...varlığını tanımamak demektir... Toplumsal yapıyı... ötekilerden ayıran özel görünüşleri vardır, ama yine... bu ikincil özellikleri ayıklayarak yapılacak soyutlamalarla genel tiplere varmaya çalışmaktır (Sencer 1969:36-37).

...Bir toplumun yer ve zamana bağlı ... ikincil görünüşlerinden soyutlanmasıyla elde edilen bu modeller genel toplum tipleridir (Sencer 1969:355).

Burada M.Sencer'in belirttiği her toplumsal yapıyı diğerlerinden ayıran özel görünüşleri ve ikincil özellikleri ayıklayıp bir takım genel tiplere varmanın bazı mahsurları vardır. Öncelikle düşünceyi belli kalıplar içine hapsedmesi ve realiteyi hep o kalıplar içinde algılamamız bizi hatalı birtakım sonuçlara itebilir. Burada hiçbir zaman genel tiplere varmayalım demek istemiyoruz ama belirlemek istediğimiz istisnaların kaideyi bozmayacağı değil bozabileceğidir. Bu sebeple geri plana alınan bu özel görünüşleri ve ikincil özellikleri bir istisna olarak zihnimize kaydedip, toplumların yapıları için ileri sürdüğümüz teorilerin her zaman yanlışlanabilir yanlarının bulunabileceğini hesaba katmaktır.

K.Popper'a göre biz yanlışlama yöntemiyle daha az genel bir teoriden daha genel teorilere ilerleyerek bilginin içeriğini genişletiriz. Böylelikle gittikçe daha fazla olgu keşfedilerek kurulan yeni teorilerle açıklanır. P.K.Feyerabend insan bilgisinin genişlemesinde eski ve yeni teorinin durumunu bir şema ile şöyle açıklar (Feyerabend 1991:188).

Bugün Feyerabend'in "teoride boşluk ilkesi" yani

hiçbir teorinin küllî olmadığı görüşü yaygın bir kabul görmektedir.

Yeni hipotezlerin kabul edilmiş kuramlarla uyuşmasını şart koşan tutarlılık koşulu, daha iyi kuramı değil de, eski kuramı koruduğundan akla uygun değildir. Sıkı sıkıya pekiştirilmiş hipotezlerle çelişen kuramlar, bize başka türlü elde edilemeyecek apaçık ipuçları verir. Kuramların çoğaltılması bilime yararlıdır. Çünkü tek kuramın egemenliği eleştiri gücünü zedeler... (Feyerabend 1991:41).

Teorik çokluk ilkesini savunan Feyerabend tek ve kesin olarak geçerli bir bilimsel yöntemin olmayışı ve herhangi bir alanda birden fazla teoriye yer verilebileceği hususunda ısrarlı olmuştur. (Türkdoğan 1993:21)

Sosyal bilimler tarihimizde de özellikle altmışlı yıllarda Osmanlı toplum yapısı ile ilgili çözümlemelerde tek teorinin egemenliğinden söz edebiliriz. Marksist teorinin açıklamaları, gayet cesur genelleştirmelere malzeme olarak kullanılmıştır. Burada belirtmek istediğimiz, girişilen bu gayretlerin tamamen boşa gittiğini ve faydasızlığını ortaya koymak değildir. Aksine Marsist yaklaşımda olanlar önemli bir görevi yerine getirmişlerdir. Çünkü,

...1960 - 1980 dönemi ürünlerinin - kitap, makale, gazete yazıları v.b. yöntemleri, tahlilleri ve ileriye dönük tahminleri ile tutarlı olsun veya olmasın irfan hayatımızda, sosyal ve insani bilimler alanlarında ayağı yere basmış bir ilgi ile yakın tarihimize bakmayı, ondan hakikatler dermeyi cazip hale getirdiler ve tabanda bir ses bıraktılar (Sayar 1986:2).

Fakat teorinin önemli bir bölümü özellikle tarihçilerin ortaya koydukları örneklerle yanlışlandı.

A.G.Sayar, 1960'lı yıllarda özellikle sol literatürde, giderek artan ve hızla çoğalan yayınların

önemli bir atılım olduğunu; fakat Osmanlı'ya yönelik bu yayınların önemli bir kısmının hem akademik kuluçka dönemini yaşamadığını, hem de tek yanlılığın tutsağı olup sert bir determinizme bağlandıklarını belirtir. Sayar (1986:2)'a göre soldaki bu ses 1980'lerle başlayan ikinci dalga araştırmalarla boğulmaya yüz tutmuştur. Tarihçilerin özele yönelik çalışmaları ve arşivlere inmeleri sonucu ortaya çıkan bulgular, spekülasyon eserlerin dayandığı metodolojik temeli ve bu metodolojiden hareketle yapılan tahlilleri yerinden oynattı. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısında tutarlı bir bilim felsefesi meyvelerini vermeye başladı.

...Fikri spekülasyona açık kalem tecrübesinin kati bir mutlaklıkla (absolutely absolute) doğru olmayacağı, yanlışlanabilirliğin söz konusu olması, hatta en revaçta olan çalışmaların bile nisbi mutlaklıkla (relatively absolute) ele alınması düşüncesi ağır basıyor, dahası yanlışlanamayan bu tür çalışmaların bilimsel dogmatizme dönüşeceği fikri artık sosyal bilimciyi etki ve itaati altına alıyordu (Sayar 1986:3).

A.G.Sayar, M.Tuncay'ın, Popper çevirisinden, S.Divitçioğlu'nun samimi ve sıcak yanlışlanabilirlik vurgusundan ve H.Berktaş'ın yanlışlanabilirlik anlayışını ihmal etmemesinden tazimle söz eder. Bu tanışma eski zincirleri koparmıştır.

Osmanlı toplum yapısının "kendine özgü" olduğunu benimseyen görüşün giderek güçlenmesinde değişen bilim anlayışı önemli bir katalizör olmuştur, denilebilir. Pozitivist paradigmaya alternatif olarak gelişmeye başlayan bütüncü bilim anlayışında bilim, genelleyicidir; ancak genel teoriye uymayan olgu veya olguları gözardı etmez. Zira;

olgular arasındaki ilişki katı bir determinizm değil karşılıklı etkileşim halindedir. Yumuşak determinizm olarak da adlandırılan bu çok faktörlü etkileşimde, faktörlerin ağırlık payları, zaman - mekan şartları ve objelerin niteliklerine göre değişir. Bu nedenle genel yasalarla açıklama yapmak her zaman mümkün değildir. (Dikeçli 1993:47)

Bu açıklananlar çerçevesinde düşünecek olursak, Osmanlı toplum yapısının feodaliteden ve ATÜT'den farklılıkları ve özel görünüşleri ile ilgili olarak ortaya konulan veriler konuyla ilgili bilgilerimizin genişlemesine ve Osmanlı'nın Marksçı tarihsel materyalizmin sunduğu evrim yasalarının dışında bir yürüyüşü gerçekleştirdiğini bize göstermektedir. Ayrıca bütüncü bilim anlayışına göre bilimin genelleyici olma özelliği, belli bir toplumun belli bir zaman dilimi içindeki özgün niteliklerini kavramamıza engel olmamaktadır. Çünkü genelleyici olmak tanım gereği, her zaman her yerde geçerli olmalıdır. Her zaman her yerde geçerli olan ise belli bir zamanda belli bir toplumda olup bitenlerin, o topluma ve o zaman dilimine ilişkin özgün niteliklerini vermez. Üstelik yukarıda da belirtildiği gibi genelleyiciliğin gerektirdiği şartlardan en önemlisi de özeli gözden kaçırılmaması ve teorisinin sınanması aşamasında yanlışlama süreciyle bilinen alanın genişletilmesidir.

Her toplum çağdaşı olan diğer toplum yapılarıyla etkileşim halinde bulunması sonucu belli özellikler geliştireceği gibi, tarihi olarak kendinden önce üstünde yeşerdiği toplumdan da kalıntılar alır. Tek tek her toplum yapısı, kendi tarihi gelişim süreci içinde zaman ve mekan şartları ile kendisini önceleyen toplumun özelliklerine göre değişen, aynı zamanda kendisini başka toplumlardan ayıran bazı özellikler geliştirir.

Bununla hiçbir toplumun benzemediği ve hiçbir

ortak özelliği olmadığını söylemek istemiyoruz. Söylemek istediğimiz fizik ve kimyada olduğu gibi toplumlar içinde genel bir takım yasalardan yola çıkılabileceği fakat bu geneller içinde özelin gözden kaçırılmamasıdır.

insan toplumları bir tarafa, inorganik madde alemindeki birimler bile ele alındığında bu birimler tam bir benzeri olmayan eşsiz varlıklardır. Tam bir benzerliği ifade için kullandığımız "iki su damlası kadar birbirinin aynı" sözü bile mutlak anlamda alınırca yanlışdır. Yüzde yüz birbirinin aynı iki su damlası yoktur. Yeteri kadar ince, hassas ve duyarlı ölçüler kullanıldığında mutlaka ağırlık, hacim ve terkip farkları bulunacaktır.

Fakat bilimin amacı, gerçeği doğru anlamamız ve önemli olan farkları önemsizlerden ayırarak önem derecesine göre bir sıraya koymaktır diye ifade eden B.Boran (1962a:13)'a göre bilimde tiplerin tesbiti ve somut gerçeklerin buna göre tasnifi önemlidir. O'na göre tiipleştirme ve tasnif işi toplumsal gerçeği inorganik alemden daha yakın olan biyoloji alanında en önemli alemlerden birisidir. Bu tiipleştirme ve tasnif çalışmaları göstermiştir ki en göze çarpan, dikkati çeken hayret uyandıran vasıflar her zaman en önemli temel vasıflar değildir. Zooloji bilgisi olmayanlar için balina ile arslan arasında bir benzerlik yoktur. Aradaki farklar o kadar büyük ve önemli görünür. Ama zoolojik tasnif bakımından her ikisi de memeli hayvanlar sınıfına girer. Memeli hayvan olma vasfı denizde veya karada yaşamak, balık biçimi veya dört ayaklı, tüylü hayvan olmak gibi vasıflardan daha önemli, daha temel bir vasıftır.

Bu açıklamalardan yola çıkan B.Boran, Batıdaki örneklerinden kendine özgü önemli ayrımlar göstermekle

birlikte, Osmanlı toplumunun feodalizmin temel vasıflarına sahip olduğunu bu sebeple bu tipin içinde ele alınması gerektiğın belirtir.

B.Boran'ın Osmanlı'yı feodalite olarak nitelmesi hariç yurakıdaki diğer açıklamalarına katılmamak mümkün değıl. Ama bazı eklemelerle, meseleye bir da bilginin sürekli büyüyerek genişlediğı ve bilinenlerle birlikte bilinmeyenlere ilişkin sorularımızın daha da arttığı açısından yaklaşacak olursak belki başlangıçta önemsiz olarak gördüğümüz ayrıntılar bilgi birikimimizin büyümesiyle en üst sıraya geçecektir. Bu sebeple tipleştirme ve tasnif işleminde, önemsiz gibi görünen farkları da her an göz önünde bulundurmak ve bilgi biriminin her safhasında tekrar tekrar gözden geçirmek şarttır. Ayrıca tipleştirme ve sınıflama işleminde bir sınıfı belirleyecek ve onu o yapan esas vasfın bulunması önem taşır. Yoksa balınayı balık sınıfına koyma hatasına düşeriz. Üstelik günümüzde toplumların akışını tek bir kanuna bağlamaya çalışan genel teoriler geçerliklerini yitirmişlerdir. Ayrıca günümüzde herhangi bir teorinin evrenselliğini savunmak çağdaş fiziğın ilkelerine de ters düşer. Çünkü çağdaş fiziğın atomaltı yapılar da keşfettiğı ilkeler, kesin ve değışmez yasaların mümkün olmadığını ortaya koymuştur.

Osmanlı toplumunu ATÜT, Feodal veya Doğıu Despotizmiyle tanımlayan sosyal bilimcilerimiz, Osmanlı toplumuna ilişkin geçerli teoriler ve çıkarımlar üretememişlerdir.

Bu tartışmalardan çıkartmamız gereken sonuçlar şunlardır. İlk olarak, tarihin homojen bir alan olduğuna, her yerde aynı süreçlere tabi olduğuna dair, neredeyse kutsallık mertebesine yükseltilen inancın yok edilmesi gerekmektedir. İkinci olarak birinci gerekçenin

tam tersinde yer alan bir gerekçe olarak Osmanlı toplum yapısının özgünlüğü vurgulanmaktadır. Bu görüşte tarihin farklılıkların, benzemezliklerin olduğu kadar, aynılık değilse bile benzerliklerin alanı olduğu unutulmamalıdır.

1960'tan beri bir kısım sosyolog ve sosyal bilimcilerimiz, (tarihçilerimizin ve iktisat tarihçilerimizin Türkiye tarihi ile ilgili görüşlerine dayanarak) batı toplumlarını açıklamış olan yaklaşımı mekanik olarak kendi toplumsal gerçekliğimizi açıklamak için uygulamak yerine, toplumumuzdaki belirleyiciliğin, kendi tarihi ve toplumsal gerçeğimize göre bulunmasını önermektedirler ki, bizim de bu öneriye katıldığımızı belirtmek isteriz.

3.3. OSMANLI TOPLUM YAPISI İLE İLGİLİ ÇÖZÜMLEMELERDE PROBLEM KAYNAKLARI

Farklı toplumların karşılaştırmalı incelemelerinde sosyal bilimci bir çok güçlüklerle karşılaşır. Toplum tarihimizi karşılaştırmalı incelerken içine düşülen problem kaynaklarını bazı sosyal bilimcilerimiz zaman zaman ele almışlardır. Osmanlı toplum yapısı ile ilgili çözümlemelerde bu problem kaynakları Batı entellektüel geleneği kavramsal çerçevesinin Osmanlı toplum yapısına uygulanması, tercüme hataları, evrensellik iddiaları ve batı problemleriyle sınırlanma, şeklinde olmak üzere dört grupta incelenebilir.

Sosyal bilimlerde kavramlaştırma sürecine ilişkin problemlerin, Osmanlı toplum yapısının kavramlaştırılmasına da yansıdığını görüyoruz. Bu yansımayı açıklamadan önce kavramlaştırma sürecine ilişkin problemleri görelim.

Bilim iyi oluşturulmuş ve tanımlanmış bir lisandır tanımı esas alındığında sosyal bilimlerde lisanın ve kavramsal çerçevenin yeterli olduğunu iddia etmek hemen hemen imkansızdır. Evrensellik iddiasının aksine sosyal bilimlerin kavramsal çerçeveleri yaygın bir jargon görünümü arz etmektedir. Kavramsallaşma sürecinde ortaya çıkan bu jargonun özellikle mukayeseli çalışmaları doğrudan etkileyen iki temel sebebi vardır. Birinci tur jargon sosyal bilimlerin batı entellektüel geleneği kavramsal çerçevesinin farklı tarihi-semantik birikime sahip batı dışı toplumlar için uygulanması sonucu ortaya çıkmıştır. (Davutoğlu 1992:76)

İşte Osmanlı toplumu ile Batı toplumlarını karşılaştıran ve Osmanlı'yı özellikle feodalite ile açıklayan sosyal bilimcilerimiz bu ikinci jargonun ağına takılmışlardır. Halbuki;

Mukayeseli çalışmaların ilk ve vazgeçilmez şartı mukayese edilen elemanların kendi iç tutarlılığı içinde anlaşılabilmesidir. Bir toplumun medeniyet, kültür ve sisteminin tam olarak anlaşılması ve tanımlanması ancak ve ancak o toplumun diline özgü semantik çerçeve ve oluşumun yakinen bilinmesi ve kavramlara yüklenen mana ve değerlerin bu çerçe ve içinde geliştirilmesi ile mümkün olabilir. Evrensel standartlara sahip bazı teknik kavramların geliştirildiği kabul edilse bile özellikle mukayeseli çalışmalarda konu olan anahtar kavramların kültür bağlamı ve dil-bağlamı oldukları için tamamiyle özgün bir nitelik taşıdıkları açıktır (Davutoğlu 1992:77).

Oysa Osmanlı toplum yapısı ile Batı toplumlarını karşılaştıran sosyal bilimcilerimiz bu iki kültür arasındaki kavram farklarını bilerek veya bilmeyerek göz ardı etmişlerdir.

Mesela batı kültüründe devlet belli bir sınıfın diğerlerini sömürmek için kullandığı bir kurumdur. Bu durumda devlet kendisinden kurtulunması (parlamenter demokrasiler) gereken, bireyin dışında ve ona düşman bir

müessesedir. Böyle düşünen batılı, devleti baba telakki eden Türkiye'deki devlet uygulamasını anlayamaz. Bir başka örnek ise timar'ı "fief" olarak çevirmektir (Kezer 1986:7-8). Halbuki bazı terimlerin içeriklerinin evrensel sayılarak yerli benzer terimlerle karşılanması büyük güçlükler yaratmaktadır. Fief yerine timarın kullanılması gibi (Kılıçbay 1985:205). Tercüme hatalarıyla çarpıcı bir tesbiti vermek istiyoruz;

Arthur Stratton...kapıkullarını "Slaves of Gate" olarak tercüme etmiştir. Bilindiği gibi "slave" lugat manasıyla köle demektir. Afrikadan getirdiği karaderiliyi, adeta iş hayvanı yetiştirir gibi, haralarında, farklı zenci ırkları ile karıştırıp yeni ırklar elde eden ve bu mahsulu "cattle" sığır sürüsü sayıp, insan pazarlarında satan batının kafasında "slave" sözcüğü nasıl bir çağrışım yapmaktadır. Osmanlı'nın kapıkulu ile batı'nın "slave"i aynı şey midir (Kezer 1986:8)?

G.E. Lenski de eserinde sadrazam ve diğer üst dereceli bürokratlar için "slaves of the Sultan" (1966:288) tabirini kullanır. Ekonomik ve siyasi güç hiyerarşisinde en üst sıralara tırmanabilen kapıkullarının "slave" ile karşılanamayacağı ortadadır. A.Kezer'in de belirttiği gibi kasıtlı olan veya olmayan bu tür farklardan kaynaklanan hataları⁽¹⁾ tek tek bulup belirtmek gerekir. Bunları Türk bilim adamlarının bulma ihtimali, Batınıninkinden yüksektir.

Bir başka örnek olarak da N.Berkes'in Osmanlılar için kullandığı despotizm kavramını ele alalım. Tarihi

(1) "Kul" sözcüğünü "slave" olarak değil "client" olarak tercüme etmek gereği hususunda bkz (Berkes 1976:134). Bu tür tercüme hatalarına değişik bir örnek için bkz (Davutoğlu 1992:77-78). Tercüme terimlerle İslam toplumlarını anlamanın mümkün olmadığı konusunda bkz. (Serin, Abdurrahimoğlu 1990:52).

anlamı ile despot Osmanlı döneminde Ortodoks Rumların ruhani başkanlarına verilen bir ad doğu hükümdarları⁽¹⁾ ve özellikle Bizans imparatoru için kullanılan unvan iken despotizm veya despotluk; yönetimin kendi keyfine göre ve zorbaca hareket eden, bir tek kişinin yetkisinde olduğu siyasal rejimdir.⁽²⁾ Halbuki Osmanlı'da tam bir keyfilik anlamında despotizmi frenleyen ara kurumların bulunduğu bir gerçektir. Despotizmin Asyalı rejimlere özgü olduğu tezi başlangıçta ileri sürülmüşse de Batılı rejimlerin de despotik olabilecekleri ve bu aşamadan geçtikleri aydınlanma düşünürlerine ileri sürülmüştür (Timur 1989:37).

Bu anlamıyla hiç değilse Osmanlı'yı despot olarak niteleyen sosyal bilimcilerimizin yazılarında doğu despotizmi ile batı despotizmini karşılaştıran ve aralarındaki farkları belirten bir açıklamaya rastlamayı ümid ettik; fakat incelemelerimiz sonucunda böyle bir mukayese ile karşılaşılmadı.

O halde,

Herhangi bir kavramı ait olduğu semantik alandan soyutlayarak incelemek ya da sözcük anlamı ile tercüme etmeye kalkışmak suretiyle ne herhangi bir kavramın gerçek manası, ne de bütüncül semantik sistemin iç yapısı anlaşılabilir. Bir semantik sistemin kavramlarını başka bağımsız bir sistemin çerçevesi içinde değerlendirmeye kalkışmak, tirigonometrik sembollerle aritmetik formüller çözmeye benzer (Davutoğlu 1992:72).

Claude Cahen de doğu müesseselerine ait terimlerle batı müesseselerine ait terimlerin aynı anlamlarda kullanılmasının doğurduğu mahsurları belirtir (Kılıçbay 1985:206). O halde kavramları tercüme ederken inlenen toplumun tarihi ve kültürel özelliklerinin de

(1) "Despot" maddesi, Büyük Larousse, VI, (1993), 3086.

(2) "Despotluk" maddesi, Büyük Larousse, VI, (1993), 3086.

hesaba katılması şarttır. F.Parkin ise sanayi öncesi ve sonrası sistemlerdeki farklılığın temel kabul edilmesi sonucunda bu iki genel tip içindeki sosyal ve sınıfsal formasyonların çeşitliliğinin kavranmasının engellendiğini belirtir. O (Parkin 1990:614)'na göre toplumların sanayi öncesini tasvir eden terimlerden biri altında (mesela, kabilesel, köleci, kast, feodal gibi) sınıflandırılması çeşitli toplumların farklarına bakılmaksızın biraraya toplanması demektir. Bunların tek bir kavramsal kutuya toplanmalarını haklı çıkaran ise, sanayi öncesi toplumların farklı tabakalaşma biçimleri arasında temelde yeterince benzerlik bulunması değildir. Sebep, daha ziyade kullanılan kavramsal çerçevedir. Kullanılan kavramsal çerçeve, tarihi ve kültürel farklılığın kabul edilmesini engelleyici bir rol oynamıştır.

Bizde de, sanayi öncesi aynı zaman diliminde yaşayan Batı ve Osmanlı'nın karşılaştırılmasında özellikle Marksist açıklamayla yola çıkanların kullandıkları kavramsal çerçeveler onların Osmanlı toplum yapısı farklılığını kavramalarına engel olmuştur.

H.İslamoğlu da kavramsal çerçeve tartışması konusunda şunları belirtir. O (1991:15-16)'na göre Doğu'nun tarihi Batı hegemonyasının dilinde yazılmıştır. Batı değişme ve gelişmeye dayalı, dünya tarihinin ayrıcalıklı bir bölgesi olarak görülürken, Doğu bu ayrıcalıktan yoksun, değişmeyen tarihsiz bir toplum olarak görülmüştür. Böylece batı egemenliği, kendi kendine durgunluğunu aşamayan Doğu üzerinde harekete geçirici bir güç olarak kabul edilmiştir. Doğu ve Batı ideal toplum tipleri olarak kavramsallaştırılırken çözümler bu iki ideal tip, karşılaştırmakla yetinmiştir. Batı dinamik, akılcı ve demokratik olarak nitelenirken, Doğu, durağan, akıldışı ve otorite

kavramlarıyla tanımlanmıştır. Son yirmi yıl içinde ise Osmanlı imparatorluğu üzerinde bu perspektiften kaynaklanan temel varsayımlar sorgulanmaya başlamıştır.

Osmanlı toplum yapısının isimlendirilmesinde birbirinden oldukça farklı kavramların (ATÜT, Doğu Despotizmi, Feodalizm v.b. gibi) kullanılmasının nedeni, kanımızca Osmanlı toplum yapısının kendine özgü niteliği, çok kısa ifadeyle Batı Avrupa'da tarihi süreç içinde görülen tabakalaşmasının Osmanlı tabakalaşmasından farklı oluşu biçiminde açıklanabilir. Bu sebeple Osmanlı sosyal yapısını ortaya çıkmış feodalizm, serf, senyör kavramıyla çözümlemeye çalışmak gelişkili terminolojinin ana nedenidir. Batı toplumlarına özgü olan bu kavramların Osmanlı sosyal yapısını çözümlemede yetersiz kalmakta ve kargaşaya yol açmaktadır.

Kısaca Osmanlı toplumunu batıda oluşmuş serf, senyör, feodalite v.b. gibi kavramlarla çözümlemeye çalışmak son derece sığ ve yetersiz sonuçlar vermektedir. Karşılaştırmalar yapılarak benzerlik ve farklılıklar ortaya konulacaktır. Fakat karşılaştırmalar yapılırken burada yaşanan olguyu batılı kavramlarla ifade etmek yerine Osmanlı toplumunun kendi iç tutarlılığına ve kendi sistemimizin semantik yapısına uygun kavramlar oluşturmak daha verimli sonuçlar verecektir. Çünkü batı kaynaklı kavramlaştırmalar, Osmanlı toplum yapısı çözümlemelerinde hata kaynaklarından en önemlisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Problem kaynaklarının en önemlilerinden birisi de araştırmacının teorik yaklaşımı ve özellikle benimsenen teoriye uygun bir toplum yapısını incelenen toplumda görme isteğidir.

Bilindiği gibi sosyal bilimcilerin dünya görüşlerindeki farklar toplum yapılarına bakış biçimlerini genellikle etkiler ve hatta belirler. Özellikle tek sebepli tek yönlü ilerlemeci, büyük boy teoriler⁽¹⁾ önemli bir problem kaynağıdır. Çünkü bu tip teoriler tüm insanlığı kapsarlar ve amaçları genel kanunlara erişmektir. Halbuki son gelişmeler tabii bilimlerde evrensel genelleştirme iddialarını ortadan kaldırdığı gibi sosyal bilimlerde de evrensel genelleştirmenin sınırlı ve şartlı bir geçerliliğe sahip olabileceği görüşünü getirmiştir.

Buna sebep,

Sosyal bilimlerde...sosyal olayların kültür bağlamlı niteliğidir.Bu nedenle sosyal bilimler evrensel kanunlara değil ancak ve ancak kültür bağlamlı genelleştirmelere ulaşabilir. (Davutoğlu 1992:82)

Çağdaş bilim adamı bir teori çerçevesinde araştırmasını yaparken şu bilgileri hatırlıdan çıkarmamalıdır. Bilimde hiçbir doğru değişmez ve kesin değildir. Çünkü olgular arasında mutlak determine ilişkiler (tek faktöre dayanan) yoktur. Değişen etki derecesine sahip çok sayıda faktör, mutlak determine ilişkiler yerine determine ve indetermine oluşların içiçe olduğu yumuşak bir determinizmin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

(1) Tek sebepli teoriler için bkz (McOver 1969:140-141), (Kurtkan 1986:81-85), (Zimmerman 1964:76-79). Büyük boy teorilerin gruplandırılması için bkz. (Kongar 1981:61-137). Tek yönlü çizgisel teoriler için bkz (Eröz 1982:125).

Çağdaş bilim adamı kesin bilgidен söz eder ama bunun geçici (izafi) kesin bilgi olduğunun bilincindedir. Geçici kesin bilgi anlayışı, bilimi sonsuza kadar uzanan tahmin yapma zorunluluğundan kurtarmıştır. Geçici kesin bilgi anlayışı bilimsel sonuçların mutlak hakikatler olarak görülmesi ve metafizik anlamlar yüklenerek tabulaştırılmasını önlemektedir. (Dikeçligil 1993:46-47)

Bu açıklananlar çerçevesinde pozitivist bilim geleneğinin ürünü olan tek sebepli, ilerlemeci, büyük boy teorilerin Osmanlı toplumunun sosyal fenomenlerini açıklayamayacağı ortadadır. üstelik B.S.Turner (1984:131)'e göre tek çizgili tarih ve evrimsel ilerlemeye ilişkin varsayımlar birçok sosyoloji geleneği tarafından etkin bir biçimde sorgulanmıştır.

Osmanlı toplum yapısını batıdaki toplum yapılarını yansıtan kavramlarla yorumlamanın aynı zamanda Batı modelinin evrenselliği tezini gündeme getirdiğini belirten O.Türkdoğan ve A.Davutoğlu'nun konumuzla ilgili şu açıklamaları önemlidir.

...Batı metod ve tekniklerinin geliştirdiği model ve paradigmlar, Batı toplumlarının ihtiyaçları için üretilmiş ve büyük ölçüde Hristiyan değerleriyle yüklü normları taşır. Batı toplumları "sınıf" olgusuna dayalıdır, buna karşılık Doğu toplum yapısı, özellikle Osmanlı toplumu "kişilik ilişkilerini" yansıtmaktadır. Bu bakımdan Batıda olduğu gibi, Osmanlı toplum yapısı sınıf mücadelelerine yabancıdır. Marksist model veya Batı tipi bir başka modelle Türk toplum yapısını açıklamak demek, aslında Batı toplum yapısına Osmanlı düzenine indirgemek (irca etmek) demektir (Türkdoğan 1991:19).

Batı modelinin evrenselliği tezi ile ilgili,

...Marsh'in tesbitini vurgulayarak diyebilir ki dünyanın çok küçük bir köşesinde geliştirilmiş olan sosyal bilimler evrensel bir şema olarak son derece sınırlı ve yetersiz kalmaktadır (Davutoğlu 1992:82).

Ayrıca batılı sosyal bilimciler,

...Sosyal bilimler için evrensellik iddia ettikleri uygulamalarda başka toplumların sosyal fenomenlerine daima kendi dünya görüşlerinin ve tarihi-kültürel birikimlerinin şekillendirdiği bir aksiyolojik önvarsayımlar seti ile yaklaşmışlardır (Davutoğlu 1992:80).

Sosyolojinin batı ile ve batı problemleri ile sınırlanması sonucunda bizde sosyoloji bir kere tüm zamanlar için geçerli olarak kavranmıştır. Özellikle batı bilimlerinin evrensellik iddiaları da sosyolojinin Batı toplum ve olayları ile sınırlı tutulmasını doğurmuştur (Tuna 1991:29-38).

Oysa Batı sosyolojisi Doğu toplumlarını açıklamakta bazı yetersizlikler hatta yetersizliklerin de ötesinde yanlış bir tutum sergilemektedir. Yetersizlik ve yanlışlığın bir sebebi, bilgisizlikten; diğer sebebi de doğulu yazarların bu konuda yapabileceği katkıların yeterince değerlendirilmemesidir (Sezer 1991:39-40).

Batıda geliştirilmiş teorilerle Osmanlı toplum yapısını açıklamaya çalışan kimi araştırmacılarımızın, teorinin yanlışlanan yönlerini tesbit ederek onu değiştirmek yerine, olguyu teoriye uydurma gayreti önemli bir yanılgıdır. B.Sezer (1978 4344)'e göre tüm toplum problemleri için soyut bir çerçeve oluşturulmuştur. Mutlak ve açıklamasını kendi içinde bulan bir soyut toplum kavramı karşımıza çıkar. Tüm açıklamalar bu soyut ve tarihsiz toplumun özelliklerinde ve tanımında aranmıştır. Söz konusu toplumda sosyolojinin çözümlenmesine koşulduğu problemlere sahip Batı toplumlarından başka bir toplum değildir. Diğer toplumların tek problemi vardır. O da Batı toplumu

(1)
 olmamaktır. Az-gelişmişlik teorisinden Asya Tipi Üretim Tarzı teorisine kadar Doğu toplumlarıyla ilgili tüm teoriler bize aynı mesajı vermektedir. O halde Osmanlı toplum yapısı açıklamalarında belli şablonların dışına çıkmak kaçınılmazdır.

Batı modelinin evrenselliği tezinin yanısıra özellikle ATÜT kavramın neye hizmet ettiği sorgulandığında yapılan şu tesbitler oldukça önemlidir. Doğunun tarihsiz bir toplum olduğu görüşü,

...batı egemenliğini, kendi başına durağanlığını aşamayan Doğu üzerinde bir itici güç olarak kabul etmiş ve bu ideolojiye hizmet etmiştir, (İslamoğlu 1991:15)

Özellikle ATÜT kavramının Batı düşünürleri tarafından doğu toplum yapısının gelişmeye elverişli olmadığını ortaya koymak ve emperyalizme hak kazandırmak için geliştirilen bir kavram olduğu düşüncesi de akla gelmektedir. ATÜT kavramının temelinde doğu için toplumsal değişimin ancak dışardan, açıkçası Batı müdahalesiyle mümkün olabileceği görüşü yatmaktadır ve ATÜT kavramı Batı'nın Doğu üzerindeki üstünlüğünü vurgulayan bir ideolojiye yardımcı olmaktadır (Sencer 1969a:7) Batılı bilim adamlarının kendi toplumlarını ve tarihlerini göz önünde bulundurarak oluşturdukları bu teoriler hiç değilse geçmişi ile batılı olmayan toplumumuz için geçerli değildir (Meriç 1992:9).

Özetle Osmanlı toplum yapısı ile Batı toplumlarını karşılaştıran sosyal bilimcilerimizin bir kısmının bu iki kültür arasındaki kavram farkları

(1) Batı toplumlarının kendi tarihlerini olması gereken tarih, Avrupa'nın dışındaki tüm toplumların tarihlerini bir sapma görmeleriyle ilgili olarak bkz (Kılıçbay 1990:49).

yanında sosyo-kültürel yapı farklılıklarını da bilerek veya bilmeyerek gözardı ettiklerini belirtmiştik. Bunun bir sebebi, kabul edilen teoriyi doğrulama eğilimi ve teorinin realiteye uygun olmayan taraflarını düzelterek teoriyi geliştirmek yerine realiteyi teoriye uydurma çabasıdır.

Halbuki gözden uzak tutulmaması gereken, aralarında çok küçük farklar olsa bile birbirinden ayrı sosyo-kültürel olguların farklı kavramlarla ifade edilmesi gereğidir ki, bu aynı zamanda hem doğru düşünmenin hem de bilginin ilerlemesinin ön şartıdır. İnsanlık tarihini belli mekanizmalara sıkı sıkıya bağlayan büyük boy teoriler (Marksist beşli şema gibi) ve insanlığın gelişmesini belli bir akışın mekanizmasına mahkum eden ve bu akışın en ileri düzeyinde bulunduğu varsayılan toplumları temel alıp, diğer toplumlara yaklaşıp benzer mekanizmaların ortaya çıkışına göre bu toplumlara gelecek biçim genelleştirmeler (çizgisel ilerlemeci teoriler), çağdaş bilim anlayışına uymamaktadır.

4. OSMANLI TABAKALAŞMA SİSTEMİNİ İFADEDE KULLANILAN KAVRAMLAR VE TABAKA TASNİFLERİ

Bundan önceki bölümde sosyal bilimcilerimizin Osmanlı toplum yapısı ile ilgili çözümlemelerini verirken, konuyu özellikle batı ile ilgili benzerlikler ve farklılıklar ekseninde odaklaştırarak kullanılan kavramlar üzerinde durmuştuk.

Bu bölümde ise sosyal bilimcilerimizin Osmanlı tabakalaşma sistemini tahlil ederken kullandıkları kavramların neler olduğu, bu kavramların Weberci ve Marx'cı analizlerdeki anlam farklılıkları ve sosyal bilimcilerimizin kullandıkları bu kavramların anlam tahlili yapılacaktır. Sosyal bilimcilerimizin Osmanlı toplumunda yer alan tabakaları nasıl tasnif ettikleri, bu tasnifin isabet derecesi ve tasnif hususunda Marx'cı ve Weber'ci yaklaşımların mutabık kalıp kalmadıkları, yine bu bölüm içinde ele alınacaktır. Ayrıca yapılan tasniflerin, sosyal ve siyasi gerçekliği yansıtıp yansıtmadıkları da önemli bir husustur.

4.1. OSMANLI TABAKALAŞMA SİSTEMİNİ İFADEDE KULLANILAN KAVRAMLAR

Bilimsel araştırmalar tanımlama, sınıflama ve açıklama olmak üzere üç farklı düzeyde gerçekleştirilirler. Fakat açıklama ve yorumlama safhasına geçebilmek için tanımlama ve sınıflama aşamalarını tamamlamak şarttır.

Osmanlı üzerine yapılan araştırmalar söz konusu olduğunda ise;

...yorumculuk bugün pek yaygın. Osmanlı...sistemi incelenmiş değil, ama bu alanı yorumlayan sosyoloji ve siyaset bilimciden geçilmiyor... (Ortaylı 1990:27)

Bir önceki bölümde de belirttiğimiz gibi, Osmanlı toplum yapısını belirli bir teorik yaklaşım çerçevesinde açıklama gayretinde sosyolog, iktisatçı ve siyaset bilimciler, tarihçilerin önünde yer almışlardır. Bu durum tanımlama ve tasvirden çok yorumlanmanın ön planda olmasını sağlamıştır. Tanım ve tasvir tam olmayınca yorumlama da bir o kadar eksik kalmaktadır.

Bunun yanısıra açıklama ve yorumlamada kullanılan teorik çerçeveler içerisindeki kavramların tam tanımlanmamaları ve aynı kavramın farklı yaklaşımlarda farklı anlamlarda kullanılması hem kargaşaya, hem de yorum hatasına sebep olmaktadır.

4.1.1. OSMANLICA'DA TABAKALAŞMA SİSTEMİNİ İFADEDE KULLANILAN KAVRAMLARIN TARİHİ

Ele alacağımız kavramların sosyal ilimler terminolojimizdeki kullanımlarının yanı sıra Osmanlıca'daki ilk kullanımları da önemli bir konudur. Çünkü İngilizce ve Fransızca'da olduğu gibi Osmanlıcada da sınıf sözcüğü, bugün sosyoloji ve siyaset bilimindeki modern sınıf kavramının dışında bir anlam içermektedir.

Osmanlıcada sınıf, "sunûf:sınıflar" (Develioğlu 1992:1155) anlamında çoğul olarak kullanılmaktadır. Ayrıca yüksek sınıflar için "sunûf-i aliye" (Develioğlu 1992:1155) denilmektedir. Osmanlıca'daki kullanımında sınıf şu manaları taşımaktadır. "Her şeyin bir taifesi (grup). Eşyanın her çeşidi, başlı başına bir sınıftır." (Seyyid 1991:88). Ayrıca "insanlardan bir taife, bir fırka" (Seyyid 1991:88) manasında da kullanılmaktadır.

(1) İngilizcede ve Fransızcada modern sınıf kavramının doğuşu için bkz.(Beneton 1991:11-19).

Yukarıda verdiğimiz bu iki mananın dışında sınıf kelimesi Osmanlı sosyal yapısında, meslek gruplarını ifade etmektedir ve halk gördüğü işe göre sınıflandırılmaktadır. Sınıfsız insan olmaz ve hatta mekruh işleri görenler bile bir sınıf teşkil ederlerdi (Berkes 1976:74). İngiltere'de ve Fransa'da da kavramın meslek birlikleri, sıralar ve kademeler anlamında kullanıldığı (Beneton 1991:11-19) görülmektedir.

...Kelimenin erken bir tarihten beri, İslam toplumunda hırfet ve zanaat cemaatine işaret etmek için kullanıldığı görülmektedir. Bir de "zanaat ehli", "hırfet sahipleri" ve "hırfet ve zanaat erbabı" gibi daha genel bir takım terimlerin aynı bağlamda kullanıldığı müşahade edilmektedir... Sınıf bir tür meslek ve zanaat birliğidir... Üyeleri ise, belli bir zaman diliminde, şehir iktisadın belli bir branşında işgören ve iktisadi, sosyal ve mali faaliyetler gibi muhtelif aktiviteleri gerçekleştiren bir ünite oluşturan, bir insan grubudur. (Seyyid 1991:88-89)

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşıldığı gibi kavramın ilk kullanımında İngiltere'de ve Fransa'da olduğu gibi, tüm İslam toplumlarında ve Osmanlı'da da sınıfın meslek gruplarını ifade amacıyla kullanıldığı görülmektedir.

Bizde sınıf kavramının Osmanlıca'daki anlamına ilk değinen N.Berkes olmuştur. O (1976:82)'na göre biz bugün sınıf sözcüğünü "class" karşılığı kullanmaktayız. Halbuki sözcüğün Osmanlılar'da teknik bir anlamı vardır. Bu anlam da sınıf "class" olmayıp, lonca demektir. "Esnaf" ise bölük bölük ayrılmış zanaatçılar anlamındadır. Osmanlılar için "esnaf sınıfı" demek bugün "lise mektebi" demek gibi bir şeydir.

Konuya açıklık getirebilmek için Osmanlıca'da kullanılan Erbab-ı Hıref, harif ve esnaf sözcüklerinin

kullanımındaki değişimleri vermek istiyoruz.

Osmanlıcada Erbab-ı Hiref, sanat sahipleri yerine kullanılır. "Hiref" ise rızka geçinmeye yarayan sanat, amel, kâr manasında kullanılır. Osman Ergin Osmanlı Devletinin kuruluşundan önce esnafa harif denildiğini belirtir. Sözlüklerde "harif" kelimesi hem sanat, hem kâr, hem de bir sanatta ve işte bulunanların her biri anlamında kullanılmıştır. "Harif" tabiri zamanla terk edilerek yerini "esnaf" tabiri almıştır (Pakalın 1971:541). "Harif" aslında usta ve kalifiye zenaatçı demektir. Bugünkü anlamı ise itibarlı olmayıp, esnaf ve zenaatın düşkünlüğü ile sözcükte düşkünleşmiştir (Berkes 1976:75).

Esnaf kelimesi "1) Neviler, çeşitler, cinsler, zümreler, kategoriler. 2) Bir sanat veya dükkancılıkla geçinen (kimse)" (Develioğlu 1992:280) anlamında kullanılmaktadır. "Esnaf...sınıf'ın cem'idir ve Sınıflar demektir." (Pakalın 1971:541).

Mesela Evliya Çelebi 1100 sınıf sayar. Bunlardan birkaçını sayalım "Esnaf-ı reisan-ı", "Bahr-ı sefit", "Esnaf-ı tüccar-ı kahveciyan", "Esnaf-ı bezirgan-ı pirinççiyan", "esnaf-ı emin-ı darphane-i âl-i osman" gibi. Esnafa verilen isimlerin hepsi zincirleme isim takımı halindedir. İki kelimededen çoğaltılmış ve isim tamlamalarıyla belirtilen bu gibi terkipler, Türkler tarafından hem kolayca telaffuz edilemediğinden, hem manası anlaşılmadığından üç dört kelimededen oluşan bir ismin yalnız ilk kelimesi alınıp diğerleri terk edilmiştir. Bu şekilde "esnaf" tabiri "harif"e bedel, fakat yanlış olarak erbab-ı sanat ve ticarete alamet (nişan, alem) olmuştur (Pakalın 1971:541).

O halde Osmanlı'daki anlamıyla sınıf, konumlar

arasındaki ayrımın ve ekonomik ayrımların meslekler esasında oluştuğu bir toplumsal bölünmeyi ifade eder. Meslek grupları bütünü anlamının dışında, dini gruplar bütünü, milletler bütünü içinde sunûf kelimesinin kullanıldığını görölmektedir.

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde sunûf meslek grupları bütünü anlamında ele alınırken, tanzimat fermanında dini gruplar ve milletler bütünü anlamında kullanılmıştır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde birçok sunûf isimlerini sıralar.

4.1.2. OSMANLI TABAKALAşMA SİSTEMİNİ İFADEDE KULLANILAN TEMEL KAVRAMLARIN TAHLİLİ (FARKLI KULLANIM MANALARI)

Tabakalaşma olgusuyla ilgili olarak birinci bölümde ele aldığımız kast, zümre, sınıf, tabaka kavramlarının, dikkatsizlik veya bilgi eksikliği sonucu zaman zaman birbirlerinin yerine kullanıldığını ya da benimsenen yaklaşımlara göre birinin tercih edildiğini (özellikle sınıf ve tabaka kavramlarında) tesbit etmiştik.

Bu tesbiti, Osmanlı toplum yapısını inceleyen eserlerin bir bölümünde de müşahade etmek mümkün. Çünkü sosyal tabakalaşma literatüründeki bu kullanım Osmanlı sosyal yapısını inceleyen bu eserlere de olduğu gibi yansımıştır. Sosyal bilimcilerimiz içinde Marksist yaklaşımı ve metodolojiyi benimseyenlerin sınıf kavramını, Osmanlı tabakalaşma sistemi içinde yer alan bölünmeler için kullanmalarının, benimsedikleri teori gereği olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü ilk bölümde de belirttiğimiz gibi bu yaklaşımı benimseyenler, tüm zamanlar ve mekanlarda görölen hiyerarşik sıralanışı sadece sınıf kavramıyla ifade etmişlerdir.

Ayrıca ekonomik faktör temelinde üretim araçlarına sahip olma veya olmama durumuna göre sınıfı tayin ederek kavramı, sadece üretim ilişkileri temelinde kullanmışlardır. Osmanlı için benimsedikleri yaklaşım gereği sınıf kavramını kullananların kendi içlerinde tutarlı oldukları ileri sürülebilir.

Bu yaklaşımda olanlardan bazılarının sınıf kavramını ikili bir ayrım⁽¹⁾la kullanmayı tercih ettiklerini görüyoruz. "Kendiliğinde toplumsal sınıf" ve "bilinçli toplumsal sınıf" ayrımını yaparlar. "Bilinçli toplumsal sınıf" kendi varlığının farkındadır. "Kendiğilinde toplumsal sınıf" ise kendi bilincine varmamıştır. Sınıf bilincinin gelişmesini engelleyen bazı ilişkiler vardır ve kendiliğinde sınıf bağımsız toplumsal bir güç olarak varlığını ortaya koyamamıştır. Bu ayrimdan yola çıkan sosyal bilimcilerimizden D.Ergun ve N.Berkes Osmanlı'da ancak bu anlamda bir sınıfın varlığından söz edilebileceğini belirtirler. Yani Osmanlı'da "kendiğilinde toplumsal sınıf" sözkonusudur.

Benimsedikleri teorik yaklaşım gereği sınıf kavramını kullananların kendi içlerinde tutarlı olduklarını belirttik. Fakat Osmanlı tabakalaşma sisteminin çözümlenmesinde diyalektik metodolojiyi benimsemeyen, çözümlemelerinde M.Weber'in yaklaşımını kullananların sınıf kavramını statüyü de kapsayacak biçimde kullandıkları görülmektedir. Fakat teorik yaklaşımlarını açıkça ifade etmeyenlerin sınıfı hangi manada kullandıkları belirsiz kalmaktadır. Zümre kavramı ise oldukça az tercih edilen bir kavram olmuştur. Gerçi zümre kavramı da Osmanlı tabakalaşma sistemi içinde yer alan bölünmeleri ifadede yetersiz kalmaktadır. Fakat zümre kavramının Osmanlı için belirsiz kullanılan sınıf

(1) Bu ikili ayırım için bkz (Ergun 1988:188), (Borotav 1991:10-11), (Berkes 1976:60).

kavramından çok daha uygun ve yerinde bir kavram olduğu kanaatindeyiz.

Çünkü Marksist yaklaşımı benimsemeyenler sınıfı, sadece sanayi toplumları için; zümreyi ise, sanayi öncesi toplumlar için kullanmaya tercih etmektedirler. Bu tercihin, Osmanlı'da kendine özgü bir yapı olduğunu savunan sosyal bilimcilerimizin kavramsal çerçevesine de yansıdığını söyleyebilmek mümkün görünmemektedir.

Biz tabakalaşmanın her toplum için geçerli olduğunu; kast, zümre ve sınıf olarak ayırdettiğimiz tabakalaşma tiplerinin özel görünümeler olduğunu belirtmiştik. Böyle bir ayrımla yola çıktığımızda kast, zümre ve sınıf kavramlarının Osmanlı toplum tabakalaşmasını ifadede ne derecede yeterli oldukları konusu önem taşır.

Bu kavramların Osmanlı tabakalaşma sistemini ifadede yeterliliklerini tartışmadan önce bir tehlikeye değinmek istiyoruz. K.Davis ve W.E.Moore tabakalaşma üzerinde çalışanların, somut sistemleri kesin bir tip sayısına ayırma çabalarından bahsederler. Bu sosyologlara göre (1990:377) yapılan iş basittir; ama bunun işin başında değil, öğelerin ve prensiplerin analizinin sonunda yapılması gerekir. Toplumu kast, feodal, ya da açık sınıf gibi sınıflandırmaya çalışmanın tehlikesi şudur; bir ya da iki kriter seçilir, diğerleri ihmal edilir. Sonuçta da karşılaşılan probleme yetersiz bir çözüm önerilir. Bizde ATÜT ve feodal taraftarlarında olduğu gibi. Osmanlı toplum tabakalaşmasını çözümlemeye ilişkin önerilerde bu hususun da göz önünde tutulması şarttır.

Osmanlıların iş bölümünü ve fonksiyonel tabakalaşmayı içeren bir toplum yapısına sahip

olduklarını söyleyebiliriz. Bu fonksiyonların ve bunları işleyen tabakaların sosyal sınıf statüsüne mi, yoksa zümre statüsüne mi sahip olduklarının belirtilmesi önem taşır. Osmanlı toplumunun tabakalaşma durumu Batı toplumlarından tamamen farklı özelliklere sahiptir. Sınıf, kast ve zümre sistemleri ile Osmanlı toplum sistemini karşılaştıracak olursak şunları tespit ederiz.

Osmanlı toplumu tabakalaşmasının bir kast sistemi olduğu söylenemez. Çünkü bu sistemde bir gruptan diğerine geçmek imkansızdır ve yapısında hukuk devleti prensibine yer vermez. Zaten kast sözü hiçbir zaman Osmanlı sistemini isimlendirmede kullanılmamıştır. Çünkü alt tabakalardan üste doğru işleyen belli bir hareketliliği görebilmek her zaman mümkün olmuştur.

M.Heper ve Ş.Mardin, Osmanlı tabakalaşma sistemini ifade amacıyla değil; fakat bazı gruplaşmalardaki katılığı ifade için kast tabirini kullanmışlardır. Mesela Ş.Mardin, yöneticiler içinde ulemanın "bazı durumlarda...aşağı yukarı kapalı bir kasta dönüştüğünü..." (1990:77) belirtir. M.Heper de bürokratlar için "Patrimanyal Osmanlı Devletinin gardiyan-kast bürokrasisi" (1974:4) ifadesini kullanır.

Sistemin zümre tipi tabakalaşmanın görüldüğü bir feodalite olduğunu söylemek ise mümkün değildir. Çünkü üçüncü bölümde de belirtildiği gibi feodalizmde her grubun hakları ve imtiyazları değişmez bir örf hukukunun konusunu oluşturur (Kurtkan 1984:143). S.Mardin'inde belirttiği gibi, ne serf ne de senyörü haklarından veya sosyal statüsünden ayırmaya imkan yoktur (1983:77-104). Osmanlı'nın önde gelen özelliği ise, merkez-çevre ilişkilerinin tarafların hukukunun açıkça belirlenmediği bir düzen içinde yürütülmesidir (Heper 1980:7).

Osmanlı merkezîyetçiliği sistemin temel özelliği olarak kabul edilmiştir. Bu imparatorluğun feodal bir yapıya sahip olduğu konusundaki tezleri çürütmektedir. Sisteme rağmen belli bir oranda var olabilme gücünü içinde barındıran mahalli feodal birikim ise, hiçbir zaman Batı'da görüldüğü şekliyle özerk bir hale dönüşmemiştir.

Sınıf kavramının Osmanlı toplum tabakalaşmasını ifadede yetersizliği sınıf kavramının her iki kullanımı (Marksist ve Marksist olmayan) için de söz konusudur. Daha önce de belirttiğimiz gibi Marksistler kast-zümre ve tabaka kavramı yerine de sınıf kavramını tercih ederek kavrama tüm zamanlar ve mekanlarda kullanılabilecek bir anlam yüklemişlerdir. Osmanlı toplum yapısına Marksist çerçeve ile yaklaşanlar tabakalaşma olgusunu sürekli olarak sınıf kavramıyla karşılamışlardır.

B.Yediyıldız Osmanlı toplumuna ilişkin şu soruları yöneltir.

Osmanlı dönemi Türk toplumu bir sınıflar toplumu muydu, yoksa bir nizamlar toplumunun (Société d'ordres) hususiyetlerini mi taşımaktadır? Nizamlar toplumu kavramı çok defa sanayi - öncesi toplumlarından bir çoğunu tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu toplumlar, maddi mallar üretimi ile doğrudan hiçbir alakası bulunmayabilen şu veya bu sosyal fonksiyona toplum vicdanınca verilen değerlere, sosyal itibara, liyakate, şerefe dayanmaktadır. Acaba bu hususiyetler Osmanlı dönemi Türk toplumuna uymakta mıdır? (Yediyıldız 1982:149-150)

Osmanlı toplumunun bugünkü anlamda sınıf sistemine sahip bir toplum olduğu ileri sürülemez.

Çünkü sanayi sonrası toplumlarda görülen sınıf sisteminde her sınıfın üyesi hukuken birbiri ile aynı

durumda olup sınıflarını değiştirebilmek hakkına sahiptirler. İlk bölümde de açıkladığımız gibi kısmi olarak örgütlenmişlerdir. Kendi birlikleri ve varlıkları üzerinde belli ölçüde bilinçli olmakla birlikte, bir ölçüde de bilinçsizdirler. Sınıf kavramı onsekiz, ondokuz ve yirminci yüzyıl batı toplumlarının özelliklerini taşır. Yani gelişmiş sanayi toplumlarına hastır. Sınıflar yasal, dini ve geleneksel tanımlamayı gerektirmemekte, sınıf toplumu şekli hukuk eşitliği temeline dayanmaktadır. Osmanlı toplumunda bunları müşahade edebilmek mümkün değildir.

Osmanlı'da,

...Kendiliğinden serbestçe ortaya çıkan bir toplum düzeni yerine, daha ziyade devletin ağır bastığı bir düzen, bir estate, sınıflandırma düzeni ortaya çıkmaktadır, (İnalçık 1993b:9)

Osmanlı toplumu için kullanılan sınıf kavramı bugünkü anlamıyla bir sosyal sınıf manasında değil, toplum üyelerinin fonksiyonlarına göre aldıkları farklı konumları ifade etmek için kullanılabilir. Ayrıca Osmanlı toplumu için kullanılan sınıf kavramı devletten bağımsız ve varlıklarını siyasi manada devlete kabul ettirmiş sosyal sınıfları değil, devletin varlığını kabul ettiğı fonksiyonel sınıfları ifade etmektedir.

Osmanlı toplumu tabakalaşma sistemi için yeni bir kavram yaratma zarureti ortaya çıkmaktadır. Şayet Osmanlı toplum yapısına özgü bir kavramın yokluğun nedeniyle sınıf kavramı kullanılacaksa yukarıda belirtilenlerin göz önünde bulundurulması ve yapılan çalışmalarda sınıf kavramının hangi anlamda kullanıldığının açıklanması şarttır.

KAVRAM ŞEMASI 8

**Tabaka Karşılığında Kullanılan Kavramların
Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin
Farklı Kullanımları**

	Kavramın Anlamı	Kavramın Osmanlı Toplumu İçin Kullanım Yaygınlığı	Kavramın Osmanlı Toplum Tabakalaşma Sistemini İfade Kullanımının Uygunluğu
Kast	Birbirine karşı tümüyle kapalı, nesilden nesile aktarılan, hiyerarşik olarak sıralanmış ve temel dayanağını dini yaptırımlardan alan tabakalaşma tipi. Günlük dilde zaman zaman kapalı grupları ifade için de kullanılmaktadır.	Osmanlı tabakalaşma sistemi ni ifade kullanılmamaktadır.	Osmanlı tabakalaşma sistemi ni ifade kullanımı için uygun değildir.
Zümre	1. anlamı: grup ve küme kavramıyla eş anlamlı olarak sosyoloji terminolojisinde yer almaktadır. ----- 2. anlamı: bizi ilgilendiren anlamıyla Ortaçağ batı toplumlarında görülen tabakalaşma tipidir.	Osmanlı tabakalaşma sistemi ni ifade genellikle "kendine özgü oluş" yaklaşımını benimseyenler kavramı ikinci anlamıyla kullanmaktadırlar.	Ortaçağ Batı toplumlarıyla Osmanlı toplum yapısı arasındaki farklar göz önünde bulundurularak Osmanlı tabakalaşma sistemini ifade kullanımı uygundur.
Sınıf	1. anlamı; Marksist yaklaşım çerçevesinde tüm zamanlarda ve mekanlarda hiyerarşik sıralanış için kullanımı a) kendiliğinden toplumsal sınıf b) Bilinçli toplumsal sınıf ----- 2. anlamı; modern sanayi toplumlarındaki açık toplum tabakalaşmasını ifade amacıyla kullanımı ----- 3. anlamı; M.Weber'in açıklama çerçevesinde statüyü de kapsayacak biçimde kullanımı.	Osmanlı toplum yapısını tahliide ATÜT, doğu despotizmi, feodal açıklamalarını benimseyenler tarafından yandaki ikili ayırım esas alınarak kullanılmıştır. Farklı yaklaşımda olanlar için de en yaygın kullanım sınıf'tır. Fakat yüklenen anlamlar farklıdır. Marksist teoriyi benimsemeyenler, Osmanlı toplumu için sınıfı Weber'in açıklama çerçevesinde statüyü de kapsayacak biçimde kullanmışlardır.	Osmanlı toplumu için, kavramın ikinci anlamında kullanılması mümkün değildir. Bu yüzden Marksist yaklaşımın dışında kalanların kavramı hangi anlamda kullandıklarını belirtmeleri şarttır.

Osmanlı toplumu için kavram yaratma zarureti konusunda T.Mengüsoğlu'nun şu tesbiti kanaatimizce büyük önem taşımaktadır:

Kavramlar mahiyetleri bakımından, kelimelerin manaları değildir, hatta insan düşünmesinde kavramlar zaruri olarak kelimelere bağlı değildir. Çok defa insanın düşündüğü ve sahip olduğu bir kavramı vardır.. Fakat bu hususta henüz bir kelimesi yoktur. (1968:99)

Osmanlı toplum tabakalaşması içinde yer alan tabakalar konusunda bizim zihnimizde oluşan kavrama bir elbise giydirmemiz, yani onu karşılayacak bir kelime oluşturmamız gerekmektedir. Osmanlı tabakalaşma sistemini ifadede batı terminolojisinin çoğu zaman yetersiz kaldığı görülmektedir. Araştırmacılar Osmanlı tabakalaşma sistemini açıklarken kavram üzerinde pek fazla durmuyorlar. Halbuki kavram ile olgu arasındaki ince farkları belirtmek için hem kavramın, hem de olgunun üzerinde ayrıntılı durmak gerekmektedir. Kavramın yeni bir terimle ifadesi aradaki ince farkları ifadede açıklayıcı olacaktır. Temennimiz bizden sonra bu konuda çalışanların kavramı karşılayacak bir terim oluşturabilmeleridir.

Bu açıklananlar çerçevesinde sınıf kavramıyla ilgili olarak değinmek istediğimiz son nokta Osmanlı toplumunda sınıf savaşından söz edilişidir. Bu konuyla ilgili doyurucu açıklamaları B.Yediyıldız ve F.Braudel' de bulmaktayız.

Mesela bazı yazarlar gibi Osmanlı imparatorluğundaki askeri sınıf ve reaya sınıfının sadece savaş halinde iki sınıf olduğunu, yani Marx'ın bütün geçmiş toplumların tarihinde bulduğu yöneten ve yönetilen iki sınıftan ibaret olduğunu iddia etmek mümkün müdür? Tarihi gerçeklik bunu doğrulamaktadır. Sosyal sınıflar konusunda, eğer Marx'ın-sosyal sınıfların menşei üretim biçiminde yatmaktadır

ve siyaset, din ve eğitim konusunda tüm diğer sosyal münasebetleri yönlendiren hepsinden daha çok ekonomik münasebetlerdir şeklinde özetlenebilecek olan prensibini kabul edersek, Osmanlı dönemi Türk toplumunda, askeri sınıfın bir grubu sayılan ve çoğu Türkiye'ye bilhassa imparatorluğun ilk asırlarında meteliksiz olarak ülke dışından gelen, bununla sadece dini itibarları sayesinde zengin veya fakir, okumuş veya okumamış her sosyal kategoriden binlerce kişi üzerinde büyük tesir icra edebilen tarikat şeyhlerinin işgal ettikleri yeri nasıl izah edeceğiz? Diğer taraftan askerler ile reaya arasındaki münasebetlerde, Marx'ın teorisinin esas noktasını teşkil eden sınıf kavgası söz konusu değildir. Aksine savaş bilhassa askeri sınıfı meydana getiren gruplar arasındaydı. (Yediyıldız 1982:149)

Osmanlı toplumunda bir sınıf savaşından söz edilebilir mi? Bu sorunun cevabı ile doğrudan ilgili olmasa da F.Brquedel'in şu satırları bize bu konuda önemli ipuçları verir.

...biz tarihçiler kendi imal ettiğimiz birçok kelimeyi, yüzyıllara göre farklı gerçekleri kapsadıklarını her zaman tam anlamıyla kaale almaksızın kullanmaktayız; feodalite, burjuvazi, kapitalizm, kelime sorunu...sınıf savaşı bize sosyologların önerdikleri toplumsal gerilimleri anlatmaktadır. Ama eğer terim benim düşündüğüm gibi bilinçlenmeyi kapsıyorsa, sınıf savaşı tarihçi için açık olabilir, fakat bu çoktan yok olmuş geçmiş XX. yüzyılın gözleri ile görür. Bu terim aşikar bir şekilde bu noktada daha az berrak olan XVI. yüzyıl insanlığı için bu netliğe sahip olmamıştır. (1990:60)

Osmanlı toplumu için ise kullanılamayacağı apaçık ortadadır. Ayrıca bu açıklamalar bize Osmanlı'da sınıf var mıydı, yok muydu? tartışmasının anlamsızlığını göstermektedir.

Özetle Osmanlı toplumunun tabakalaşma sistemi tam anlamıyla incelenmemiştir veya incelenememiştir. Bunun önemli bir sebebi, tarihçi ve sosyologlarımız

arasında konuyla ilgili kavramların özellikle sınıf kavramının somut araştırmalara temel teşkil edecek derecede açıklığa kavuşmamasıdır. Ayrıca kısmen de olsa Osmanlı toplumu ile ilgili iktisadi ve toplumsal verilerin yeteri derecede ortaya konmaması da önemli bir sebeptir.

Belirtmek istediğimiz bir husus da şudur. Bizim bu başlık altında neden sadece kast, zümre, sınıf kavramları üzerinde durduğumuz sorulabilir. Daha önce açıkladığımız doğu despotizmi, kerim devlet, prebendalizm, patrimonyalizm kavramlarını siyaset sosyolojisi, vergisel üretim tarzı, pre-kapitalist kavramları ise iktisat ve iktisat sosyolojisi alanına giren kavramlar olduğu ve bu konuların bizi asıl mecramızdan uzaklaştıracakı düşüncesiyle biz özellikle tabakalaşma sosyolojisi alanı içinde yer alan kavramları ele almakla yetindik.

Son olarak şunu söyleyebiliriz. Kast, zümre ve sınıf olarak adlandırılan bu üç özel görünüm ilgili toplumun tarihi, hukuki gelişimi, dini karakteri ile özel hayat şartlarından mülhem olarak karakteristik bir anahtara sahiptir. Bu anahtarın bir kısmı tabakalaşmayı zümre haline dökerken, diğerleri kast ve sınıf haline dökmüştür.

4.2. OSMANLI TOPLUM YAPISINDA YER ALAN TABAKALARIN TASNİFİ

Osmanlı tabakalaşma sistemi, en yaygın ve basit şekliyle askeri denilen yöneticilerle, reaya adı verilen yönetilenler şeklinde ikili bir tasnife tabi tutulmuştur. Osmanlı için bu tasnifin Osmanlı dönemi yöneticileri, tarihçileri tarafından yapıldığı gibi bu ikili ayırımın, Osmanlıyı Marksist ve Weber'ci bakış

açısıyla inceleyen sosyal bilimcilerimiz arasında da yaygın olduğunu gördük. Başlangıçta ikili ayırım içinde yer alan grupların sayısı azken bugün daha ince ayrımlara gidildiğini görmekteyiz. Önce Osmanlı dönemi düşünürlerinin, daha sonra da günümüz sosyal bilimcilerinin tabakalaşma tasniflerini ele alacağız. Bu bölümde ondokuzuncu yüzyıl öncesi Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerine gittik. Bu eserler Osmanlı tabakalaşması açısından Türk sosyal bilimcileri tarafından yeterince değerlendirilmemiştir. Ondokuzuncu yüzyıl düşünürleri, dönemin özellikleri nedeniyle ayrı bir inceleme konusudur.

4.2.1. OSMANLI DÖNEMİ DÜŞÜNÜRLERİ VE TOPLUM TABAKALAŞMASI

Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerinde toplum tabakalaşmasına ilişkin yapılan tasnifleri vermeden önce bu eserlerde tabakalaşma düzeninin nasıl vaazedildiğini göstermek istiyoruz. Naima, Katip Çelebi, Kınalızade Ali Efendi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa eserlerine başvurduğumuz başlıca Osmanlı düşünürleridir.

4.2.1.1. OSMANLI DÖNEMİ DÜŞÜNÜRLERİNİN ESERLERİNDE TABAKALAŞMA DÜZENİNİN VAAZEDİLiŞİ

Dönemin düşünürleri tabakalaşma sisteminin nasıl olduğundan ziyade nasıl olması gerektiği konusunda fikir beyan etmişlerdir. Bu sebeple vaazetme kelimesi bu dönem düşünürleri için uygun düşmektedir. O dönemde siyasalın toplumsala üstünlüğü düşünülecek olursa bu vaazedişin yapıya denk düştüğü söylenebilir.

4.2.1.1.1. DAİRE-i ADLİYE

Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerinde,

tabakalaşma olgusunun vaazedilişinde en önemli ipucu Daire-i Adliye fikridir. Osmanlı düşünürleri Osmanlı'nın iktisadi ve toplumsal sisteminin mantığını daire-i adliye fikriyle formüle etmişlerdir.

...Kökeni Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilik'ine kadar giden ve Nizamülmülk'ün ve İbn-i Haldun'un eserleriyle beslenen... (Timur 1979:176-177)

bu düşünce onbirinci yüzyılda yazılmış Kutadgu Bilig'den 1839 Tanzimat Fermanına kadar Türk siyasi literatüründe defalarca tekrarlanmıştır (İnalçık 1990:31). Biz bu düşünceyi özellikle Naima, Kınalızade Ali Efendi ve Sarı Mehmet Paşa'dan aktaracağız. Önce kavramı kısaca tanımlayalım.

...Adalet dairesi (Daire-i Adliye) toplumun çeşitli sınıfları arasındaki ilişkileri ve iyi işleyen bir devletteki fonksiyonları göstermek için düzenlenmiştir. (Itzkowitz 1989:128)

Osmanlı örgütlenmesindeki "nizam-ı alem", yani dünyanın düzeni, devletin mevcut örgütleniş tarzıyla gerçekleştirilmiş bir iyiliktir (Köker 1990b:445). Böyle bir anlayışta vaazedilen devlet düzeni her türlü değişme karşısında değişmez, evrensel bir düzendir. Adalet ise mevcut toplumsal ve siyasi örgütlenme tarzının gereklerine itaat etmenin bir kaynağıdır. Ayrıca adalet kişilerin toplumsal düzen içindeki yerlerine uygun davranmalarını da belirtir (Köker 1990a:131). Adaletin bu şekilde tanımını onbeşinci yüzyılın sonlarında yaşamış olan tarihçi ve devlet adamı Tursun Bey'de görüyoruz. Tursun Bey'e göre, şayet devlet ilahi hukukun ve aklın temellerine uygun ise insanları iki dünya saadetine (dünya ve âhiret) ulaştırır ve böyle bir devlet ilahi devlettir. İdarecinin en önemli faziletlerinden birisi olan adalet ise ilahi nizamı korumak, her bir ferdi kendi mevkiinde muhafaza etmek ve

herkese sahip olduğu hakkı vermektir (Lewis 1960:210-211). Dönemin, adalet anlayışını bu şekilde verdikten sonra şimdi de çok kısa olarak bu anlayışın kökenine değinmek istiyoruz.

Eski Hint ve İran'da yazılmış nasihatname ve siyasetnamelerde de Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerinde rastladığımız Daire-i adliye (adalet dairesi) fikrine rastlamak mümkün. Eski Hint ve İran eserlerinde devlet hükümdarın otoritesinden kuvvet ve kudretinden başka bir şey olmayıp, siyaset ise hükümdarın otoritesini koruma ve kuvvetlendirmedir. Bunun için asker ve para lazımdır. Bunlar halkın huzuru bozulmadan sağlanmalıdır. Halkın huzurunun bozulmaması ise adaletle mümkündür. Çünkü canı ve malı güvende olmayan reaya, mal üretilip zenginleşemeyince vergi verme oranı da azalır. Bu sebeple hazineyi doldurmak için reayayı yumuşak ve adil idare etmelidir (İnalcık 1366:262). H.İnalcık Daire-i Adliye fikrinin Kutadgu Bilig'e Eski Hind İran geleneğinden geçtiğini şu cümlelerle ifade eder.⁽¹⁾

...Eski Hint-İran geleneğini aksettiren muahhar bir eserde Kabusname'de aynı görüşü şu şekilde formüleştirilmiş buluyoruz. "Şunu bil ki hükümdarlık askerle, asker de altınla kudret kazanır, altın da bayındırlıkla ele geçer, bayındırlık ise adil ve insafla yayılabilir. Onun için adil'ü insâftan gafı olma." Adalet dairesi denilen bu formül Kutadgu Bilig'de daha açık ifade olunmuştur.(İnalcık 1966:363)

(1) Daire-i adliye fikrinde eski Hint ve İran geleneğinin etkisinin dışında bu anlayışın kullanım bakımından Rousseau tarafından ortaya konan ve Avrupalı siyaset filozoflarının kullandıkları "tabiat hali" ne benzediği görüşü için bkz (Itzkowitz 1989:128), İslam siyasi teorisine, İran ahlak ve siyaset ilminin tesirleri için bkz (Lewis 1960:214).

Daire-i adliye fikri Kutadgu Bilig'de şu ifadelerle yer alır.

- 2057 - Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır.
- 2058 - Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerekir; halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır.
- 2059 - Bunlardan biri ihmal edilirse, dördü de kalır, dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar. (1991:155)

Naima Mustafa Efendi, eserinde "daire-i adliye" fikrinin ibn-i Haldun'dan Kınalızade Ali Efendi vasıtasıyla Osmanlı'lara geçtiğini belirtir.⁽¹⁾

İbn Haldun tarihinin mukaddemesinde bir (daire-i adliye) zikreder. Kınalızade Ali Efendi merhum ondan alıp (Ahlak-ı Alâî) adlı kitabında kaydetmiştir. Hülasası budur ki, mülk ve devlet asker ve devlet adamlarıyledir ve devlet adamı, mal ile bulunur. Mal, reaya (vergi veren halk)'dan husule gelir. Reayanın ehvali adâlet ile tanzim olunur. Cemi devlete tatarruk eden (yol bulup giden) vukelânın zaafı, daima bu dört rukunun (temel) ihtilalinden meydana gelmiştir. (1967:48-49)

XVI yüzyılda yaşamış Anadolu kazaskerliğine kadar yükselmiş olan Kınalızâde Ali Efendi'nin (? :13-14) Ahlak-i alâ'i adlı eserinde "daire-i adliye" fikrine rastlamak mümkündür.⁽²⁾ Daire-i adliyeyi Osmani'ye göre;

(1) Sarı Mehmet Paşa'nın Naima Mustafa Efendi ile bu konudaki benzerliği için bkz. (Sarı 1969:76).

(2) Adalet dairesi ilgili verilen bu sekiz hükmü Kınalızade Ali Efendi'nin eserinin Tercüman baskısında bulamadık. Bu hükümleri gerek Norman Itzkowitz, gerekse S.Divitçioğlu, Kahire Bulak baskısından aktarmışlardır. Biz de bu baskıdan aktarıyoruz.

1. Asker olmadan saltanat olmaz.
2. Refah olmadan asker olmaz.
3. Reaya refahı üretir.
4. Sultan adaleti tesis ederek reayayı korur.
(Sultanın adaleti olmadan reaya olmaz.)
5. Dünyada düzen olmadan adalet olmaz.
6. Dünya bir bahçe, duvarları devlettir.
7. Devletin desteği şeriattır.
8. Saltanat olmazsa şariat dayanak bulamaz.
(Itzkowitz 1989:188; Divitçioğlu 1981:95)

Benzer fikirleri, XVIII. yüzyılda yaşamış Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın "Nesâyih'ül-vüzera V'el Ümerâ" yani "Devlet Adamlarına Öğütler" adlı eserinde de bulmak mümkün.

Osmanlı'nın iktisadi ve sosyal sisteminin mantığını yansıtan "daire-i adliyye-i Osmani" formülünü bir de Sarı Mehmet Paşa'nın eserinden aktarmak istiyoruz.

Mülk durmaz, eğer olmazsa ricâl
Lâzım ammâ ki rical emval.
Mal tahsili raiyetten olur.
bağ ü bostan ziraatten olur.
Olmazsa adl reaya durmaz,
Adlsiz çetr ikamet kurmuz
Adldir asl-i nizâm-ı alem
Adlsiz saltanat olmaz muhkem
Mülkde zelzele gaflettendir
Terk-i ahkâm şeriattendir
Bağbân etmeyicek çeşmini bâz
bağına herkes eder desti dirâz.(1969:22)

Sarı Mehmet Paşa'ya göre amirler ve özellikle de padişahlar adalete uygun davranmalılardır. Adalet hem hazinenin artmasına hem de halkın çokluğuna yol açar (1969:22). Reaya'nın askeri sınıfa girmesi önlenmelidir. Çünkü bu tür yükselmeler reayanın azalmasına böylelikle de hazine tahsilatının azalmasına sebep olur. Bu şekilde devlet bünyesi küçülür. Hazine reayayla vardır. Devlet reayayla vardır ve gelirler de onlardan toplanır (Itzkowitz 1989:129).

Asya siyasi hayatında binlerce yıllık geçmişi olan hükümdarlık görüşüne göre, toplumsal dengenin fakir halkın aleyhine bozulmasını ve zenginleri halkı ezmesini önleyebilecek tek faktör güçlü bir hükümdardır. Adalet halkı korumak demektir ve hükümdar adaleti sağlasın diye yüceltilmiştir (Kunt 1988:131). Adalet kavramı, İslami bir muhteva kazandığında ise şeriata riayeti de bünyesinde barındırır. Bu anlamıyla tüm müslümanlar eşit olup padişahla reaya arasında bir fark mevzubahis olamaz. İslam siyasi teorisi aynı zamanda kanunu yürütmekle görevli padişaha bağlanmayı da tavsiye etmiştir (İnalçık 1958:72).

Daire-i adliye bu adalet kavramına göre açıklanmaktadır. Hükümdarın otoritesi için askere ihtiyaç vardır, asker beslemek için gelir gereklidir. Bu geliri sağlayan üretici reayanın refahını ise hükümdar adaleti ile sağlar. Adalet ahenkli bir düzenle oluşur. Devlet toplumun koruyucusudur, devletin direği ise kanundur. Kanunun üstünlüğü de hükümdarın gücü ile sağlanır. Nihayet tekrar daire-i adliye sıralamasının en başına, hükümdarın gücü için askere ihtiyaç olduğu noktasına dönülür (Kunt 1988:131).

Bu hükümler bir dairenin çevresine, sekiz hükmünde doğrudan doğruya birinci hükme nasıl bağlı olduğunu gösterecek biçimde yazılmıştır (Itzkowitz 1989:129). En belirgin özellik ise siyasi kritere göre belirlenmiş bir toplum düzeni ve olması gerekenin sürekli vaazedilişidir. Tabakalaşma düzeni ise bu adalet dairesi çerçevesi içinde düşünülmüştür.

4.2.1.1.2. SİLSİLE-i MERATİP

Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerinde dair-i

adliye ve erkan-ı erbaa fikirlerinin yanı sıra tabakalaşma düzenine ilişkin en sık tekerrür eden bir fikir de herkesin yerinde tutulması gerekliliği ve sıralanışta padişahın emrediciliğidir. Silsile "zincir, ard arda gelen şey", meratip "rütbeler, dereceler" (Develioğlu 1992:739) anlamındadır. Silsile-i meratip ise büyükten küçüğe veya küçükten büyüğe doğru rütbe sırası anlamındadır. Sosyolojide hiyerarşi kelimesi ile karşılanır (Develioğlu 1992:1142).

Siyasetname ve nasihatname tarzında yazılmış çeşitli eserlerde, sosyal grupların belli bir hiyerarşik diziliş (silsile-i meratip) gösterdikleri ve bu dizilişteki yerlerin tespitinde padişahın kararının önemli bir rol oynadığı fikrine rastlanmaktadır.

...Osmanlı toplumunda herkesin kendi yeri olduğunu savunur. Herkesi kendi yerinde tutmak padişahın işidir ve bunu yapan padişah adildir ve itaate layıktır. (Itzkowitz 1989:129)

Bu fikir yani, sıralamadaki yerlerin tesbiti ve bu konuda padişahın etkili olduğu bugün sosyal bilimcilerimiz arasında genel kabul görmektedir. Bundan önce ele aldığımız daire-i adliye ve ele alacağımız erkan-ı erbaa fikirlerinde bu anlayış açıkça ifade edilmektedir.

Erkan-ı erbaa bahsinde ele alacağımız dört grup insanın birbirine baskın çıkmadan ve birbirlerinin yerlerine kapmadan geçinmeleri sürekli vurgulanmıştır. Bu grupları yerli yerinde tutmak ve her grubun haddini bilmesini sağlamak padişahın en önemli görevidir (Kunt 1988:131). Ayrıca nizam-ı alem fikri içinde yer alan adalet kavramında, insanların toplumsal düzen içindeki yerlerine uygun olarak davranmaları (Köker 1990a:131) gerektiği anlamı da vardır.

Onbeşinci yüzyılın sonlarında yaşayan Tursun Bey, her ferdin toplum içinde kabiliyetine göre belirlenmiş yerini, muhafazayı gaye edinen bir devlet politikası ile toplum üyeleri arasında uyumun sağlanacağı görüşündedir (İnalçık 1990:30).

O (Lewis 1960:209-210)'na göre insanlar birbirleriyle yardımlaşmak zorundadırlar. İnsanlar birbirlerinden bazı fitri kabiliyetler, arzular ve alışkanlıklar bakımından ayrı yaradılıştan olduklarından dolayı ise birbirleriyle ihtilaf temayülü içindedirler. Şayet onlar denetlenmezlerse ihtilaflar büyür. "Devlet" yahut "siyasi cemiyet" bunu önleyebilir. Devlet sayesinde her fert kendi mevkiini muhafaza ederek, kendi hakkı ile yetinir ve kendi hususi sahasında işi ile uğraşır.

(1)

Bu fikre Tursun Bey'den önce Nizamülmülk'te de rastlamaktayız. Nizamülmülk Siyasetname adlı eserinin ilk üç faslında yer yer padişahın vazifelerini sıralar. Bu vazifeler arasında tabakalaşmaya ilişkin şu vaazlar dikkat çekicidir.

- her hizmet sahibini kendi kifayetine göre yerine ve mertebesine getirmek, herkesi kendi menziletine koymak,

- herkese mertebesine göre muamele etmek (Nizamülmülk 1987:18-35).

Bu kurallar tabaka düzenini muhafaza ile ilgili olup, Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerinde sıkça

(1) Sultanların huzurunda kulların duracaklı yeri bilmeleri konusunda, ayrıca bkz. (Nizamülmülk 1987:173). Aynı fikir yapısına şark-islam klasikleri arasında yer alan İranlı şair ve bilgin Nâsir-ı Hüsrev'in Şaadet-name adlı eserinde de rastlıyoruz. bkz. (1966:12-13).

karşımıza çıkar.

Daire-i adliye ve silsile-i mertip çerçevesinde, yöneten ve yönetilenler arasında düzenlenen ilişkileri Weber baba ile çocukları arasındaki ilişkiye benzetir. Weber'e göre;

Patrimanial devlette reis, ya da hükümdar ile tebası arasında, ataerkil bir ailedeki baba ile çocukları arasındaki ilişkiler mevcuttur (Çavdar 1974:71).

Ancak Weber'den önce bu benzetmeyi İbn-i Haldun ve Taşköprülüzade'de de görmekteyiz. Osmanlı Devletinde yönetenler ve yönetilenler arasındaki bu ilişkiyi İbn-i Haldun ve Taşköprülüzade de baba ile çocukları arasındaki ilişkiye benzetir.⁽¹⁾ İlişkiler insanın aile, mevkii, din, rütbe ve servetin toplamıyla belirlenen bir had (sınır) kavramına sıkıca bağlıdır ve ilişkilerin pek çoğu güçlü bir insanla zayıfı arasındaki karşılıklı anlaşmadan doğan zımnî bir ilişki olan intisab (bağlılık) yoluyla yürümekteydi (Shaw 1981:233-234). Bu ilişkiler sisteminde Shaw, sadece ilişkinin intisab (bağlılık) yönü üzerinde durmaktadır. Halbuki ilişkinin bir de sorumluluk yönü vardır. Tabakoğlu (1993:23)'na göre İslamda toplumun tüm üyeleri yönettiklerinden sorumludur. Hz. Peygamber bu sorumluluk ilişkisini çobanın sürüsünden sorumlu olmasına benzetir. Buna göre yönetenlerle yönetilenler arasında tahakküm değil, sorumluluk ilişkisi vardır.

(1) Hükümdar ile tabası arasındaki ilişkinin baba ile çocukları arasındaki ilişkiye benzetilmesinin Hint-İran geleneğinde de bulunduğu ve bu konuda Hint geleneğinde yer alan "Pañcatanra" adlı eser ve Kutadgu Bilig'de Hint-İran geleneğinin etkisi için bkz (İnalçık 1966:261).

Tabakalaşmanın olduğu her yerde bir egemenlik ve tabiyet ilişkisi başka bir deyişle yönetenler ve yönetilenlerin ayrılığını bize Weber bildirir. Osmanlı toplumunun bu bölünmesinde normlar yönetenler tarafından konulmuştur. Bu normlara uyulması yöneten, yönetilen ayrımını çatışmaya dönüştürmemiştir. Egemenlik ve tabiyet ilişkisinde tahakküm yerine büyük ölçüde sorumluluk ilişkisi ve İslam'daki vahdet (tevhid-birlik) ilkesi de Osmanlı'da batı anlamında bir çatışmayı engelleyen faktörlerden biri olmuştur.

Böyle bir ilişkiler ağı içinde her insanı kendi kabiliyetine uygun bir mevkide ve hakkına razı tutmak, sosyal barışın ve devlet nizamının devamı için şart sayılmıştır. Bu Osmanlı sosyal siyasetinin temel dayanağı olmuştur. Erkan-ı erbaa ve daire-i adliye bu esasa dayanan bir tabakalaşma modeli olarak sunulmuştur.

4.2.1.2. OSMANLI DÖNEMİ DÜŞÜNÜRLERİNİN TABAKA TASNİFLERİ (ERKAN-I ERBAA)

Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerinde sıkça rastlanan erkan-ı erbaa formülü, fonksiyon esasında devlet için insan faktörünün nasıl örgütlendiğini ifade eder. Tabakalaşmanın bu tip örgütlenmesinde padişahın çevresinde kademelenen bir sınıflar (meslek grupları) düzeni vardır. Nizamülmülk'ten başlayarak Katip Çelebi'ye kadar yer alan çeşitli Osmanlı düşünürlerinin eserlerinde bu kademeli sınıflar düzeninden yanı Erkan-ı erbaa'dan söz edildiğini görmekteyiz.

Osmanlı düşünürlerinin Erkan-ı erbaa konusundaki fikirlerine Batılı bilim adamlarından Gibb ve Bown (1950:19-31), bizde ise Halil İnalcık (1958:75-76) Kemal Karpaz (1969:72), S.Divitçioğlu, (1981:93-96), T.Timur

(1979:177), Ş.Mardin (1990:80) dikkat çekmektedir.

Yöneten yönetilen şeklindeki ikili tasnifin "Kökeni Nizamülmülk, Nasrettin Tusi gibi İran devlet geleneklerini iyi bilen düşünürlerle giden bu görüş" (Timur 1979:177) Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerinde de kendisini gösterir. Ş.Mardin, Koçi bey ve Katip Çelebi'deki tasnifi ele alırken; H.İnalcık, Tursun Bey'in tasnifinden söz eder.⁽¹⁾ Biz bu tasnifle ilgili Osmanlı dönemi öncesine, ve fikrin Osmanlı düşüncesine girişini kısaca açıklamak istiyoruz.

Klasik dönem Osmanlı toplum tabakalaşmasının, Platonun ideal devlet tasarımına belli noktalarda uygun düştüğü, erkan-ı erbaa anlayışında Platon'cu bir tabakalaşmanın anlamını görmenin mümkün olduğu fikrini Şerif Mardin ve Levent Köker'de bulmaktayız.

Mardin (1985:342)'e göre Platon ve Aristoteles imparatorluğun fikir hayatında belli bir yer kaplamıştır. Farabi, "el-Medinetü'l Fazıla" isimli eserinde açık olarak Platon'un düşüncesini İslam düşüncesiyle denkleştirmeye çalışmıştı. Devletin Klasik dönem tabakalaşma sistemini meşrulaştırması, toplumun tabii olarak üreticiler, askerler devlet adamları şeklinde üçlü ya da dörtlü bir gruplaşmadan teşekkül ettiği ve bunların başına bir bilge hükümdar gerektiği fikridir.

Toplumu dört temel unsurdan kabul eden bu görüşün kaynağını Eflatun ve Aristoteles oluşturur (Mardin 1990:79). Klasik dönem Osmanlı toplumsal tabakalaşma örüntüsünün Platon'cu modele uygunluğu düşüncesine L.Köker de katılır. O (1990b:444-445)'na

(1) Bkz.(Mardin 1990:80), (İnalcık 1990:30)

göre Platon'un ideal devlet tasarımı Hristiyan dünyasında olduğu gibi İslam dünyasında da ağırlığını koymuştur. Bu tasarım üçlü bir toplumsal tabakalaşma modeli sunar. Bilge hükümdar, koruyucular ve üreticiler tasarımıda gerçek bilginin idealar dünyasında olduğu ve bu bilgiye ancak doğuştan yetenekli ve istekli (mayasında altın olan insanlar) olanların sahip olabileceği ileri sürülür. Bu üçlü tabakalaşma, batı feodalitesinde "ruhban-aristokrasiavam" biçiminde gerçekleşirken, Osmanlı'da korunmak istenmiştir. "Bilge hükümdarın" konumu padişahın konumuna, "koruyucuların" konumu icrai askeriler ve ulemanın konumuna, "üreticilerin" konumu ise reayanın konumuna (1) yakınlaşmıştır.

S.Mardin ve L.Köker'in de belirttiği gibi kökeni Aristoteles ve Eflatun'a kadar uzanan bu düşünce (2) K.Karpat (1969:72)'a göre Farabi, Keykavus ve Nizamülmülk tarafından kademeli olarak İslam düşüncesiyle tanıştırılmış, daha sonra ise Tursun Beğ, Kınalızâde Ali Efendi gibi Osmanlı düşünürlerinin eserlerinde kendisini göstermiştir.

İslam düşünürlerinin eserlerinde bulunan ve buradan da Osmanlı düşünürlerinin eserlerine geçen düşünceye göre, kainatı oluşturan cisimler iki kısımdır.

(1) Askeri kesimini dini alt bölümünün Platon'cu kalıptan uzaklaştığı ve diğer bazı noktalarda Platon'cu tasarıma tam denk düşülmediği, hususunda bkz (Köker 1990b:446).

(2) Eski Yunan siyasi fikirlerinden Eflatun ve Aristo'nun fikirlerinin İslam siyasi teorisine tesiri ve özellikle Platon'un "Cumhuriyet"indeki fikirlerin İslam akidelerine göre tadil ve intibak ettirilerek Farabi tarafından alınması ve tercümesi hususunda bkz (Lewis 1960:213).

1.Basit. 2.Mürekkep. Basit dört türdür a) ateştir. Kurutucu sıcaktır. Tabii kütlesi itibariyle diğerlerinin üstündedir. Güneş ve ayın dibindedir. Zira tam hafiftir. Hafiflik yüksekliği gerektirir. b) Havadır. Islak (nemli) sıcaklıktır. Kütlesi ateşin altındadır. Zira ona yaklaşık derecede hafiftir. c) Sudur. Islak (nemli) soğuktur. Kütlesi havanın altındadır. Yaklaşık derecede ağırdır. d) Topraktır ki, kurutucu soğuktur. Kütlesi hepsinin altındadır. Zira mutlak ağırdır. Ağırlık en aşağıda olmayı gerektirir (Kınalızade ? :65-66).

Kainatı oluşturan bu dört temel unsura karşılık insan vücuduyla ilgili şu ayırım yapılır.

Eski hekimler insan vücudunun dört Hilt'tan vucuda geldiğini söylerlerdi ve bunlara "ahlât-ı Erbaa:dört hilt" derlerdi ki bunlar da "kan, balgam, safra ve sevda" idi. Ahlât, Hilt'ın çoğuludur. Hilt ta bir karışımdaki parçalardan her birisi manasına gelir (Naima 1967:40).

Bu temel iki düşünceden hareketle toplum tabakalaşması da tasvire çalışılmıştır.

...Evreni oluşturan dört temel unsura, yani ateşe, suya toprağa ve havaya karşılık olan toplumsal unsurlar ise savaşçılar, bilim ve kalem erbabı, tüccarlar ve tarımsal üreticiler olarak sıralanıyordu (Kunt 1988:130).

Kainatı oluşturan dört temel unsur ile toplum tabakaları arasında benzerlik ve denklik kurmanın, yanısıra insan vücudunu oluşturan bileşimlerle de şöyle bir benzerlik kurulur.

İnsan vücudu dört unsurdan terekkep ettiği gibi insan toplulukları da dört rükûn) dediğimiz (ulema, asker, tüccar ve reaya)'dır (Naima 1967:39).

Osmanlılar devleti çadır biçiminde düşünmüşlerdir. Nasıl bir çadırın dört direği varsa, Osmanlı iktidarının da dört temel dayanağı vardır.

Bunlar: Veziriazam, Kazasker, Defterdar ve Nişancı (Timur 1979:175). Bu fikir de Osmanlı düşünürlerini erkan-ı erbaa formülüne götürmüştür.

Osmanlı dönemi öncesine gidersek XI. yüzyılda yaşamış olan Yusuf Has Hacip'in "Kutadgu Bilig" adlı eseri ile Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün "Siyasetname" adlı eserinde dönemin toplum tabakalaşmasına, iktisadi ve meslek gruplaşmalarına ilişkin önemli ipuçları yakalayabilmek mümkündür. Biz önce bu iki önemli esere değinerek arkasından Osmanlı dönem düşünürlerinin toplum tabakalaşmasına ilişkin görüşlerini vereceğiz.

Onbirinci yüzyıldan başlayarak Yusuf Has Hacib' in "Kutadgu Bilig", daha sonra Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün "Siyasetname" adlı eserinde ve Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerinde eski yunan filozoflarının yanı sıra Hint-İran geleneğinin de etkisinden sosyal bilimcilerimiz arasında sıklıkla bahsedilmektedir.

Biz özellikle tabakalaşmaya ilişkin etkileri ön planda tutacağız. Mesela H.İnalcık, Kutadgu Bilig'de Hint-İran geleneğinin etkilerini incelerken Hint geleneği içinde sanskrit dilinde yazılmış hükümdara mahsus bir nasihatname olan Pancatanra adlı eserden bahseder. Bu esere göre;

...Aşağı kitleler ekonomik bakımdan devletin temelidir.Devletin unsurları yedidir: Hükümdar, kendisine yol gösteren vüzerâ, tabaası, kaleler, müdafaa ve taarruz kuvvetler, hazine ve müttelikler. Hükümdarlar tebaaya çocukları gibi muamele etmelidir. O her türlü otoriteyi temsil eder... (İnalcık 1966:261).

Bu eserin "Kutadgu Bilig" üzerinde etkisi

vardır.

Reşit Rahmeti Arat Kutadgu Bilig'in metnini Türkçe'ye çevirirken, kendisinin yazmış olduğu önsözde Yusuf Has Hacıp'in bu eserinde Türk kültür tarihi ve Türk içtimaiyatı ile uğraşanlar için önemli ipuçları bulunduğu bahseder (İnalçık 1966:261).

Yusuf Has Hacıp eserinde çiftçilik, hayvancılık ve zenaatle uğraşan meslek grupları (1991:318-023) hakkında bilgiler verir. Eserde o devrin devlet teşkilatını, yüksek memuriyetleri halk tabakaları ve iktisadi meslek ve zümreleri gösteren öz Türkçe bir çok makam, meslek ve zümre adları bulunmaktadır.⁽¹⁾

Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün Siyasetname adlı eserinde, sadece nasihat vermekle yetinmemiş aynı zamanda, devlet işleyişi, devlet ileri gelenlerinin taşınması gereken özellikler ve idare şekilleri hakkında bilgiler sunmuştur. Eserde toplum tabakalaşması hususunda ayrı bir bölüme rastlanmamakla birlikte yer yer, toplumda bulunan tabakalara ilişkin bilgi çıkartmak mümkündür.

Nizamülmülk'e göre "Sultan dünyanın kethüdası sayıldığından, insanlar onun aile efradı ve kullarıdır." (1987:171). Nizamülmülk saray ile tabanı meydana getiren halk arasındaki bu ayırmadan sonra sarayın yakın çevresinde yer alan devlet ileri gelenlerinden söz eder.

Saraya girip çıkabilen ve kendilerine tam itimat beslenen kişilere eşraf denir. ihtiyaç duyulup kendilerinden bir şey istendiği vakit yerine getirirler... (Padişahın) Her şehire ve nahiye

(1) Bu konuda bkz. (Arslan 1982:14-16).

... naip göndermesi gerekir... (Nizamülmülk 1987:95).

Eşraf adı verilen bu devlet ileri gelenlerinin yanı sıra yine padişah ile halk arasında yer alan âmillerin (vergi tahsiline memur kimse) (1987:46-76), kadının, emniyet müdürünün, belediye reisinin (1987:76), ceza infaz emirinin (Emir-i hares) (1987:191) ve vezirlerin (1987:46) tebaaya nasıl davranacaklarına dair verilen bilgilerden mesleklerin hiyerarşik dizilişine dair ipuçları çıkartmak mümkündür.

Yöneten yönetilen şeklinde Yusuf Has Hacıp ve Nizamülmülk gibi Osmanlı dönemi öncesi düşünürlerinde görülen bu ayrım, Osmanlı dönemi düşünürlerine de yansımıştır.

Yöneten yönetilen şeklindeki bu ikili tasnifin Osmanlı'daki kökleri, Katip Çelebi, Naima Mustafa Efendi, Koçi bey gibi Osmanlı düşünürlerinin eserlerine uzanır. Bu konuda önce Katip Çelebinin daha sonra Naima'nın görüşlerine yer vermek istiyoruz. Kendisi Katip Çelebi ile birlikte aynı yüzyılda yaşamış ve eserinde Katip Çelebi'nin eserini de kaynak olarak kullanmıştır. Bu sebeple toplum tabakalaşmasına ilişkin görüşleri Katip Çelebi'nin aynısıdır.

Bu bölümün başında da belirttiğimiz gibi Ş.Mardin Osmanlı düşünürlerinin, küçük ekleme ve çıkartmalar yaparak Aristo'nun "Politika" ve Platon'un "Devlet" adlı eserindeki toplum tasniflerini kullandıklarını belirtir. "Toplumsal sınıfların Osmanlı Modelleri" başlığı altında Katip Çelebi'den kısaca bahseder. K.Çelebi'ye göre, imparatorluğu dört direk taşır (1990:82). Bunları K.Çelebi'nin kendi satırlarından izleyelim.

...insanın bedence varlığı dört unsur tabiatında olan dört hırttan toplanıp meydana getirilmiş olup...bunun gibi insana toplumunun vücudu da dört temelden meydana gelmiş oluphasselere ve melekelere benzeyen devlet adamları vasıtasıyla tedbir ve idare dizgini insan ruhu makamında olan şanlı sultanın yetkili eline bırakılmıştır. Dört temel dediğimiz bilginler ve asker ve tüccar ve halktır. Ulu bir zümre olan bilginler bedende makbul hılt olan kana benzer... Ve asker balgam makamındadır ve tüccar safra ve reaya sevda ya benzer ki onun tabiatı toprak tabiatıdır ve aşağılıktır. Bu dört hılt azalıp çoğalarak birbirinden faydalanıp beden mizacı sıhat bulduğu gibi toplumdaki dört sınıf da... birbirinden yararlanıp toplumun düzeni ve devletin mizacı sıhat bulmuştur. (Gökyay 1988:239-240)

Gerek Katip Çelebi, gerekse Naima'nın sınıf kavramları daha önce açıkladığımız fonksiyon esasında ayrılmış meslek gruplarını ifade etmektedir.

Katip Çelebi'de gördüğümüz Osmanlı tabakalaşma sistemi ile ilgili ayrıştırmanın aynısını aynı benzetmelerle Naima Mustafa Efendi'de bulmaktayız. O'na göre;

Ulema zümresi, insan vücudunda dolaşan kana benzer... Ruh vücudun ayakta durmasına sebep olduğu gibi, ilim dahi cemiyetlerin devamına sebep olur.

Asker, balgam makamındadır, tüccar safraya ve reaya sevdaya benzer... dört sınıf da birbirinden faydalanarak devletin vücudu sıhat bulur. (1967:40)

(1)
Naima Mustafa Efendi daha sonraki açıklamalarında insan vücudu ile toplum arasında benzerlik kurarak kan, balgam, safra ve sevdaya

(1) Naima Mustafa Efendi'nin Osmanlı tabakalaşma sistemi konusundaki fikirleri Zeki Arslantürk tarafından Doktora tezi olarak ele alındığından O.Türkdoğan (1981a:372) bahsetmektedir.

benzettiği, ulema, asker, tüccar, reaya arasındaki ilişkileri yine benzetmelerle açıklar. Daha sonraki satırlarında ise yöneticileri biraz daha ayrıntılı durarak Ulema'dan kalem, askerden de kılıç erbabı olarak bahsederek, nasihatlerde bulunur.

Kılıç ve kalem devlet kuruluşuna âlet ve saltanat umuru için lâzım olup devletlerin kuruluş zamanlarında kılıca ihtiyaç daha ziyadedir. Bu zamanda kalem, hükümdarın hükmünü yürütmesine hizmetkârdır...

Kalem sahipleri...devletin örfünü muhafaza ve saltanatın namus ve nizâmını himâye ederler. Padişah meclisleriyle sıkı fıkı olurlar ve devlet sırlarına vakıf olmalarında büyük faydalar vardır. Kalem sahiplerine fazla kıymet verilse de devlet nizamına zarar gelmez...

...herhalde itidal üzere hareket edip, kalem ve kılıç erbabından müsteit olanları mekârime (cömertlik) mazhar edip, zayıf kalpli ve dar havsalalı olanlara lüzumundan fazla ikram ve inayetten hazır oluna (çekinile). (1967:54-55)

Katip Çelebi ile birlikte XVII. yüzyılda yaşamış, Enderun çıkışlı Koçi Bey (1972:4)'in nisaiesinde ise halk kısmıyla ilgili daha ayrıntılı bir tasnife rastlıyoruz.

Koçi Bey (1972:4)'e göre halk önce kendi içinde Berâyâ ve Reâyâ diye ikiye ayrılır. Berâyâ halkın, haraç ve teklif vermeyeni, yani müslüman halktır. Müslüman olmayan halka ise Reaya denir. Bütün halk anlamında kullanılan Reaya ve Berâyâ padişaha Allah tarafından verilen bir emanettir. Daha sonraki satırlarda ise Reayanın hallerine dair bilgi vererek ince bir uslûbla onlara nasıl davranılacağını anlatır.

Geçmiş padişahların mübarek zamanlarında büyük vezirler, beylerbeyi sancak beyleri ve

özellikle ağalarının hizmetlerinde olanlar, genellikle satın alınmış köleler olup, alemin sığınağı padişah dirliğine sahip olan bir tek kimse kapılarında olmazdı. Reaya kısmından çarşı halkından ulûfeli hizmetkâr dahi olmazdı. İki bakımdan zararlı olduğu için...

Birisi şu ki: Tebâa vergisi veren reâyâ ve reâyâ çocukları, vezirlerin hizmetinde olunca, tebâa vergisi vermez. Bu sûretle padişah hazinesine zeamet ve tımar erbâbına zarar vermiş olur.

Birisi dahi bu ki; Reâyâ ata binup, kılıç kuşanmağa alışır, o lezzet dimağında yerleşup, tekrar raiyyet olmaz. Askerliğe de yaramaz... Bu bakımdan geçmişteki vezirler... satın alınmış kul kullanırlardı... (1972:7)

Daha sonrası satırlarda ise Koçi Bey'in başta padişah olmaya üzere devlet teşkilatında yönetici kadrolarda yer alan Vezirler Divan ehli (1972:5-20), tımar ve zeamet erbabı (1972:III 32,57,75). Askerilerden özellikle yeniçeriler (1971:51,104), ulufeli kul taifesi (1971:79-80), Mülki bölümler (1972:118), şeyhülislam ve ilmiye teşkilatı (1972:126-127) hakkında yaptığı açıklamalar, bize onun yöneten yönetilen ayrımı temelinde daha ayrıntılı bir tasnife gittiğini gösterir. Kendisi ayrıca IV.Murat döneminden itibaren toplumdaki tabakalaşma düzeninin nasıl bozulmaya yüz tuttuğunu da sebepleriyle açıklar.

Ş.Mardin Koçi Bey'in, sıradan vatandaş (reaya) ulema ve askeri (seyfiye) olmak üzere üç sınıftan söz ettiğini belirtir. Koçi Bey anlatımında tüccara ve esnafa ayrı bir yer vermemiştir (Mardin 1990:80-81; Timur 1968:43). Yukarıda Koçi Bey'den verdiğimiz alıntıdan Ş.Mardin'in belirttiği üçlü ayrımın yönetilenler katı için reaya, beraya gibi ayrıntılarına inmek mümkündür.

Osmanlı devlet teşkilatının en yüksek

kademelerinde yer almış bir idareci yazar olan, Sarı Mehmet Paşa onsekizinci yüzyılın ilk yirmi yılında bir çok defalar defterdarlık mevkiinde bulunmuş ve divanda üyelik yapmıştır (1969:IX-XVI). Yazmış olduğu Nesayih'ül Vüzerâ V'el-Ümerâ adlı eserinde Osmanlı toplum tabakalaşmasına ilişkin bilgiler vardır. Bir bilim adamı olmadığı için eserde tabakalaşma sistemine ilişkin sistematik bilgiler bulmak elbette mümkün değildir. Kendisi kendinden önce ele aldığımız diğer Osmanlı düşünürleri gibi Osmanlı toplumunu yöneten yönetilen ayrımı temelinde ele almıştır.

Sarı Mehmet Paşa piramidin tepesinde yer alan padişahın görevlerinin neler olduğunu belirttikten sonra üst tabakada yer alan sadrazamın (1969:8) görevlerinden bahseder. Ayrıca üst tabakadaki taşrada bulunan makam sahipleri (1969:42) ile hazine defterdarı ve divan memuriyetlerinin hallerini (1969:50) anlatır. Hazine işleriyle uğraşanlar, kalem hizmetlileri ve katipler zümresi (1969:52) gibi ayrımların dışında, Ulemadan ve medreseler ve mollalık ele geçiren ulema evlatlarının hallerine (1969:48-62) değinir. Reayayı ise şu cümlelerle anlatır.

...reaya fıkarasının...esirgeme ve korunmalarına eksiksiz dikkata olunmak her yönden ve her şeyden elzemdir.

İnsaf sahiplerince vergi veren halka (köylüye), velinimet efendimiz denilmesi doğru olur...

Ancak reâyâyı dahi asker zümresine katmaktan sakınmak gerekir... Zira reâyâ asker mesleğine girmek gerekirse vergi veren halk azalır, hazine geliri eksilir ve bu yüzden Osmanlı Devletinin düzeni bozulur... Hazine ise vergi veren halkın yani reâyânın çokluğu ile olur. Reaya insanları yaratan Tanrı'nın emanetidir. Saltanat onlarla ve onlardan toplanan hazine ile olur...

..... Reaya'dan biri büyük bir hizmette bulunup Padişahın lütuf ve ihsanının artmasıyla Timar'a müstahak olup sipahi olsa akrabasını ve babasını korumaya kalkmaması gerekir. Veyahut bilginler arasına katılsa vergi veren halk olmaktan kurtulur. Amma yakınları yine reayadır. Vergiden kurtulamaz. (1969:71-76)

Sarı Mehmet Paşa'nın bu satırlarından anlaşılacağı gibi reayanın yükselişinde kendi başarısının yanı sıra padişahın kararı şarttır.

Özetle daha önce de belirttiğimiz gibi insan vucuduna benzetme hem Katip Çelebi'de hem Naima Mustafa Efendi'de vardır. Ulema insan vucudunda dolaşan kana, asker balgama, tüccar safraya, reaya sevdaya benzetilerek toplum tabakalaşması ve hiyerarşik dizilişin gerekliliği bu benzetmelerle açıklanmaya çalışılır.

Kainattaki dört unsur, insan vucudundaki dört bileşim ve çadırdaki dört direk benzetmesi, toplumun dört direk diye nitelendirilen dört ana meslek grubundan oluştuğu, bunların birbirine bağlılığı ve birindeki aksaklığın diğerlerine yansıtacağı sürekli vurgulanır. Kainatın düzeni dört ana unsurun ahenkli bileşimiyle sağlanır. İnsanın sağlığı ise vucudundaki dört bileşimin dengeli olmasına bağlıdır. Çadır ise dört direk ile ayakta durur. İşte bunlar gibi toplum düzeni de bu dört grubun ahengine bağlıdır. Osmanlı düşünürlerinin tabakalaşma telakkilerinin bu esaslara dayandığı görülmektedir.

4.2.1.3. BU TASNİFİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerinde tabakalaşmaya ilişkin fikirleri ön plana almaya çalıştık. Osmanlı toplum tabakalaşmasının bu eserlerden izlenmesi, bize bu hususta şu önemli bilgileri vermektedir.

Bu eserlerde düşünürlerin çizdikleri tabakalaşma düzeni oldukça durgun bir görünüm arz etmektedir. Çünkü böyle bir tabakalaşma düzenin tabii, yani kainatı yaratmış olan Allah'ın iradesine de uygun olduğu kabul edilmektedir. İdeal ve ilahi devlet tasarımı fikri de aynı zamanda bu tabakalaşma düzenini Allah iradesinin bir tecellisi olarak sunmanın temelini oluşturmuştur (Yediyıldız 1982:145; Köker 1990a:144-145). İdeal olduğu düşünülen ve vaazedilen bu tabakalaşma düzeninde, herkesin yerinde tutulması gerektiği ve daire-i adliyedeki hükümlerin ihlal edilemeyeceği, nispeten kapalı ve katı bir tabakalaşma oluşmuştur.

Herşeyden önce ele aldığımız Osmanlı dönemi düşünürleri bu gün meslek grupları olarak tanımlayabileceğimiz topluluklardan sınıf olarak söz etmişlerdir. Bir başka anlatımla bu ilk kullanımı ile sınıf kavramı, fonksiyon esasında ayrılmış meslek gruplarını ifade amacıyla kullanılmıştır. Ş.Mardin ise, bu kullanımın bize "Osmanlı imparatorluğunda var olan tabakalaşma bilici hususunda önemli bir ipucu" (1990:80) verdiği düşüncesindedir.

Yöneticiler toplum üyelerine belli bir meslek grubu üyeliği vermenin yanı sıra, verilen mevkiye uygun rolleri de kendileri tanımlamışlardır. Kabiliyete uygun mevki, mevkiye uygun davranış ve hakedilene rıza ideal tabakalaşma düzeninin temel şartıdır. Bu düzenin

korunabilmesi için adalet dairesi fikri Osmanlı düşünürlerinde hep aynı kalıpla tekrar tekrar ele alınarak canlı tutulmuş ve dört temel sınıfın sağlam tutulması gerektiği üzerinde durulmuştur. Toplum hep aynı silsile-i meratip içinde padişahın çevresinde sıralanan bir düzen şeklinde düşünülmüştür.

Osmanlı toplum tabakalaşmasının ahlaki, siyasi ve sosyal değerlerini toparlayan daire-i adliye toplumda sınıflar arasındaki ilişkileri ve bunların fonksiyonlarını göstermek amacı ile düzenlenmiştir. Tabakalaşma düzeni ve tabakalar arasındaki ilişkiler adalet dairesi çerçevesinde düşünülmüştür. Osmanlı tabakalaşma düzenini meşrulaştırırken daire-i adliye ve erkan-ı erbaa'dan faydalanmıştır. Silsile-i meratip ve daire-i adliye'den, toplumda yer alan tabakaların ve meslek gruplarının kendi toplumsal konumlarını muhafazaya yönelik anlam kodlarını çıkarmak mümkündür.

Osmanlı devlet anlayışında yer alan erkan-ı erbaa formülü her ne kadar, fiili gerçekliği yani "olan"ı tam anlamıyla yansıtmasa da, klasik dönem Osmanlı Devleti'nin toplumu hangi anlam kodlarına göre şekillendirdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Özetle iyi yönetilen bir devlette toplumun değişik bölümlerinin çeşitli işlev ve ilişkilerinin birbirini nasıl bütünleyeceğini belirten bu görüş, Osmanlı yönetici sınıfının normativ değerlerini yansıtan bir formüldür. Genellikle dairevi bir ilişkiler silsilesi şeklinde gösterildiği için Osmanlı yazarları buna daire-i adliye (adalet dairesi) derlerdi. Burada akla gelebilecek soru klasik dönem için ele aldığımız bu erkan-ı erbaa formülünün herşeyden bağımsız olarak toplumu şekillendirme gücüne sahip olup olmayacağıdır. Toplumu belirlemede diğer faktörler hiç mi etkili olmamıştır? Etkili olmadığını söyleyebilmek mümkün

değildir.

H.inalcık'ın da belirttiği gibi Osmanlı'da kendiliğinden serbestçe ortaya çıkan bir toplum düzeni yerine, daha ziyade devletin ağır bastığı bir düzen ortaya çıkmıştır. Fakat bunu abartmamak gerekir. Çünkü yöneticiler tarafından yapılan bu sınıflandırma toplumsal hayatta kendiliğinden meydana gelen sosyal farklılıkları tamamiyle bertaraf edememiştir (1993b:9).

Toplumu belirlemede diğer faktörler de etkili olmuştur. Erkan-ı erbaa formülü tek başına toplumu şekillendirme gücüne sahip değildir. Fakat bu anlayış belli bir süreç içinde gelişmiş, sadece soyut bir fikir sistemi olarak düşünce dünyasında kalmayarak sosyal realitede de yaşama imkanını devletin gücü ile bulmuştur. Tabakalar arasında vaazedilen ilişki düzeni, Osmanlı geleneksel yapısı içinde kanunlar, din ve ahlak tarafından onaylanmış olup, yerleşmiş hiyerarşiler toplum üyeleri tarafından kabullenilmiştir.

4.2.2. GÜNÜMÜZ SOSYAL BİLİMCİLERİ VE OSMANLI TOPLUM TABAKALAŞMASI

Günümüz sosyal bilimcileri eserlerinde Osmanlı toplum yapısı tartışmalarının yanı sıra Osmanlı tabakalaşma sisteminin özelliklerine de yer vermişlerdir.

4.2.2.1. AÇIKLAMALARDA KULLANILAN FARKLI İKİ TEORİ

Osmanlı toplum yapısı ve dolayısıyla da tabakalaşma sistemine ait değerlendirmelerde K.Marx ve M.Weber'in teorileri iki ayrı uç noktanın oluşmasına

sebeep vermiştir.

Marx ve Weber'in sınıf kavramlarının analizini ikinci bölümde vermiştik. Bu bölümün başında ise bu kavramların sosyal bilimcilerimiz tarafından Osmanlı toplum yapısı için ne sıklıkta kullanıldığını ve kullanım uygunluğunu bir tabloda belirttik. Marx ve Weber tabakalaşma sosyolojisindeki farklara ilişkin kısa bir açıklamadan sonra bu teorilerin etkisiyle Osmanlı toplum yapısı ve tabakalaşma sistemini açıklamalarda kullanılan iki uç noktayı vereceğiz. Weber ve Marx tabakalaşma konusunda önemli ayrılıkları vardır. Bu ayrılıkları verdikten sonra Marx ve Weber'in Osmanlı toplum yapısı ile ilgili değerlendirmelerdeki etkilerini göstereceğiz.

Weber konumuzla ilgili olarak şu iki önemli hususta Marx'dan ayrıldığı iddiasındadır. Öncelikle Weber siyasi, yasak ve dini inançlar ve kurumlar üst yapısının doğrudan ve basitçe ekonomik temelden anlaşılabileceğini kabul etmez. Bu sebeple Weber, toplumsal sistemi-ekonomi, hkmet şekli, yasa, din gibi-bağımsız faktörlerin karmaşık bir birliği olarak ele alır. Bunlar genel, yasa benzeri açıklamalarla çarçabuk kavranamayacak kadar komplike bir etkileşim içindedirler (Turner 1984:73).

İkinci ve konumuz açısından daha önemli olanı ise Weber'in toplumsal tabakalaşmanın açıklanmasında ekonomik faktör vurgusunun oldukça sınırlı kalışıdır. Marx toplumsal sınıfların üretim ilişkilerince belirlendiğini söylerken, Weber sınıfları toplumsal blşmle (pazarla), ilişkileri çerçevesinde belirler. Weber'e göre sınıflar becerilerin ücret karşılığında satılabilirdiği bir pazarla ilişki içinde ve aynı konuma sahip bireyler tarafından oluşturulur. Ayrıca Weber'e

göre şeref ve güç tabakalaşmasının ekonomik şartlara indirgenemeyen en önemli özellikleridir. Statü grupları ortak bir kültür ve benzer toplumsal çıkarlarla birbirine bağlanmış sosyal topluluklardır. Aynı şekilde gücün toplumsal bölüşümündeki farklılıklar siyasi partileri oluşturur (Turner 1984:73).

Osmanlı'nın tabakalaşma sistemini açıklamada Marksist ekonomik sınıf kavramı üzerine temellenen bir çözümleme yetersiz kalmaktadır. B.S.Turner (1984:68)'e göre, ortadoğunun tabakalaşma sisteminde Marksist çözümleme, bölgede genellikle başka güç biçimleri daha önemli olduğu için bazı bilim adamlarınca reddedilmektedir. Bu sebeple de Weber'ci statü ve güç kategorileri yoluyla genişletilmiş açıklamalar önem kazanmaktadır. Avrupa toplumları uygun bir biçimde, esas birimleri toplumsal sınıflar olan bir toplumsal tabakalaşma sistemiyle kavramlaştırılabilir. Ancak İslam toplumunun yapısı çok sayıda ve yarı bağımsız birimler çerçevesinde tasvir edilebilir. Üstelik toplumsal sınıf kavramının Marksist yorumu, çözümlemelerde yararlanılmayacak kadar kaba ve ideolojik kalmaktadır. İslam toplumlarında çok boyutlu ve çoğulcu bir tabakalaşma görüşü kullanılmaktadır. Bu görüş Weber'e aittir. Oryantalistler Orta Doğu toplumsal oluşumlarının çözülmesinde Marksist teorinin büyük bir bölümünü reddetmişlerdir. Bu teoride geliştirilen sınıf üretim tarzı ve feodalizm kavramlarının Avrupa dışındaki toplumsal oluşumların çözülmesinde uygunluğu sorgulanmıştır.

Son olarak Marx ve Weber'in determinizme ilişkin görüşlerini vermek istiyoruz. Weber'ci sosyoloji değişik kurumların (siyaset, din, hukuk, ekonomi), birbirleriyle karşılıklı etkileşimlerinde nedensel belirlenemezlik ilkesine eğilim gösterir. Halbuki geleneksel Marx'cı

sosyoloji maddi nedenselliği kabul eder. Ya ekonomik temel üst yapıda gerçekleşen olayların nedenidir, ya da sınıflar arasındaki mücadele nedendir (Turner 1984:133).

Marx ve Weber'in etkisi Osmanlı toplum yapısı açıklamalarında üst sıradadır. Bunu bir tabloda ana hatlarıyla belirtelim.

Kavram Şeması 9

**Osmanlı Toplum Yapısı ve Tabakalaşma Açıklamalarında
Marx ve Weber'ın Etkisiyle Oluşan
Kutuplaşma**

Tabakalaşma açıklamasında ekonomik faktör ön plandadır. Alt yapı, üst yapıyı belirliyor.	Tabakalaşma açıklamasında ekonomik faktör vurgusu sınırlıdır. Üst yapının doğrudan ekonomik temelden anlaşılması kabul edilmez. Toplumsal sistem tüm faktörlerin karmaşık bir birliğidir.
Sosyo-ekonomik sistemler bir evrim çizgisi içinde (beşli aşamada) ard arda sıralanmakta. Tek çizgili tarih anlayışı hakim.	Sosyo-ekonomik sistemler için böyle bir sıralama yok. Devrevi tarih anlayışı hakim.
Toplumsal sınıflar üretim ilişkilerince belirlenir.	Toplumsal sınıflar toplumsal bölüşümle (pazar) ilişkileri çerçevesinde belirlenir. Prestij ve güç tabakalaşmanın ekonomik şartlara indirgenemeyen önemli özellikleridir.
Sınıf çatışması açıklamaları ön planda.	Etnik ve dini çatışmalar göz önünde bulunduruluyor.
Sosyal yapı, devlet baskısı ve cezalandırma ile işlerlik kazanmaktadır. Despotik devlet açıklamaları ön planda.	Sosyal yapı da dayanışma, hoşgörü ve teşvik gerektirdiğinde ise cezalandırma devletin özelliği. Kerim devlet açıklamaları ön planda.
İstisrar ve sömürü düzeni artığa el koyuyor.	Adil bir düzen hakim.

K.Marx'ın Türk sosyolojisine olan etkisi hem tabakalaşma sosyolojisi, hem de Osmanlı toplum yapısı ile ilgili değerlendirmelerde ön plana çıkmaktadır.

Bugün sosyal bilimler alanında uğraş veren bilim adamlarımızın Marx'ın teorisine ister katılsınlar, ister kısmen katılsınlar; isterse katılmasınlar onun ve takipçilerinin oluşturduğu terminolojiyi kullandıklarını görüyoruz. Bu terminoloji teoriye katılmayanlar için bir eleştiri malzemesi oluşturmaktadır. Bugün gerek tabakalaşma sosyolojisi, gerekse Osmanlı toplum tabakalaşması açıklamalarında kullanılan bu terminoloji, üretim tarzı, sınıf, toplumların aşamaları, ATÜT, doğu despotizmi, protefeodal v.b. gibi kavramlar ekseninde dönmektedir.

Biz Osmanlı toplum yapısı ve tabakalaşması ile ilgili çok boyutlu ve hacimli tartışmaların tümüne deyinmeye çalıştık. Şimdi bu tartışmalarda Marksist teoriyi benimseyenleri kendi içlerinde gruplamaya tabi tutmak istiyoruz.

İlk olarak feodal toplum modelini Osmanlıyı açıklamada kullananlar Marx'ın beşli toplum aşamalarından etkilenmiştir ve Marksist metodolojiyi benimsediklerini açıkça belirtmişlerdir.

İkinci grupta yer alanlar Marksist teoriden kaynaklanan, ama batıyla farklı bir evrim çizgisi öneren ATÜT açıklamasına itibar etmişlerdir. ATÜT, doğu toplumlarının kendi imkanlarıyla değişemeyecekleri, bu toplumların tarihsizliği, batıya ya belirleyici rol verilmesi fikirlerini de çağrıştırdığı için gerek sağda yer alan sosyal bilimciler, gerekse solda yer alanlar tarafından eleştirilmiştir.

Marx'cı açıklamalar içine sokabileceğimiz N.Berkes'in doğu despotizmi, T.Timur'un protofeodal şeklindeki açıklamaları da Marksist teorinin izlerini taşımaktadır.

Son olarak merkez çevre ilişkisi ile oluşturulan yarı feodal nitelenmesinde M.Heper'de olduğu gibi Weber'ci kavramların yanı sıra Marx'ın terminolojisinin de kullanıldığını ve uzlaşmacı bir tutuma gelindiği görülmektedir.

M.Weber'in Türk sosyolojisine etkisi Osmanlı toplum yapısı ile ilgili değerlendirmelerde ön plana çıkmaktadır. M.Weber'in tabakalaşmaya ilişkin ileri sürdüğü görüşler bugün K.Marx kadar, hatta ondan daha güçlü bir şekilde aktüalitesini korumaktadır. Marx'ın sınıf teorisinin aksine Weber'in sınıfa getirmiş olduğu yeni tanım ve sınıfın belirlenmesinde statünün öneminin vurgulanışı teorisinin güçlü yanını oluşturmaktadır. Marx'ın sosyal olayları sadece iktisadi faktöre dayanarak açıklaması teorisinin zayıflığı olarak görülmektedir.

Osmanlı toplum yapısına ilişkin çalışmaları incelediğimizde başta S.Mardin olmak üzere özellikle S.Ülgener, S.Akşin, A.Kurtkan, O.Türdoğan, N.Vergin gibi sosyolog, iktisatçı ve tarihçilerimizin açıklamalarında M.Weber'in etkilerini görmek mümkün.

Özellikle S.Mardin'in çalışmalarında Weber'in metodolojisini benimsediğini bundan önceki bölümde belirtmiştik. S.Mardin'den de önce Weber'in Türkiye'deki en önemli temsilcisi S.Ülgener'dir. A.G.Sayar, sosyal bilimcilerimizin M.Weber ile tanışarak Osmanlı'yı başka bir cihetten anlama çalışmalarını şu ifadelerle anlatır;

...Ayağını sağlam zemine basmada pozitif tarihçi verilerine ulaşan Osmanlı gerçeğine yönelik araştırmacı üzerine eğildiği konunun aydınlığa çıkarılmasında veya bu konunun başka bir cihetten kuşatılabilmesi imkanına Webergil adres ile de kavuşabilecekti...

Zayıf Marksistik kalem tecrübeleri bir yana, öte yanda güçlü fakat garip fikir karışım içersinde normun dünyası reelin dünü,bugünü ve yarınını açıklamada (ya da anlamada) ve tahminde hak ettiği çizgilerine Türk düşüncesinde kavuşamamıştı. Kaldı ki reelin hakiki yüzü bu çizgilerde hangileriyle uyum sağlayacağı ancak norm dünyasını nisbi mutlaklıkla kurmuş bilimsel araştırmalarla ortaya çıkacaktı. Bu hava içersinde metodolojik bir varyant genç bir bilim adamımızın düşünce dünyasını etki ve iteati altına almaya başlıyordu... Weber'in inşa ettiği norm dünyasının Türk tarihine sistemli bir şekilde uygulanmasının öncüsü S.F.Ülgenerdir (Soyar 1986:4-6).

(1)
S.Ülgener "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası", "Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler", Tarihte Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti" gibi eserleri ile Sosyoloji literatürümüzde önde gelen bir Weber temsilcisi olarak karşımıza çıkar. Marx'ın iktisadi faktöre ağırlık vermesine karşın, Weber dinin toplum yapısına etkilerini tesbit etmiş ve bu anlamda S.Ülgener'de zihniyet dünyamızın kültür kodlarını ortaya çıkartarak, bu kültür kodlarının Osmanlı toplum yapısında farklı dönemlerde nasıl şekil değiştirdiğini ve toplumun farklı katlarına nasıl yansıdığını göstermiştir.

Tarihçilerimizden Sina Akşin ise kendisiyle yapılan bir mülakatta Osmanlı toplumunun gerçek anlamda bir statü toplumu olduğunu, Osmanlı toplumu için ileri

(1) Türk sosyolojisinde iktisadi zihniyet ve ahlak açısından ileri sürülen görüşlerde (özellikle S.Ülgener ve daha önce Z.Gökalp) Weber'in etkisi ve Türk Weber'cilerinin ileri sürdükleri modellerin eleştirisi için bkz (Türkdoğan 1985)

(2) Mülakatın ayrıntısı için bkz (Akşin 1990:42-45)

sürdüğü tabakalaşma modelindeki sınıf kavramını statü kavramı ile bir tuttuğunu açıklar. Bu açıklama onu Weber'e yaklaştırır. Sınıf kavramını bölümün başında tesbit ettiğimiz üçüncü anlamıyla kullandığını gösterir. Daha önce ATÜT ve Feodali kapsayacak biçimde kullandığı ve kullanılmasını önerdiği "Köylü Üretim Tarzı"⁽¹⁾ kavramına ise bu mülakatta yer vermez.

T.Timur, tarihçilerimizdeki Weber etkisini O.L.Barkan'a kadar götürür. O (1989:19)'na göre Türk tarihçileri Osmanlı hukukunu Şer'i ve örfi hukuk ayrımı içinde incelerken yer yer Weber'in görüşüne varan yaklaşımlar kullanmışlardır.

N.Vergin ise Osmanlı toplum yapısını açıklamada Marx'cı yaklaşımlardan çok Weber'ci yaklaşımın başarılı olduğunu belirtir. O (1992:42-43)'na göre bu başarının sebebi şudur: Türklerin siyasi kültürleri incelendiği takdirde siyasi kültürü belirleyen temel ögenin muktedir olmak ve nüfuz sahibi olmak hırsı ve tutkusu olduğu görülür. Zengin olmak ise ikinci plandadır. Türkler Avrupalıların metropolü ihyaya yönelik, artı değeri temellüke dayalı sömürü düzenine yukarıda açıklanan sebepten dolayı pek itibar etmemişlerdir. Çünkü paradigma farklıdır. Siyasi hakimiyet, Türk Osmanlı siyasi kültüründe en üst değere sahipti. İşte bu sebepten dolayı Türk toplumunu değerlendirmede ve anlamlandırmada iktisadi faktöre dayanan Marx'cı açıklamalardan çok, iktidar, prestij, statü ve hakimiyet gibi kavramları dikkate alan Weber'ci yaklaşımlar çok daha başarılı olmuştur.

Sosyologlarımızdan ilk akla gelen ve Osmanlı'yla ilgili analizleriyle bilinen S.Mardin, O.Türkdoğan ve

(1) Bkz.(Akşin 1990:42-45).

A.Kurtkan'ın prestij, statü ve hakimiyet kavramlarını kaale alan açıklamaları, Weber'in etkisidir. N.Vergin'in de belirttiği gibi bu analizler Marx'cı analizlerden daha doyurucudur. Üstelik Osmanlı'ya daha derinlemesine nüfuz etmemizi sağlamaktadır. Mesela O.Türkdoğan Osmanlı toplumunu analizde yukarıda bahsettiğimiz kavramları sıkça kullanır.

Osmanlı toplumunda bir ferдин başarısı ekonomik olmaktan çok sosyal ve siyasi hedeflere bağlıdır. Mevki, itibar ve saygınlık toplumda birer ekonomik tabana oturmaktan ziyade, sosyal ve siyasi yuvaların kaynağını teşkil eder. (1981a:377)

Aynı şekilde A.Kurtkan'ın da Osmanlı toplumunu açıklamada bu kavramlara başvurduğunu görüyoruz.

Statü tabakalaşmasını tayin eden faktör servet olmayıp siyasi hakimiyetti. Başka bir deyişle fertlerin servetleri ve zenginlikleri siyasi ve idari hiyerarşideki mevkilerine göre belirliyordu. Bu hiyerarşinin en yukarı kademelerinde bulunanlar aynı zamanda en fazla servet sahibi bulunan kimselerdi... (1984:147)

Weber'in geliştirdiği prebendalizm ve patrimonyalizm kavramlarının sosyal bilimcilerimiz arasında kullanılıyor olması da, Osmanlı açıklamalarında Weber'in etkisinin açık bir delilidir. Bryan S.Turner, Ç.Keyder'in çalışmalarında "...Weber'in prebendalizmine ekleme..." (1984:82) yaptığını belirtirken, özellikle M.Heper, S.Mardin patrimonyalizm kavramı üzerinde durmuşlardır.

(1)
Weber ve Marx'ın kavramsal çerçeveleri karşılaştırıldığı takdirde, şu sonuca varabiliriz. Weber çok daha zengin kavramsal ayrımlar kullanarak, toplum tabakalaşmasını tüm yönleriyle (ekonomik, siyasi ve

(1) Weber'in etkilediği sosyal bilimcilerimizden burada ele aldıklarımızın dışına, A.G.Sayar üstü örtük de olsa Weber'in F.Köprülü'ye etkisinden bahseder (1986:6)

toplumsal eşitsizlikler düzeyinde) kucaklayan çok daha esnek, ustalıkla ve çok faktörlü bir çözümleme sunmuştur. N.Vergin'in belirttiği hususa ek olarak teorisinin bu özellikleri de, Osmanlı araştırmalarında Weber'ci yaklaşımları çok daha başarılı kılmıştır.

Osmanlı toplum yapısının ele alınışında benimsenen teorik yaklaşımın dışında, geliştirilen iki farklı tutum vardır.

Bu tutumlardan ilkinde Osmanlı tarihi karşısında sosyal bilimcilerimizden bir kısmı, Osmanlı'yı ve Osmanlı'nın ürettiği her değeri inkar etmek yoluna giderek, Osmanlı'yı kendi orjinalitesini hiçbir zaman yakalayamamış bir toplum olarak nitelemişlerdir (Alkan 1990:8). İkinci tutum ise ideal bir İslam toplum sistemi ve Osmanlıların benzersizliği olarak ileri sürülen bu sistemin model alınarak bundan sonra meydana gelen tüm kaymaların sapma kabul edilmesidir (Kılıçbay 1990:51).

Marksist yaklaşımı benimseyenlerin Osmanlı'yı ele alırken genellikle ilk tutumu, bu yaklaşımın karşısında yer alan aydınların ise genellikle ikinci tutumu benimsediklerini söyleyebiliriz. Öyleki E.Göka "...sağ sol ayrımına karşılık gelecek şekilde Marx ve Weber kutuplaşması oluşturulmasın..." (1993:6)'dan kaygıyla söz eder. Fakat belli bir dönem Marx ve Weber' in teorilerinin bu ayrımlara denk gelecek şekilde kullanıldığı ve bunun yeni yeni aşıldığı da bir gerçektir.

4.2.2.2. TABAKA TASNİFLERİ VE DÜŞÜNDÜRLÜKLERİ

Osmanlı tabakalaşmasının Osmanlı dönemi tarihçileri tarafından erkan-ı erbaa formülüyle ortaya

konduğunu, daha sonra bu formüldeki dörtlü gruplandırmanın ikili bir ayrımla günümüz sosyal bilimcileri tarafından yöneten yönetilen veya özgün adıyla askeri reaya ayrımıyla isimlendirildiğini belirtmiştik. Bu kullanılan basit ve en yaygın olan tasniftir. Şimdi bu tasnife birkaç örnek vermek istiyoruz.

Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerinde görülen ve dörtlü ayrıma denk düşen ilk tasnifi Z.F. Fındıkoğlu'nda buluyoruz.

Osmanlı toplumu bir ihram (piramit) modeli görünümündedir. Başta Osmanoğlu Sülalesi ve saray, altında Osmanlı yazarlarının "Erbabı Seyf" dediği "tarik" ler, bu zümre yanında keza Osmanlı müelliflerinin "zümre-i ülema ve Erbabı kalem" dediği "kalemiye ve ilmiye" tarikleri, bunların altında esnaf zümrelerini teşkil eden "hurfet" sahibi "hurfet-zanaatkar" ları, nihayet en alt tabakada "reaya-raiyet" denilen halk kütlesi bulunmaktadır. İmparatorluk rejiminin bu son unsuru da müslüman reaya, hristiyan reaya (zımnı) diye ikiye ayrılır. (1940:640)

Mesela H.İnalcık askeri ve reaya ayrımına dayalı bir tabakalaşma düzeninden bahseder. O (1990:31)'na göre bu ikili ayrımın dışında reaya vergi mükellefiyetlerine göre herbiri farklı statüde olmak üzere, sırasıyla müslim-gayrı müslim, şehirli-köylü, yerleşik-göçebe sınıflarına ayrılıyordu. Askerleri ise kullar ve ulema oluşturmaktaydı. ayrıca kamu hizmetlerini yerine getirme karşılığında, belirli bir nispette vergi muafiyeti tanınan kişiler, sıradan teb'a ile her türlü vergiden muaf olan askeriler arasında bir orta sınıfı oluşturunuyordu. XVIII. yüzyılda ise ayanlar güçlü bir sınıf haline gelmişlerdir.

M.Heper de "ikili bir toplumsal örüntü" (1974:91) başlığı altında diğera sosyal bilimcilerimizin

kullandığı bu ikili tasnife sadık kalarak çalışmasını yapar. Gerek M.Heper (1980:3-33), gerekse S.Mardin (1990:30-46) ayrı ayrı yazdıkları makalelerinde yöneten-yönetilen ikileşmesini merkez-kenar çatışması olarak nitelendirirler. Mardin merkez-kenar çatışması deyimini coğrafi veya ekolojik anlamdan çok, kültürel anlamda kullanmıştır. Çünkü Heper'e göre kenar'ın türdeşlikten uzaklığına rağmen, merkez önemli ölçüde türdeşti. Göçebe veya yerleşik şehirli veya köylü olsun halkın büyük bir kısmı bakımında kültürel ayrılık vardı.

Kemal Karpat'ın Osmanlı Toplumunu erkân-ı erbaa' ya uygun bir şekilde tasnif ettiğini görmekteyiz. Osmanlı düşünürlerinde de gördüğümüz bu dört tabaka tüccar ve el sanatları ile uğraşanlar, ziraat üretim ve hayvancılıkla uğraşanlar, kalem efendileri (sivil ve dini bürokrasi), kılıç efendileri (askeri bürokrasi)' dir (Karpat 1969:32).

Ö.L.Barkan (1980e:726)'a göre de Osmanlı toplum nizamı zaruri olarak iki esaslı tabakadan ibaret bir devlet telakkisine dayanmaktadır. İlki harp, emir ve idare eden askeri tabaka, ikincisi askeriden gayri olan reayadır.

Ş.Mardin ise Osmanlı toplum tabakalaşmasında başvurulan ikili tasnifi haklı olarak ihtiyatla karşılar. O (1990:75)'na göre Osmanlı sisteminde ideal anlamda sadece iki toplumsal zümreden söz edilebilir. İlki yöneticiler ile hizmetindeki yürütme görevlileri, diğeri ise yönetilenlerdir. Ancak bu ikili tasnif ideal tip olarak değerlendirilebilir. Tabakalaşmanın nesnel boyutlarına inildiğinde, kuralın yanı sıra, kural dışı olanlar su yüzüne çıkacaktır.

Ş.Mardin Osmanlı toplumunu anlamada statü düzeni

nitelemesine getirir. M.Weber'in cümleleriyle anlatılır. Bunu bir önceki bölümde vermiştik. Burada bizi asıl ilgilendiren S.Mardin'in ikili tasnifin dışında, Osmanlı toplum tabakalaşmasının anlaşılabilmesi için daha ayrıntılı bir tasnif sunuşudur.

Bu tasnife göre yöneten ve yönetilenler, bünyelerinde farklılaşma potansiyellerine sahip alt tabakaları barındırmaktadırlar. Fakat bu alt tabakalar hiçbir zaman yeni bir sosyal sınıf hüviyeti kazanamamışlardır.

Osmanlı tabakalaşma sistemi için, Osmanlı düşünürlerinin erkan-ı erbaa formülüyle ifade ettikleri, günümüz sosyal bilimcilerinin ise yönetenler ve yönetilenler şeklinde yaptıkları ikili tasnifin sosyolojik ve tarihi gerçekliği anlamak bakımından yerinde olup olmadığı öncelikle sorgulanması gereken bir konudur.

Toplumların tümüne bakıldığında yöneten ve yönetilenler ayrımını yapmak ve Osmanlı toplum yapısı içinde bu tür bir tasnife gitmek mümkündür. Böyle bir tasnif aynı zamanda tabakalaşmayı da içermektedir. Osmanlı toplumu için yöneten yönetilen ayrımı sosyolojik ve tarihi temelleri bulunan ve incelediğimiz olguyu muhtemelen en iyi açıklayabilecek bir tasnif olarak kabul edilebilir.

Gerçekte sosyo ekonomik süreç içinde ele alındığında Osmanlı toplumu çok daha karmaşık bir yapı arzietmekte (Timur 1979:177) olup, bu ikili tasnif ancak ideal tip olarak değerlendirilebilir. Tabakalaşmanın nesnel boyutlarına inildiğinde kuralın yanı sıra kural dışı olanlar su yüzüne çıkacaktır (Mardin 1990:75). Bu tasnifte yer alan yöneten ve yönetilenler ilk bakışta

toplumu yapılandıran anlamlı bütünler gibi görünse bile sosyo - kültürel realitedeki görünüşleri farklıdır ve kendi içlerinde farklı bir çok bütünü barındırmaktadırlar.

Bu ikili tasnif yapılan yeni çalışmalarla detaylandırılmıştır. Farklı dönemlerde bu tasnifin muhtevası değişmiş ve çeşitlenmiştir. Mesela onaltıncı yüzyıl ile ondokuzuncu yüzyıllardaki⁽¹⁾ yöneten ve yönetilenlerin muhtevasını bir saymak mümkün değildir.

Bu ikili tasnifin ideal tip olarak değerlendirilebileceğini belirtmiştik. Çünkü bu tasnif kişilerin veya grupların hayat tarzlarını, gelirlerini, tahsil seviyelerini, statülerini dikkate alarak yapılmamıştır. Her biri kendi içinde hayat tarzları, gelirleri, statüleri birbirinden farklı grupları barındırmaktadır.

Mesela padişah ve ailesi, padişah beratıyla kendilerine dirlik verilen kişiler (önceleri daha ziyade Türk beylerinden oluşan Tımarlı sipahiler) ve yine padişah beratıyla ücretli devlet görevine atananlar (devşirme kökenli kul yöneticiler, yeniçeriler), adları, unvanları, görevleri ne olursa olsun yönetenler içinde anılıyordu. Yönetilenler için ise de köylerde yaşayan çiftçiler ile şehirlerde yaşayan esnaf, sanatkar ve tüccarlar arasında yukarıda belirtilen hususlar konusunda bir çok ayırım bulunmaktadır. Bu ikili tasnif hukuki statüleri itibariyle de olduğu gibi hayat tarzı ve diğer faktörler yönünden birbirinden farklılaşmış grupları ihtiva eder.

(1) Bu yüzyıllara ilişkin Osmanlı'daki tabakalaşma tasnifi için bkz (Akşin 1977)

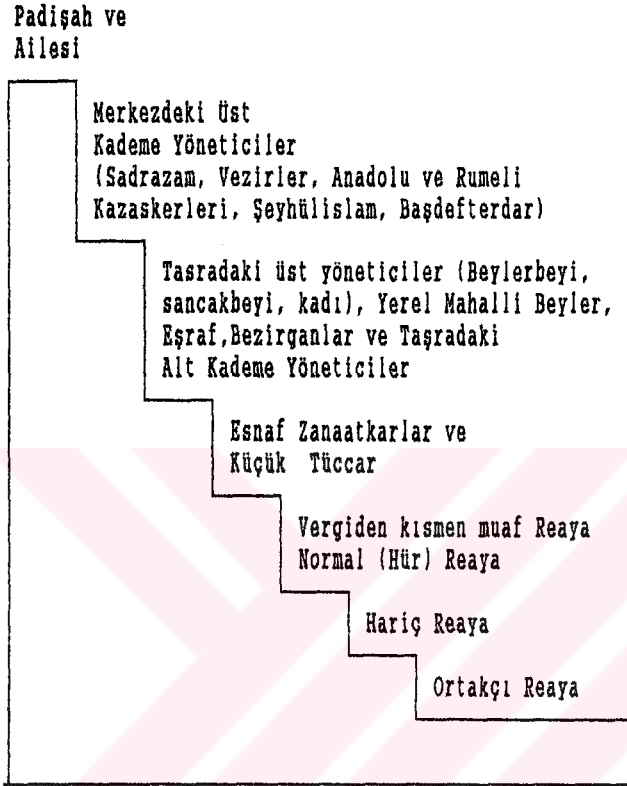
Bu tasnifte tüccarların dışında eşraf, ayan, ahiler ve aşiretler gibi diğer gruplaşmalardan ikincil gruplar ya da ara unsurlar olarak söz edilmiştir. Mesela E.Kongar ayanlardan ara sınıflar olarak söz eder. Ayanları orta sınıf yerine ara sınıf olarak isimlendirmesinin sebebi olarak ayanların batıda ortaya çıkan kapitalist sınıftan ayrı bir yapıda olmalarını (1985:66) gösterir.

Mesela klasik dönemde Osmanlı tabakalaşma sisteminde başta padişah ve ailesi olmak üzere merkezde yer alan üst kademeli kul yöneticilerin ve ulemanın üsttabakayı oluşturduklarını söyleyebiliriz. Çünkü bunlar gelirleri ve hayat tarzları itibariyle ortak paydaya sahiptirler. Taşrada yer alan alt kademe bürokratlar, ordu ileri gelenleri, sipahiler, yerel mahelli beyler, eşraf ayan merkezi otoriteden sonra gelmektedir. Bu dönemde esnaf ve bezirganların ekonomik durumları dönemin şartları nedeniyle iyidir.

Köylü ise alt tabakayı oluşturmaktadır. "Esnaf bu hiyerarşide köylüden daha üst düzeydedir. En alt sırada köylü de yer almaktaydı." (Mardin 1990:78). Köylü de kendi içlerinde bir ayrıma tabi tutulacak olursa en elverişsiz durumda olanların ortakçı kullar oldukları görülür. Şimdi bu sıralanışı bir şekil ile gösterelim. Şeklin hazırlanışında bölümde geçen sosyal bilimcilerin ilgili çalışmalarından faydalanılmıştır.

ŞEKİL 10

Osmanlı Klasik Dönemi Sosyo-Ekonomik Kademeleşmesi

Ancak sosyo-ekonomik kademeleşmeye ilişkin çizilen bu şekil çok sathidir. Tabakalarla ilgili istatistiki verilerin tesbiti (her bir tabakanın veya grubun genel nüfusa oranları, eğitimleri, gelir seviyeleri) şeklin detaylanmasına sebebiyet verecektir. Ayrıca bunların her biri kendi içlerinde de, farklı ölçütler temel alınarak (gelir, servet, saygınlık, siyasi güç gibi) sıralamaya tabi tutulabilir.

Osmanlı'daki tabaka ayrımları bugünkü anlamıyla sınıfsal bölünmelere değil daha ziyade fonksiyonel kültürel ve siyasi ayrımlara dayanmaktadır. Özellikle yöneten ve yönetilenler arasındaki hayat tarzları (giyiniş biçimleri, süslenmeleri, davranış ve konuşma

biçimleri, konut tipi, eğitim v.b. gibi) tabakaların kendilerine özgü kültürlerini⁽¹⁾ oluşturmaktadır.

Sosyal bilimcilerimizin Osmanlı toplum tabakalarıyla ilgili olarak yaptıkları tasnifler arasında çok önemli farklar görebilmek mümkün değildir. H.İnalcık, M.Akdağ, Ö.L.Barkan, Ş.Mardin gibi birçok sosyal bilimcimizin tasnifi aynı temel üzerine oturmaktadır. Bugün Osmanlı imparatorluğu sosyal hayatını, çeşitli yönleriyle aydınlatan kafi derecede araştırmaya sahip olunmadığından sıklıkla söz edilmektedir. Bu sebeple Osmanlı toplum tabakalaşması ve yapılan tasnifler hakkında son sözü söyleyebilmek için henüz erkendir.

4.2.2.3. SIYASİ SİSTEMİN SOSYO-EKONOMİK SİSTEME ETKİNLİĞİ

Sosyal bilimcilerimizden Ş.Mardin, M.Heper, O.Türkoğan, H.İnalcık, A.Kurtkan, N.Vergin Osmanlı'da siyasi sistemin sosyo-ekonomik sisteme etkin olduğu konusunda aynı fikirdedirler.

M.Heper Osmanlı'da karar tiplerini ele alırken ayrı bir tip olarak tabakalaştırmaya ilişkin kararları ele alır. O (1974:25)'na göre Osmanlı'da tabakalaştırmaya ilişkin kararlar, ya sosyo ekonomik, ya normatif, ya da kültür alanları ile ilgili olarak kaynak

(1) Osmanlı toplumunda çeşitli tabakaların hayat tarzlarını, sosyo-kültürel davranış kalıplarını, tüketim ve kazançlarını konu alan bir akademik araştırmaya rastlamadık. Belli dönemler için bu araştırmalar, hatırat, nüfus kayıtları, tereke ve tahrir defterleri, seyahatnameler, roman ve hikayeler taranarak yapılabilir ve sosyal tarih araştırmaları konumuzla ilgili aydınlatıcı olabilir.

sağlamaya ilişkindirler. Tabakalaştırmaya ilişkin kararlar ikiye ayrılmıştır. İlki nesnel tabakalaşma kararlarıdır. Bir toplumda sosyo-ekonomik yapıdan bazen nesnel durum diye de söz edilmektedir. Bu sebeple sosyo-ekonomik alana ilişkin tabakalaştırma kararlarına nesnel tabakalaştırma kararları denebilir. Mesela patrimonyal bürokrasiyi beslemek için artık zirai ürüne devletin el koyması nesnel bir tabakalaştırma kararıdır. İkincisi, neotik tabakalaştırma kararlarıdır. Normatif alana ilişkindir. Neotik terimi noein (sezmek, anlamak) ve nous (akıl) kelimesinden gelmektedir. Neotik tabakalaştırma kararları, bilerek ya da bilmeyerek, dolaylı ve dolaysız sosyalizasyon (toplum üyesi olma) sürecini içerir. Osmanlı'da neotik tabakalaştırma kararı, toplum üyelirine emredici dini norm sistemine dayalı bir siyasi sistemin üyesi olmayı öğretir. Genel olarak neotik tabakalaştırma kararı sivil, askeri ve dini bürokrasi üyelirini padişaha sadık kılmaya, nesnel tabakalaşma kararı da yürütme-yönetme kurumu için yönetilenlerden kaynak temin etmeye yönelmişti.

M.Heper'de açıkladığımız siyasi sistemin sosyo-ekonomik sisteme etkin olduğu görüşü M.Akdağ, S.Mardin ve H.İnalçık'ta da vardır. M.Akdağ toplumda yer alan sınıfların devleti belirlemediğini söyler. Tam tersine, devlet toprak üzerindeki mülkiyet ile toplumun tabakalaşma sistemini etkilemiştir (1971:89-91). Ş.Mardin Osmanlı'da ülkenin önde gelen yurttaşlarının tüccarlar değil, siyasi iktidarı elinde tutanlar olduğunu belirtir. Çünkü vergi alınan tüccarlar olup, resmi görevlilerin servetleri en zengin tüccardan aşağı kalmamaktaydı. Devletin ekonomi üzerine kurduğu denetim de siyasanın önceliğini gösteren bir başka örnektir (1990:34-35). Avrupa'da sosyal tabakalar, mal ve hizmetlerin üretim ve dağıtım süreçleriyle ilgili olarak doğduğu halde, Osmanlı imparatorluğu'ndaki tabakalaşma

tamamen siyasi bir kritere dayanmakta idi (Özbudun 1975:23). Kısaca Osmanlı toplum düzeninde tabakalaşma ekonomik unsurlara göre değil, siyasi unsurlara göre belirlenir (Mardin 1992a).

H.İnalcık da Osmanlı'da kendiliğinden ortaya çıkan toplumsal düzen yerine devletin ağır bastığı bir düzenden (1993b:9) söz eder. Gerek M.Akdağ ve M.Heper, gerekse H.İnalcık ve Ş.Mardin'deki bu tesbitler bizi "erkan-ı erbaa" formülü için tartıştığımız noktaya getirir. Erkan-ı erbaa formülü veya bugünkü sosyal bilimcilerimizin ifadesiyle "siyasi belirleyiciliğin toplumsala üstünlüğü" tek başına toplumu şekillendirme gücüne sahip midir? O dönemin toplumsal şartları göz önünde bulundurularak devletin ağırlığı düşünülürse tek belirleyici olmasa bile siyasi sistemin sosyo-ekonomik sisteme ve dolayısıyla da tabakalaşmaya etki oranının yüksek olduğu söylenebilir. Zaten geleneksel toplumlarda tabaka ayrımlarının geniş ölçüde politik hiyerarşi ile karşılandıklarını görmekteyiz.

Osmanlı'da devletin, toplumun gidişine göre biçimlenmesinden ziyade, toplumun devlet eliyle yörgüldüğü ve tabakalaşmanın da geniş çapta devlet tarafından biçimlendirildiği söylenebilir. Çünkü çıkarılan kanunnamelerle tabakaların sınırları çizilmiştir.

5. SONUÇ

Türk sosyal bilimlerinde, Osmanlıya ilginin sadece üniversite çevresi ile sınırlı kalmadığı görülmektedir. Entellektüel ve ideolojik sebeplerle üniversite çevresi dışından da konuya ilgi duyanlar ve konuyla ilgili çalışma yapanlar olmuştur. Gerek üniversite çevresi içinde, gerekse dışında yer alanların Osmanlı'yı incelemelerinde, iki uç nokta vardır. Marksist gelenek içinde yer alanlarla almayanların yaklaşımı bu iki uç noktayı oluşturmaktadır. Bu iki uç noktada yer alanların Osmanlı tabakalaşma sistemini incelerken kullandıkları terimler birbirinden farklılaşmaktadır. Kimileri tabaka, kimileri sınıf, kimileri ise zümre terimini tercih etmişler, zaman zaman da aynı terime farklı anlamlar yükleyerek kullanmışlardır.

Türk sosyal bilimler tarihinde Osmanlı sosyal tabakalaşmasını ifadede kullanılan bu kavramlardaki farklılıklar, temelde sosyal tabakalaşma literatüründe yer alan kavramların farklı kullanımından kaynaklanmaktadır.

Sosyal tabakalaşma ile ilgili kavramlar konusunda; olgu ile ilgili kavramların günlük dildeki kullanım yaygınlığı, olgunun farklı teorik yaklaşım ve metodlarla ele alınışı ve kavramları birbirleri yerine ikâme etme rahatlığı problem kaynakları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ele aldığımız olgunun çeşitli yönlerini ifade eden kavramların önemli bir kısmı ikinci bölümde açıklanmıştı. Bu kavramlardan özellikle sınıf ve tabaka kavramı, Türk sosyal düşüncesinde yer alırken çeşitli görüş ayrılıklarını da beraberinde getirmiştir. Bu kavramları tercih, kişinin ideolojik tavrını ortaya çıkarırken belli bir dönem bilgi alışverişinin

kesilmesine de sebep olmuştur.

Tabakalaşma ve tabaka kavramları genel ve soyut bir anlama sahip olup, bir oluşun tümüne delalet ettiği için tümel bir kavramdır. Kast, zümre ve sınıf kavramları, ele aldığımız olgunun bir kısmını ifade ettikleri için tikeldirler.

Tabaka, kast, zümre ve sınıf kavramları bu anlamda ele alındığında, Türk sosyal bilimcileri tarafından Osmanlı tabakalaşma sistemini ve bu sistemdeki tabakaları ifadede kullanılan zümre, sınıf ve kast kavramları, sistemi ve sistemde yer alan tabakaları ifadede yetersiz kalmaktadır. Temennimiz bizden sonra bu konuda gelişecek olan, özellikle sosyolog ve tarihçilerin sistemi ifade edecek yeni bir terim oluşturabilmeleridir. Osmanlı tabakalaşma sisteminin farklılıkları göz önünde bulundurularak yapılacak bu çalışmalarda, arşiv belgeleri ve tarihçilerin bunlar üzerine yaptıkları çalışmalar kavram oluşturmada önemli veri kaynaklarıdır.

Sosyal bilimcilerimizin, bu arada da sosyologlarımızın Osmanlı tarihi ile olan göbek bağı harf ve dil farklılığı yüzünden önemli ölçüde kopuk bulunmaktadır. Osmanlı tarihinin kaynaklarından en önemlisi olan arşiv belgeleri (kadı sicilleri, fetvalar, vakfiyeler, Tahrir defterleri, fermanlar) Osmanlı tabakalaşma sisteminin incelenişinde en önemli veri kaynaklarıdır.

Şer'i mahkemelerde, mahkemenin bilgisi dahilinde tutulan, resmi statü taşıyan her türlü kayıtların toplanmış olduğu defterlere "şer'iyye sicili" denir. Şer'iyye sicillerine kadı defterleri, mahkeme defterleri de denmektedir. Bu defterler devrinin sosyo-ekonomik

yapısından, etnografyasına, konuşulan diline ve yazıldığı bölgedeki çeşitli grupların sosyal durumlarının aydınlatılmasına kadar birçok konuda birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır.⁽¹⁾ Şer'iyye sicilleri arasında yer alan tereke defterleri ise özellikle ölenlerin sosyal menşelerini, medeni hallerini, aile yapılarını gösterdiği gibi ölenin tasarrufunda bulunan her türlü giyim, ev eşyası, mobilya, mutfak malzemeleri, çiftçilik ve hayvancılıkla ilgili malzemeler, bağ bahçe tarla gibi malları, bina çeşitlerini, hayvan cins ve miktarını, yetiştirilen ürünleri ve miktarını, ticaret ve sanatla ilgili alet ve malzemeleri ve bunların çeşit ve miktarını, tüm bu malların fiyatlarını göstermektedir. Özellikle Tereke defterlerinin incelenmesi sayesinde belli zaman dilimlerinde ve bölgelerde çeşitli gruplar arasında servetin dağılımı ve unsurlarını, maddi kültürün imkânlarını, hayat seviyesini, işçi ve devlet görevlilerinin aldıkları ücretleri çıkartabilmek mümkündür (Barkan 1968). Özellikle şer'iyye sicilleri toplum hayatı, şehir ve kasabalardaki etkili tabakalar ile halkın ilişkileri ve bu ilişkilerin mahiyeti konusunda önemli bilgiler verir (İpşirli 1991:157).

Şer'iyye sicillerinin dışında önemli bir veri

(2)

kaynağı da tahrir defterleridir. Osmanlı Devleti'nde fethedilen yerlerin arazi, nüfus ve iskan durumu tesbit edilerek birtakım sayım ve yazımlar yapılır, bu işleme

(1) Daha fazla bilgi için bkz (Ongan 1958:XX-XXIX), (Pakalın 1983:343), (Memiş 1989:61-62). Tarihi kaynaklar açısından arşivlerimiz ile ilgili olarak bkz.(Hallaçoğlu 1990:247-252).

(2) Arazi ve nüfus tahrirlerinin yapılaş amaç ve şekilleri ve tahrir defterlerinin muhtevası hakkında ayrıntı için bkz (Baykan 1941:22,35-37), (Yediyıldız 1985:5). Sosyal tarih kaynağı olarak Osmanlı tahrir defterleri ve XV ve XVI. yüzyılların tahrir defterleri çağı olduğu hususunda bkz. (Emecen 1991:143-156).

de tahrir adı verilirdi. Tahrir defterlerine geçici ve iskân mahallerinde yaşayan erkekler baba adlarıyla kaydedilirdi. Bu kimselerin yaşadıkları iskân mahallelerinin tabi oldukları vergi rejimine göre dahil edildikleri has, timar, vakıf, mülk gibi idari ve hukuki durumlar da belirtilirdi (Barkan 1941:10). Bu bilgilerin yer aldığı defterlere "mufasssal", tahrir yapılan yerin vergi gelirlerini kimlere ne suretle tevcih edildiğini gösteren ve dirlik sahiplerinin adları unvanları ve gelir miktarını ihtiva eden defterlere de "icmâl" adı verilmektedir (Beldiceanu 1985:3-5; Memiş 1989:63). Belli bir yörede ve zaman diliminde yönetici tabakada hangi statüde kimlerin bulunduğu, bunların genel nüfusa oranlarının ne olduğu, vergi vermekle yükümlü reayanın hangi alt bölmelerden oluştuğu, köylülerin toplumsal hareketleri, bu defterlerden yola çıkarak incelenebilir.

Konumuz açısından diğer bir önemli belge de Vakfiyelerdir. Bu belgelerde vakfedilen mülkün nasıl ve kimler tarafından işletildiği, vakfın geliri, gelirin harcanacağı kurum ya da hizmetler tarihleriyle kaydolunur. B.Yediyıldız (1982:145)'a göre Vakfiyeler Vakıf yapanların hangi gruplara mensup oldukları bu kişilerin mesleklerinin neler olduğu, özellikle tabakalaşma sistemiyle ilgili bilgiler vermesi açısından önemlidir.

Osmanlı toplum yapısının keşfinde yukarıda açıkladığımız bu arşiv belgelerine giderek, Osmanlı tarihinin yazılı belgelerinin kullandığımız yazı dili ile yayınlanması ve tarihçilerin bu ilk kaynaktan sundukları somut muhtevalar; sosyologların Osmanlı toplumu için soyut prensip ve kavramlara ulaşmasında ve toplumu yorumlama çabasında temel teşkil edecektir.

Bugün Osmanlı sosyal hayatını çeşitli

yönleriyle aydınlatan kafi derecede araştırmaya sahip olunmadığından sıklıkla söz edilmektedir. Mesela i.Ortaylı Osmanlı sisteminin tüm yönleriyle incelenmediğini ve bu alandaki tanım ve tasvirlerin tam olmadığını fakat bu alanı yorumlayan sosyolog ve siyaset bilimciden geçilmediğini, bunların getirdikleri yorumların ise eksik olduğunu (1990:2) belirtir. Osmanlı ile ilgili yukarıda açıkladığımız tereke ve tahrir defterleri ile şer'iyeye sicilleri ve diğer belgeler Osmanlı'da yer alan tabakaların incelenmesi açısından önemli veri kaynakları olup, bu veri kaynakları tarihçiler tarafından yüzbinlerle ifade edilmektedir.⁽¹⁾ Tarihçilerle görüşmemiz esnasında onlar bu veri yığınlarının günümüz Türkçesine çevrilmesinin ve tasnifinin birkaç neslin hayat süresini kapsayacağını belirttiler. Bu büyük ve keşfedilmemiş veri yığını karşısında sosyal bilimcilerimizin özellikle ilk elden kaynaklara inemeyen sosyolog, iktisatçı ve siyaset bilimcilerin Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin çalışmalar yapmış olmaları büyük bir cesaret işidir.

Fakat bu tür çalışmaların takdirle karşılanması gerektiği düşüncesindeyiz. Çünkü uzmanlaşmanın bu derecede arttığı günümüzde sosyolog, iktisatçı ve siyaset bilimcilerin bir tarihçi gibi Osmanlı'nın tüm yönlerine ilk kaynaktan giderek nüfuzu oldukça güçtür. Tabii ki olması gereken ve istenen ilk kaynaktan veriler üzerinde çalışma yaparak sonuçlara ulaşmaktır. Ancak ilk kaynaklara gidilemeyen çalışmalarında konunun gündeme

(1) Osmanlı arşivlerinin hacmi ve bunları incelemek gerekliliği hususunda bilgiler için bkz (Lewis 1984:22), Osmanlı tarihi ile ilgili binlerce vesika olmasına rağmen bunların ilmi bir tasnifinin yapılmadığı ve bu sebeple kullanılmalarının çok zor olduğu hususunda bkz, (Memiş 1989:60), (Hallaçoğlu 1990:249-250).

getirilmemiş yönlerini gündeme getirmesi ve tabakalaşmaya ilgi uyandırması yönünden faydalı olduğu kanaatindeyiz. Mesela konuya Marksist metodolojiyle yaklaşıp, teorik düzeyde açıklama getiren fakat konuyu ilk kaynaktan inceleyemeyen bir çok çalışma konuya ilgi uyandırmada büyük etki yapmıştır.

Kuruluş aşamasında sosyal bilicilerin herbiri uzun bir süre kendi içlerine kapanmışlardır. Ancak topluma ve insana tek cepheden yaklaşım onu anlamaya yetmemiş, bu sebeple de disiplinler arası araştırmalar, bir disiplinin dar sınırları içinde yapılan çalışmaların yerini almıştır (Yediyıldız 1990:29). Osmanlı toplumunun incelenişinde de tarihçi, sosyolog, iktisatçı ve siyaset bilimciler kendi alanları içinde kalmayarak sık sık diğer disiplinlere başvurmak zorunda kalmışlardır.

Başta da belirttiğimiz gibi Osmanlı toplumuna ilişkin çalışmalarda tarihçilerin dışında özellikle sosyologların bir katkısı konuya ilgi uyandırmak ve konunun ele alınmamış yönlerini gündeme getirmek olurken, ikinci ve en önemli katkıları da konuya belli bir teorik çerçevede yaklaşarak yorum getirmeleri olmuştur.

Çünkü tarihçi ile sosyoloğun görüntülerin nedenlerini soruşturma girişimleri farklı karakterdedir. Tarihçi bu girişimin de bir teoriye dayanmak zorunda değildir. Teori kullansa bile bu teoriler çoğu zaman dedüktif veya hipotetik-dedüktif değil, indüktif akıl yürütmeye ulaşılan teorilerdir. Halbuki sosyolog görüntülerin incelenmesi ve nedenlerin tesbitinde belli bir teorinin kavramsal çerçevesini kullanır. Görüntüye ilişkin verileri ve nedenlerini belli bir teori içinde ele alarak teorinin eksikliğini ve teoriye nasıl ekleme yapılabileceğini düşünür (Çelebi 1991:31,32).

Sosyolojinin ele aldığı sosyal hadiselerin önemli bir bölümü geçmiş zaman diliminde tarihte kaldığından tarih ve sosyolojinin birçok ortak yanı vardır.

M.Weber'in belirttiği gibi sosyoloji malzemesinin çoğunu tarihten alır. Sosyoloji hem bugünün sosyal hadiselerinden hem de tarihten aldığı somut muhtevayı, soyut bir muhtevasızlığa, umumi prensiplere ve kavramlara çevirir. Tarihçi hadiseleri tüm teferruatı ve muhtevası ile yeniden canlandırır bize sunarken, münferit ve tekrarlanamayan vak'alarla da uğraşır. sosyoloji ise tekrarlanan, düzenlilik gösteren kaideler prensipler, kanunlar ortaya koyan hadiselerle uğraşır (Eröz 1990:127-130). Osmanlı tarihinin yazılı belgelerinin çok azının bugün kullandığımız yazı ile yayınlanması sebebiyle, sosyal bilimcilerimiz özellikle tarihçilerin ilk kaynaklara giderek sunduğu somut muhtevaları kullanarak bunları soyut prensip ve kavramlarla yorumlama çabası içerisine girmişlerdir. Bu tür ikincil analizde (secondary analysis) başı çeken sosyologlar olmuştur.

Türk sosyal bilimcilerinin Osmanlı tabakalaşma sistemini inceleyişinde, Osmanlı üzerine önemli çalışmalar yapmış ve konuya Osmanlıca kaynaklardan yaklaşan tarihçilerin yaptıkları çalışmalar temel oluşturmıştır. Ö.L.Barkan, H.inalcık, M.Akdağ, İ.H.Uzunçarşılı, F.Köprülü, İ.H.Danışmend gibi tarihçilerimizin çalışmaları öncü nitelikte olup, Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihine ilişkin temel verileri ortaya çıkaran eserler ortaya konmuştur. Ayrıca Gibb ve Bown, B.Lewis ve S.Shaw, E.Werner gibi yabancı bilim adamlarının da çalışmalarına rastlamaktadır. Yukarıda ismini saydığımız bu yerli ve yabancı tarihçilerin eserleri, Osmanlı'yı gerek Marksist metodolojiyle inceleyenler gerekse diğerleri tarafından

temel kaynak olarak kullanılmıştır. Farklı yaklaşımda olanların kaynaklarında tarihçiler aynı iken, teorik çerçeveyi sunan kaynakları birbirinden farklılaşmaktadır. Marksist gelenek içinde yer alanların temel kaynakları K.Marx ve F.Engels'in çalışmaları olmuştur. Son dönem çalışmalarda ise kaynak kullanımında daha fazla zenginlik görülmektedir. Başta da belirttiğimiz gibi arşive inilememesi, tarihçiler dışında kalanları belli bir sınırdan bırakmaktadır.

Tarihçiler dışında her iki yaklaşımda da yer alanlar Osmanlı tabakalaşma sistemini incelemelerinde, Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserlerine yeterince itibar etmemektedirler (Ş.Mardin ve S.Divitçioğlu dışında). Osmanlı toplumunun yöneten-yönetilen biçiminde ikili ayrımı, Osmanlı yönetici ve tarihçileri tarafından ortaya konmuş; Cumhuriyet dönemi sosyal bilicileri de bu tasnif temelinde açıklamalar getirmişlerdir. 19. yüzyıl Osmanlı düşünürlerinin eserleri de sosyal bilimcilerimizin kaynakçasında yer almamaktadır. Mesela Cevdet Paşa'nın konumuzla ilgili açıklamaları vardır.

Arşiv belgeleri dışında, hem Osmanlı dönemi düşünürlerinin eserleri, hem de Baron de Tott, D'ohsson, Ubucini, C. Eliot ve Lady Montagu gibi şahısların hatırat, seyahatname ve rapor türündeki yazıları toplum tabakalaşması hakkında önemli bilgileri içermektedir. Son yıllarda ise H.İnalçık, B.Yediyıldız, S.Faroghi, Ş.Mardin, M.Heper, İ.Ortaylı gibi sosyal bilimcilerimizin eserlerinde Osmanlı tabakalaşması ile ilgili önemli verilere rastlamak mümkündür.

Osmanlı toplum tabakalaşması ve yapılan tasnifler hakkında bugün son sözü söyleyebilmek için

henüz erkendir. Fakat yine de bugünün sosyologları altmışlı yılların sosyologlarına nazaran daha fazla şanslıdırlar. Çünkü o günün şartları için sınırlı olan veriler, bugün hem Osmanlı arşivlerinin bir çok alanının bilim dünyasına açılması ve hem de tarihçilerin belgeler ile özellikle tereke ve tahrir defterleri üzerinde yaptıkları çalışmalar ile çoğalmıştır. Osmanlı arşivleri üzerine yapılan çalışmalar yoğunlaştırılmış ve hızlandırılmıştır. Bu sebeple günümüz sosyologları orjinal kaynaklara inemese dahi bugün veriler açısından dünün sosyologlarına göre çok daha fazla imkanlara sahiptirler.

Bu araştırmada, Osmanlıyı siyasi, sosyal, iktisadi, hukuki ve daha bir çok yönüyle kavrayan çalışmalar içinde özellikle Osmanlı toplum tabakalaşması ile ilgili bilgileri ön plana çıkartmaya çalıştık.

Fakat bu kadar geniş kapsamlı ve çok yönlü bir konuda son sözler henüz söylenmemiştir. Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin meselelerin henüz bütün cepheleri ile incelenerek ortaya konulduğunu iddia etmek zordur. Mesela Osmanlılar'da askerilerin kendi içlerindeki hareketliliği kadar, reayanın hareketliliği ve reaya içindeki müslim ve gayrimüslimlerin hareketliliği ayrı araştırma konularıdır.

Osmanlıyı marksist şemayla inceleyenler Osmanlı' da hareketliliğin bulunmadığı ve hareketliliğin Ortaçağ Batı Avrupa toplumlarındaki gibi olduğunu kabul etmiş görünmektedirler. Görünmektedirler diyoruz, çünkü bu çalışmalarda hareketliliğe ilişkin ayrıntılı açıklamalar bulunmamaktadır. Osmanlı'da hareketlilik imkanları, hareketlilikte liyakat, yetenek, öğrenim, başarı, nüfuz, intisap, göze girme ve padişahın lutfunun ne derece etkili olduğu ayrı bir araştırma konusudur.

Ayrıca Osmanlı tabakalaşma sisteminde statü gruplarını belirleyen, ayırdedici sembollerle (giyiniş, konuşma, süslenme tarzları, unvanlar) ilgili tarihçilerin çalışmalarında, seyahatnamelerde ve arşiv belgelerinde çok önemli veriler mevcuttur. Osmanlı toplumunda kullanılan bu semboller şayet ayrıntılı incelenecek olursa derin sosyolojik anlamlarını ortaya çıkarmak mümkündür. Özellikle Osmanlı gibi stütü gruplarını belirleyen ayırdedici sembollerin kullanılmasının zorunlu tutulduğu toplumlarda bu semboller tabakalaşma açısından büyük anlamlar taşır. Bu konuya ilaveten Osmanlı tabakalaşma sisteminde statünün tayin edici unsurları (soy, servet, meslek, din, mezhep, vb) ve bu unsurların önem derecesinin araştırılması ayrı araştırma konusudur. Kısaca Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin bir çok meselenin bugün henüz adı bile telaffuz edilmemiş, bazı meselelerin ise tüm boyutları yeterince işlenmemiştir.

Bu araştırma ile Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin Türk sosyal bilicilerinin görüşlerinin kavramsal analizi yapılmış ve yukarıdaki değerlendirmelere ulaşmamız mümkün olabilmıştır. Ancak bu çalışmanın kapsamı dışında kalan bir konuya duyulan ihtiyaç, daha da belirginleşmiş olmaktadır. Disiplinlerarası bir çalışma ile Osmanlı tabakalaşma sistemi konusundaki bilgi birikiminin somutlaştırılarak netleştirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ABRAHAMSON, Mark

- 1990 İşlevselcilik.
 (1978) (Çev.Nilgün Çelebi),
 Konya: Sebat Ofset.

AKARLI, Engin

- 1986 "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Hukuk
 Anlayışı.",
16. yy'dan 18. yy'a Kadar Çağın Kültürün
 Oluşumu.
 İstanbul: Metiş Yayınları, 19-30.

AKARSU, Bedi

- 1988 Felsefe Terimleri Sözlüğü.
 İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

AKDAĞ, Mustafa

- 1949 "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf
 Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti."
Belleten, XIII, 520-521.
- 1959 Türkiye'nin İktisadi ve İqtimai Tarihi 1243-
 1453. I.
 Ankara: Ankara Üniversitesi D.T.C.F.
 Yayınları.
- 1971 Türkiye'nin İktisadi ve İqtimai Tarihi 1453-
 1559. II
 Ankara: Ankara Üniversitesi D.T.C.F.
 Yayınları.

1975 Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik
Kavgası-Celali İsyamları.

Ankara: Bilgi Yayınevi.

? "Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde
Esas Düzen."

Tarih Araştırmaları Dergisi. III

4-5:144-147.

AKSOY, Suat

1969 Türkiye'de Toprak Meselesi.

İstanbul: Gerçek Yayınevi.

AKŞİN, Sina

1977 "Osmanlı Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı
Üzerine Bir Deneme."

Toplum ve Bilim. 2, Yaz: 31-46.

1990 "Osmanlı Toplumu Gerçek Anlamda Bir Statü
Toplumudur."

Toplum ve Bilim. II, Yaz: 42-45.

AKŞİT, Bahattin

1966 Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere
Girişi.

Ankara: ODTÜ Yayınları.

1986 "Türkiye'de Sosyoloji Araştırmaları:
Bölmelenmişlikten Farklılaşma ve
Çeşitlenmeye."

Türkiye'de sosyal Bilim Araştırmalarının
Gelişimi, Sevim Atauz (Der.)

Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği
Yayınları, 233-238.

ALKAN, A.Turan

- 1990 "Osmanlı Tarihi Bir İnanç Alanı!"
Türkiye Günlüğü. II, Yaz: 4-11.

ALKIN, Erdoğan

- 1993 "Asya Tipi Üretim Tarzı."
Ekonomi Ansiklopedisi. I.
İstanbul: Paymaş Yayınları.

ALPAY, Şahin

- 1968-69 "XIX Yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri ve Osmanlı
Toplum Yapısı Üzerine."
Aydınlık, ?, 1-7:438-465.

- 1969 "'Türkiye'nin Düzeni" Üzerine."
Aydınlık, ?, 8-14:448-477.

ALTAY, Şakir ve V.Keskin

- 1969 Hukuki ve Sosyal Terimler Sözlüğü.
Ankara: Bilgi Yayınevi.

ARGIN, Şükrü

- 1992 "Neo-Marksist Sınıf Analizinde Weber
Hayaleti."
Birikim Dergisi, 36. Nisan:19-31
İstanbul:

ARİSTOTALES

- 1975 Politika.
(?) (Çev. Mete Tuncay)
Ankara: ?

ARMAĞAN, S. ve İ. ARMAĞAN

- 1988 Toplumbilim.
İzmir: Barış Yayınları.

ARON, Raymond

- 1973 Sınıf Mücadelesi.
 (1962) (Çev. Erol Güngör)
 İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı
 Kültür Yayınları.

ARSLAN, Mahmut

- 1982 "Toplum ve Devlet Düşüncesi Bakımından
 Kutadgu-Bilig"
 (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi.)
 İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat
 Fakültesi Felsefe Bölümü.

ARSLANTÜRK, Zeki

- 1979 "Türk Sosyoloji Tarihinde Naima'nın Yeri ve
 Osmanlı Devletinin Çöküş Sebepleri"
 (Yayınlanmamış Doktora Tezi.)
 Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

ATASOY, İlhan

- 1983 Ölçü.
 İstanbul: Yeni Asya Yayınları.

ATEŞ, Toktamış

- 1978 "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneriye
 Yanıt."
Toplum ve Bilim. 4:93-102.

AVCIOĞLU, Doğan

- 1966a "Sencer Divitçioğlu'nun Kitabı Üzerine."
Yön Haftalık Gazete. 5. yıl, 169, 24 Haziran:
 11.

- 1966b "Avcioğlu'nun Notu."
Yön Haftalık Gazete. 5. yıl, 171, 8 Temmuz:
 12

- 1968 Türkiye'nin Düzeni.
Ankara: Bilgi Yayınları.

AYDINOĞLU, Ergun

- 1992 Eleştirel Bir Tarih Denemesi 1960-1971 Türk Solu.
İstanbul: Belge Yayınları.

BARBER, Bernard

- 1957 Social Stratification.
New York: Harcourt Brace and Company.

BARKAN, Ömer Lütfi

- 1941 "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri."
İktisat Fakültesi Mecmuası. II, 1-2:20-59.

- 1957 İktisat Tarihi.
İstanbul: Samet Matbaası.

- 1963 "XVI Asırın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranın Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri."
İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri.
İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti.

- 1968 Belgeler.
Ankara: T.T.K. Yayınları III, 3-4.

- 1973 "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı."
Türkiye İktisat Tarihi Semineri.
O.Okıar, Ü.Nalbantoğlu (Ed.).
Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları 1-25.

- 1980a "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları."
Türkiye'de Toprak Meselesi.
 İstanbul: Gözlem Yayınları, 125-149.
- 1980b "Malikâne-Divani Sistemi."
Türkiye'de Toprak Meselesi.
 İstanbul: Gözlem Yayınları, 151-208.
- 1980c "Türkiye'de Servaj Var mıydı?"
Türkiye'de Toprak Meselesi.
 İstanbul: Gözlem Yayınları, 717-724.
- 1980d "XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri I."
Türkiye'de Toprak Meselesi.
 İstanbul: Gözlem Yayınları 575-716.
- 1980e "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü."
Türkiye'de Toprak Meselesi.
 İstanbul: Gözlem Yayınları, 725-788.
- 1980f "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı."
Türkiye'de Toprak Meselesi.
 İstanbul: Gözlem Yayınları, 873-895.
- 1980g "Türkiye'de Servaj Var mıydı?"
Türkiye'de Toprak Meselesi.
 İstanbul: Gözlem Yayınları, 717-724.
- 1980h "Timar."
Türkiye'de Toprak Meselesi.
 İstanbul: Gözlem Yayınları, 805-872.

BARKAN, Ö.L ve E.MERİÇLİ

- 1988 Hüdavendiğar Livasi Tahrir Defteri.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

BAŞAR, Erdoğan

- 1964 "Feodal Bir imparatorluktan Bir Yarı Sömürge
Haline Geçiş Süreci."
Sosyal Adalet, 7, 9, Aralık: 4-13.

BELDİCEANU, Nicoara

- 1985 XIV. Yüzyıldan XVI Yüzyıla Kadar Osmanlı
Devletinde Timar.
(Çev. Mehmet Ali Kılıçbay)
Ankara: Teori Yayınları.

BELLİ, Mihri

- 1968-69 "Asya Üretim Tarzı Üzerine Birkaç Not."
Aydınlık, 7, 1-7:279-286.

BENDIX, R. ve S. LIPSET

- 1966 Class, Status and Power.
London: Collier Mc. Millan Ltd.

BENETON, Philippe

- 1991 Toplumsal Sınıflar.
(?) (Çev. Hüsnü Dilli)
İstanbul: İletişim Yayınları.

BERGEL, Egon Ernest

- 1962 Social Stratification.
New York: Mac Graw Hill Book Company.

BERGER, P.L. ve B.BERGER

- 1977 "Criteria of Ranking."
The Study of Society,
 P.L.Rose (Ed.),
 New York: Random House.

BERKES, Niyazi

- 1966 "Az Gelişmişliğin Tarihsel Nedenleri I."
Yön Haftalık Gazete, 5 yıl, 182, 23 Eylül:
 11-12.
- 1970 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi II.
 İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- 1976 Türkiye İktisat Tarihi I.
 İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- 1978 Türkiye'de Çağdaşlaşma.
 İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- 1984 Teokrazi ve Laiklik.
 İstanbul: Adam Yayıncılık.

BERKTAY, Halil

- 1989 Kabilelerden Feodalizme.
 (1983) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- 1983a "Tarih Çalışmaları."
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, IX.
 İstanbul: İletişim Yayınları 2456-2474.
- 1983b "Tarih Çalışmaları Kaynakçası."
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, IX.
 İstanbul: İletişim Yay. 2475-2478.

- 1993 "Onaltı Yıl Sonra Osmanlı Tarihinin Gündemine Yeniden Bakış."

Osmanlı'dan Cumhuriyete Problemler Araştırmalar Tartışmalar.

Ankara: Tarih Vakfı Yayınları, 7. (Bildiri Özetleri Mayıs).

BILTON, T, K.BONNET ve P.JONES

1984 Introductory Sociology.

A.Giddens (Ed.)

Honkong: Macmillan

BLACK, Cyril.E.

1986 Çağdaşlaşmanın itici Gücü.

(?) Ankara: İş Bankası Yayını

BLOCH, Marc

1983 Feodal Toplum.

(?) (Cev. Mehmet Ali Kılıçbay)

Ankara: Savaş yay.

BORAN, Behice

1962a "Metod Açısından Feodal ve Mülkiyet I. Marksist Metod Nedir?"

Yön Haftalık Gazete, 1 yıl, 50, 28 Kasım: 13

1962b "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet II. Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi."

Yön Haftalık Gazete, 1 yıl. 51, 5 Aralık: 13

1968 Türkiye ve Sosyalizm Sorunları

İstanbul: Gün Yayınları.

BOROTAV, Korkut

1980 Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm.

İstanbul: Gerçek Yayınevi.

- 1991 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm.
İstanbul: Gerçek Yayınevi.

BOTTEMORE, Tom

- 1966 Class in Modern Society.
New York: Pentheon Books.

- 1984 Toplumbilim Sorunlarına ve Yazınına ilişkin
(?) Bir Klavuz.
(Çev. Ünsal Oskay)
İstanbul: Beta Basım ve Yayın.

BOUTHOU, Gaston

- 1975 Zihniyetler.
(?) (Çev. Selmin Evrim)
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi yayınları.

BOZDAĞ, İsmet

- 1980 Kemal Tahir'in Sohbetleri.
Ankara: Bilgi Yayınları.

BOZKURT, Ömer

- 1980 Memurlar, Türkiye'de Kamu Bürokrasisinin
Sosyolojik Görünümü.
Ankara: T.O.D.A.İ. yayını.

BRAUDEL, Fernand

- 1990 Akdeniz ve Akdeniz Dünyası II.
(1946) (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay)
İstanbul: Eren Yayıncılık.

BREMAND, J. ve A.GELEDAN

- 1984 İktisadi ve Toplumsal Kavram Sözlüğü.
(Çev. Ertuğrul Özkök)
İstanbul: Remzi Kitabevi.

CANGIZBAY, Kadir

- 1985 Gurvitch Sosyolojisi Özgürlüğün Bilimi.
Ankara: Değişim Yayınları.

CEM, İsmail

- 1974 Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi.
İstanbul: Cem Yayınevi.

CİN, Halil

- 1978 Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması.
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

CEVDETPAŞA, Ahmet

- 1984 Tarih-i Cevdet VI.
(?) İstanbul: Üçdal Neşriyat.

CORNEL, T ve J.MATTHEWS

- 1988 Roma Dünyası.
(?) (Çev. Şaban Karadeniz)
İstanbul: İletişim Yayınları.

COSER, Levis, B. RHEA, P.A.STEFFAN

- 1983 Introduction to Sociology.
New York: Harcourt Brace Jovanovich.

COŞKUN, İsmail

- 1987 "Niyazi Berkes'te Doğu Batı Problemi."
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.)
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyoloji
Bölümü.

- 1991 "Niyazi Berkes Üzerine."
Sosyoloji Dergisi, 3,2:49-86
 İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat
 Fakültesi Yayını.
- COX, C.Olive
 1970 Caste, Class and Race
 New York: Modern Reader Paper Back.
- CUBER, J.F. ve W.F. KENKEL
 1954 Social Stratification in The United States.
 New York: Appleton Cuntrury Crafts Inc.
- ÇAĞATAY, Tahir
 1987 Günün Sosyolojisine Giriş.
 Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.
- ÇAVDAR, Tevfik
 1974 "Türkiye'de Kent Soyluluğun Gelişimi ve
 Tekelleşme Eğilimleri."
Özgür İnsan
 19, Temmuz: 71-78
- ÇELEBİ, Nilgün
 1990a "Vilfredo Pareto."
Edebiyat Dergisi 5: 131-146
 Konya: Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat
 Fakültesi Yayını.
- 1990b "Leopold Van Wiese."
Edebiyat Dergisi, 5: 147-161
 Konya: Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat
 Fakültesi Yayını.

- 1991a "Toplum, Sınıf ve Üretim Tarzı Üzerine Bir Deneme."
Sosyoloji Dergisi, 3.2: 115-127
 İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- 1991b "Dün Bugün İlişkisi Üzerine Bir Deneme."
Tarih ve Sosyoloji Semineri.
 İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 31-34.
- ÇOBANOĞLU, Rahmi
 1967 Sosyoloji Dersleri
 Ankara: ?
- DAHRENDORF, Ralf
 1959 Class and Class Conflicted in Industrial Society.
 Stanford: Stanford University Press.
- DANIŞMAN, Zuhuri
 1972 Koçi Bey Risalesi
 (?) İstanbul: M.E.B.
- DAVIS, K ve W.E. MOORE
 1970 "Some Principles of Stratification."
Readings on Social Stratification.
 London: Prentice-Hall 368-378.
- DAVUTOĞLU, Ahmet
 1992 "Sosyal Bilimlerin Evrenselliğine Yönelik Metodolojik Bir Kritik ve Sosyal Bilimlerin İslamileşmesi Meselesi."
Bilgi Bilim ve İslam II.
 İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayını, 72-87.

DEVELİOĞLU, Ferit

- 1992 Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat.
Ankara: Aydın Kitabevi.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer

- 1964 "İktisadi Mesele, Sistemler ve Sınıflar."
Eylem Dergisi I, 2: 1-6
- 1965 Asya Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler
İstanbul: Elif Yayınları.
- 1966 "D.Avcıoğlu'nun Yazısı Üzerine."
Yön Haftalık Gazete, 5, 171, 8 Temmuz: 11-12.
- 1981 Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu.
Kırklareli: Samet Matbaası.

DOBB, M., P. SWEEZY, K.H. TAKAHASHI, R. HILLON ve C.HILL

- 1970 Feodalizmden Kapitalizme Geçiş
(?) (Çev. Çetin Yetkin)
Ankara: Aydınlık Yayınları.

DOĞAN, Mehmet

- 1990 Tarih ve toplum.
Ankara: Rehber Yay.

DÖNMEZER, Sulhi

- 1982 Sosyoloji
Ankara: Savaş Yayınları

DURSUN, Davut

- 1989 Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din
İstanbul: İşaret Yayınları.

DUVERGER, M

- 1980 Sosyal Bilimlere Giriş
(Çev. Ünsal Oskay)
Ankara: Bilgi Yayınevi.

EFLATUN

- 1980 Devlet.
(?) (Çev. Sebahattin Eyüboğlu, M.Ali Cimcaz)
İstanbul: Remzi Kitabevi.

EISENSTADT, S.N.

- 1968 "Prestige, Participation and Strata
Formation."
Sociological Studies I, Social Stratification
J.A.Jackson (Ed.)
New York: Cambridge At The University Press.
62-102

(EKE) DİKEÇLİGİL, Beylül

- 1980 "Yaşama Tarzı ile Gelir Seviyesi Arasındaki
İlişki."
Sosyoloji Konferansları, XVII: 93-114
İstanbul: ? (Ayrıbasım).

- 1987a "Bir Sosyal Sınıf Belirleyicisi Olarak Meslek
Faktörü."
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Mecmuası, VIII, 1-4:377-401.
İstanbul: ? (Ayrıbasım).

- 1987b "Toplumdaki Sosyo-Ekonomik Değişmelere Bağlı
Olarak Halkın Eğitimi."
Aydınlar Ocağına sunulan Tebliğ, 24 Nisan: 1-9.

- 1993 "Batı'da Değişen Bilim Anlayışı ve Türkiye'de Saha Araştırmaları."
Sosyolojide Son Gelişmeler ve Türkiye'deki Etkileri.
 Ankara: UNESCO Türkiye Milli Eğitim Komisyonu, 39-58.

ELİÇİN, Emin Türk

- 1965 "Türk Devriminin Niteliği Tarihteki Yeri ve İlkeleri."
Eylem Dergisi, I, 12, Şubat: 1-40

EMECEN, Feridun

- 1991 "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri."
Tarih ve Sosyoloji Semineri.
 İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 143-156.

EMİTTAY, Jacob Ben

- 1983 Siyasal Düşünceler Tarihi.
 (?) (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Levent Köker)
 Ankara: Savaş Yayınları

ENGELS, Frederich

- 1964 Sosyalist Düşüncenin Gelişmesi.
 (?) (Çev. Selahattin Hilav)
 İstanbul: Sol Yayınları.

ERDOST, Muzaffer

- 1969a "Türkiye'de Feodalizm Kaynakları ve Bugünkü Durumu Üzerine Bir Taslak."
Aydınlık, 7,1-7: 345-368.

- 1969b "Doğu Anadolu'da Hayvancılığın Feodal Niteliği."
Aydınlık, 7, 8 Haziran: 117-126.

1978a "Asya Üretim Biçimi ve Kapitalist Üretime Geçiş Koşulları ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim İlişkilerinin Feodal Niteliği ve Sonuçları."
Ülke. I, 2, Ocak, Şubat, Mart: 109-248.

1978b "Toprak Mülkiyet Biçimleri Açısından Köylülük."
Ülke. II, 4, Temmuz, Ağustos, Eylül: 161-187.

1984a Kapitalizm ve Tarım.
Ankara: Onur Yayınları

1984b Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri.
Ankara: Onur Yayınları

ERGİL, Doğu

1984 Toplum ve İnsan
Ankara: Turhan Kitabevi.

1986 Toplumsal Eşitsizliğin Yapısı.
Ankara: Sevinç Matbaası.

1990 Atatürkçü Toplum ve Siyaset Felsefesi Açısından Laiklik.
Ankara: Turhan Kitabevi.

ERGÜN, Doğan

1979 Sosyoloji El Kitabı
İstanbul: Gerçek Yayınevi.

1983 "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi."
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, III.
İstanbul: İletişim Yayınları, 2160-2163.

- 1984 Sosyoloji El Kitabı
İstanbul: Gerçek Yayınevi.

ERKAL, Mustafa

- 1983 Sosyoloji
İstanbul: Filiz Kitabevi.
- 1984 Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme.
Ankara: Mayaş Yayınları.

- 1991 "Tarihçilerin ve Sosyologların Kaçınımları
Gereken Bazı Metod Hataları."
Tarih ve Sosyoloji Semineri
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Basımevi, 17-27.

EROĞLU, Engin

- 1974 Sınıflar Açısından 12 Mart.
İstanbul: Soyut Yayınları.

ERÖZ, Mehmet

- 1982 İktisat Sosyolojisine Başlangıç.
İstanbul: Filiz Kitabevi.
- 1990 "Tarih ve Sosyoloji."
Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin
Meseleleri Kollokyumu.
Elazığ: Fırat Havzası Araştırma Merkezi,
127-131.

ERYILMAZ, Bilal

- 1990 Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın
Yönetimi.
İstanbul: Risale Yayınları.

FEYERABEND, Paul K.

- 1991 Yönteme Hayır (Bir Anarşist Bilgi Kuramının Ana Hatları).
(Çev. Ahmet İnam)
İstanbul: Ara Yayıncılık.
- 1991b Özgür Bir Toplumda Bilim.
(Çev. Ahmet Kortam)
İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

FICHTER, Joseph

- ? Sosyoloji Nedir ?
(Çev. Nilgün Çelebi)
Konya: Sebat Ofset

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri

- 1940 "Tanzimatta İktimai Hayat."
Tanzimat I
İstanbul: Marifet Matbaası 619-659.
- 1963 Orta Sınıf Meselesinin Bugünkü Ehemmiyeti-Orta Sınıfların Tarihindeki Yeri - Zamanımızda Sanayileşme Tipleri - Ve Bu Tiplerde Orta Sınıfın Rolü.
Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, 1-24.

FİŞEK, Kurtkan

- 1969 Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı.
Ankara: Doğan Yayınevi.

FREYER, HANS

- 1964 Din Sosyolojisi
(?) (Çev. T.Kalpsüz)
Ankara: ?

- 1967 Sosyolojiye Giriş.
 (?) (Çev: Nermin Abadan Unat)
 Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler
 Fakültesi Yayını.

- 1977 İçtimai Nazariyeler Tarihi.
 (?) (Çev. Tahir Çağatay)
 Ankara: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
 Yayını

GAZALİ

- 1973 İhyâu Ulûmi'd-din.II
 (?) (Çev. Ahmed Serdaroğlu)
 Ankara: Bedir Yayınevi

GEVGİVİL , Ali

- 1972 "Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal
 Sınıflar."
Sosyal Siyaset Konferansları. 24: 45-66
 İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat ve
 İktisadiyat Enstitüsü Yayını.

- 1987 Yükseliş ve Düşüş.
 İstanbul: Bağlam Yayınları.

GIDDENS, Anthony

- 1981 The Class Structure of The Advanced
 Societies.
 London: Hutchinson And Co.

GOODE, W. ve P.HATT

- 1973 Sosyal Bilimlerde Araştırma Metodları.
 (Çev. Ruşen Keleş)
 Ankara: Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi
 Enstitüsü Yayını.

GÖKA, Erol

- 1993 "Max Weber Sayesinde Ucuza Getirilmiş Bir
Düşünce Türü."
Polemik, 10, Mayıs, Haziran: 3-6.

GÖKBERK, Macit

- 1974 Felsefe Tarihi
İstanbul: Bilgi Yayınevi.

GÖKPINARLI, Abdalbaki

- 1969 Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar.
İstanbul: ?

GÖKYAY, Orhan Saik

- 1976 Dede Korkut Hikayeleri.
İstanbul: Kültür Başkanlığı Yayını.
- 1988 Katip Çelebi.
? : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

GRUNBERG, Teo

- 1970 Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme.
Ankara: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Yayınları.

GRUNBERG, Teo ve A. ONART

- 1989 Mantık Terimleri Sözlüğü.
İstanbul: Ana Yayıncılık.

GÜLER, İlhami

- ? "Kur'an'da Kadın - Erkek Eşitsizliğinin
Temelleri."
İslami Araştırmalar Dergisi, V,4,310-319.

GIBB, H.A.R. ve H. BOWEN

- 1950 islamic Society And The West.
I.
London: Oxford University Press.

GÜN, Mehmet

- 1968-69 "Asya Üretim Tarzı Üzerine."
Aydınlık, 7, 1-7, 134-138.

GÜRSEL, Seyfettin

- 1977 "Tarihi Maddecilik ve Sorunları."
Toplum ve Bilim, 2, Yaz: 113-132.

GÜVENÇ, Bozkurt

- 1974 İnsan ve Kültür.
İstanbul: Remzi Kitabevi.

HACİP, Yusuf Has

- 1991 Kutadgu Bilig.
(Çev. Reşit Rahmeti Arat)
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

HALLAÇOĞLU, Yusuf

- 1988 XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- 1990 "Tarihi Kaynaklar Açısından Arşivlerimiz."
Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollakyumu.
Elazığ: Fırat Havzası Araştırma Merkezi, 247-252.

HAMMER

- 1984a Osmanlı Devleti Tarihi.
İstanbul: Tasvir Matbaası, 33 kitap

- 1984b Osmanlı Devleti Tarihi.
İstanbul Tasvir Matbaası, 40 kitap

HANÇERLİOĞLU, Orhan

- 1986 Toplumbilim Sözlüğü.
İstanbul: Remzi Kitabevi

HENRİ, Lefebvre

- 1968 Marx'ın Sosyolojisi.
(1910) (Çev. Selahattin Hilav)
İstanbul: Öncü Yayınları.

HEPER, Metin

- 1973 Modernleşme ve Bürokrasi.
Ankara: Siyasal Bölge Fakültesi Yayını.
- 1974 Bürokratik Yönetim Geleneği.
Ankara: ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayını.
- 1980 "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez Kenar ilişkisi."
Toplum ve Bilim. 9-10, Bahar Yaz: 3-35.

HILAV, Selahattin

- 1965 "Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar."
Az Gelişmiş Ülkeler ve Sosyalizm.
(Der. Fethi Naci), ?.
- 1966 Diyalektik Düşüncenin Tarihi.
İstanbul: Sol Yayınları.

HOCAOĞLU, Durmuş

- 1990 "Tarih Üzerine Pratisyen Bir Deneme."
Türkiye Günlüğü. 11, Yaz: 93-108.

HOMAN, George C.

- 1971 İnsan Grubu.
 (1950) (Çev. Oğuz Onaran, Baskın Oran ve Ünsal Oskay)
 Ankara: Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Yayını.

HUBERMAN, Lea

- 1974 Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla.
 (?) (Çev. Murat Belge.)
 İstanbul: Bilim Yayınları.

HÜSREV, İsmail

- 1932 "Türkiye'de Derebeylik Rejimi."
Kadro, I, 7: 16-23
 Cem Alpar (Der.)
 Ankara: Ankara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını (Tıpkı Basım.).

HYMAN, H. Herbert

- 1982 "Toplumsal Sınıf ve Değerler Dizgesi:
 (?) Tabakalaşmanın Çözümlemesine Psikososyolojik Katkı."
Toplumbilimleri Sözlüğü.
 Raymond Boudan, Paul Lazarsfeld.
 (Çev. Esen Sinanoğlu)
 Ankara: Ajans Türk Matbaacılık, 281-305.

ITZKOWITZ, Norman

- 1989 Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek.
 (Çev. İsmet Özel)
 İstanbul: Çıdam Yayınları.

İLYASOĞLU, Aynur

- 1983 "Türkiye'de sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları."
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, VIII.
İstanbul: İletişim Yayınları, 2164-2174

İNALCIK, Halil

- 1958 "Osmanlı Padişahı."
Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XXX, 4: 72-77.

- 1959 "Osmanlılarda Raiyyet Rusûmu."
Belleten, XXIII, 92, Ekim: 594-600.

- 1966 "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri."
Reşit Rahmeti Arat için.
Ankara: ?, 259-271.

- 1972 "Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu."
Türk Kültürü, Ağustos: 118-120.

- 1990 "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi."
Türkiye Günlüğü. II, Yaz, 30-41.
(Çev. Mehmet Özden, Fahri Unan)

- 1993a "Osmanlı Türk Sosyo-Ekonomik Tarihçiliğinin Son Otuz Yılı."
Osmanlı'dan Cumhuriyete Problemler Araştırmalar, Tartışmalar.
Ankara: Tarih Vakfı Yayınları, 6. (Bildiri Özetleri Mayıs).

- 1993b "Köy-Köylü ve imparatorluk."
(1990) Osmanlı imparatorluğu.
İstanbul: Eren Yayıncılık, 1-15.

- 1993c "15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi
(1954) Kaynakları."
Osmanlı İmparatorluğu.
İstanbul: Eren Yayıncılık, 187-202.
- 1993d "Osmanlılar'da Raiyyet Rusumu."
(1959) Osmanlı İmparatorluğu.
İstanbul: Eren Yayıncılık, 31-65.
- 1993e "Osmanlılar'da Batı'dan Kültür Aktarması
(1992) Üzerine."
Osmanlı İmparatorluğu.
İstanbul: Eren Yayıncılık; 425-430.
- İPŞİRLİ, Mehmet
1991 "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyye
Sicilleri."
Tarih ve Sosyoloji Semineri.
İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 156-
162.
- İSLAMOĞLU, H ve Ç. KEYDER
1977 "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri."
Toplum ve Bilim. 1: 49-80.
İstanbul: Beta Yayınları.
- İSLAMOĞLU, Huricihan
1991 Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü.
İstanbul: İletişim Yayınları.
- JANINE, B ve G. ALAIN
1984 İktisadi ve Toplumsal Kavram Sözlüğü.
(Çev. Ertuğrul Özkök)
İstanbul: Remzi Kitabevi.

KAÇMAZOĞLU, Hacı Bayram

- 1991 "1940-1950 Tarihleri Arasında Türk
Sosyolojisi."
Sosyoloji Dergisi, 3-2:1-48.
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Dergisi.

KANSU, Nafi Atuf

- 1930 Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme.
İstanbul: ?

KARAL, Enver Ziya

- 1983 Osmanlı Tarihi VI
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

KARAMURSAL, Ziya

- 1940 Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

KARPAT, Kemal

- 1967 Türk Demokrasi Tarihi.
İstanbul: İstanbul Matbaası.
- 1969 "The Land Regime Social Structure and
Modernization in The Ottoman Empire."
Beginnings of Modernization in The Middle
East.
Polk and Chambers (Ed.)
London: ?, 69-90.

KEYDER, Çağlar

- 1983 Toplumsal Tarih Çalışmaları.
Ankara: Dost Kitabevi.

- 1989 Türkiye'de Devlet ve Sınıflar.
(Çev. Sabri Tikay)
İstanbul: İletişim Yayınları.

KEZER, Aydın

- 1986 Türk ve Batı Kültürü Üstüne Denemeler.
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

KILIÇBAY, Mehmet Ali

- 1985 Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı.
Ankara: Teori Yayınları.

- 1989 "Nizam-ı Alem'den Tanzimata."
Türkiye Günlüğü, 8, Kasım: 49-55.

- 1990 "Osmanlı Kimliği Sorusuna Kişisel Bir Yaklaşım."
Türkiye Günlüğü, 11, Yaz: 46-56.

KINALIZADE, Ali Efendi

- ? Ahlâk-i Alâ-i.
(?) H.Algöl (Hazırlayan)
İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

KIRAY, Mübeccel

- 1982 "Toplum Yapısındaki Temel Değişmelerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı."
Toplum Bilim Yazıları.
Ankara: Gazi Üniversitesi İ.İ.B. Fakültesi Yayınları, 116-132.

KIŞLALI, Ahmet Taner

- 1987 Siyaset Bilimi
Ankara: Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayını.

KIVILCIMLI, Hikmet

- 1974 Osmanlı Tarihinin Maddesi I
İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları.

KOÇİ, Bey

- 1972 Koçi Bey Risalesi
(?) Zuhuri Danışman (Sadeleştiren)
İstanbul: Devlet Kitapları.

Komisyon

- 1991 Mantık
İstanbul: Devlet Kitapları

KONGAR, Emre

- 1981 Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği.
İstanbul: Remzi Kitabevi.
- 1982 Türk Toplum Bilimcileri 1
İstanbul: Remzi Kitabevi
- 1985 İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı I.
İstanbul: Remzi Kitabevi.

KÖKER, Levent

- 1990a "Demokrasi ve Sosyal Adalet."
Türkiye Günlüğü, 11. Yaz: 130-135
- 1990b "Tanzimat Sonrasında İdeolojik Dönüşüm: Bir Değerlendirme Denemesi."
Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, VI, 2: 440-456.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmet Fuad

- 1931 "Bizans Müesseseleri'nin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülahazalar."
Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, 1, 165-298.

- 1958 Osmanlı Devletinin Kuruluşu.
 Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi

- 1969 "Türkiye'nin Düzeni Üzerine."
Sosyoloji Dergisi, 21-22: 7-9.
 İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. Fakülteler Matbaası (Ayrı basım).
- 1974 Sosyoloji Tarihi.
 İstanbul: Remzi Kitabevi.

KUHN, Thomas

- 1982 Bilimsel Devrimlerin Yapısı
 (Çev. Nilüfer Kuyaş)
 İstanbul: Alan Yayıncılık.

KUNT, Metin

- 1988 "Siyasi Tarih (1300-1600)
Türkiye Tarihi 2 Osmanlı Devleti 1300-1600.
 S. Akçin (Yayın Yönetmeni)
 İstanbul: Cem Yayınevi, 15-144.

KURAN, Ercümen

- 1991 "XIX. yüzyılda Anadolu'nun Sosyal Tabakalaşmasında Ayanların yeri." Tarih ve Sosyoloji Semineri.
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, 163-168.

KURTKAN, Amiran

- 1980 "Demokrasi Fırsat Eşitliği ve Seçkinler." Sosyoloji Konferansları Prof. Dr. Cahit Orhan Tütengil'e Armağan.
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 51-68.
- 1984 Maliye Sosyolojisi.
İstanbul: Filiz Kitabevi.
- 1985 Din Sosyolojisi.
İstanbul: Filiz Kitabevi.
- 1986 Genel Sosyoloji
İstanbul: Filiz Kitabevi.
- 1987b "Türk İslam Tasavvuf Tarihinin Fark ve Cem Kavramları I." Türk Dünyası Tarih Dergisi, II, 1, 10, Ekim: 24-28.
- 1987c "Türk İslam Tasavvuf Tarihinin Fark ve Cem Kavramları II." Türk Dünyası Tarih Dergisi, II, 1, II, Kasım: 18-22.

KÜÇÜKÖMER, İdris

- 1969 Düzenin Yabancılaşması.
İstanbul: Ant Yay.

- 1977 "Asyagil Üretim Biçimi Yeniden Üretim ve
Sivil Toplum."
Toplum ve Bilim, 2; Yaz: 4-30.

LAOSWELL, E. Thomas

- 1970 "Variable Meaning of Social Class."
M.M. Tumin (Ed.)
Readings On Social Stratification.
New Jersey: Prentice Hall, 258-268.

LARAQUE, Pierre

- 1969 Toplum Sınıfları.
(?) (Çev. Nihat Önal)
İstanbul: Varlık Yayınevi.

LENSKI, G.H.

- 1962 Power and Privilege A Theory of Social
Stratification.
New York: Mc Graw Hill Book Company.

LEVI, Peter

- 1987 Eski Yunan.
(?) (Çev. Neşe Erdilek)
İstanbul: İletişim Yayınları.

LEWIS, Bernard

- 1960 "İslam Devlet Müessesesi ve Telakkileri
Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri."
İslami Tetkikler Enstitüsü Dergisi, 11, 2-4:
209-230.

- 1984 Modern Türkiye'nin Doğuşu.
(Çev. Metin Kıratlı)
Ankara: T.T.K. Yayını.

LIPSET, S.M. ve R. BENDIX

- 1959 Social Mobility in Industrial Society.
Glencoe: The Free Press.

LUNDBERG, A., C. SCHRAG ve N. LARSEN

- 1985 Sosyoloji I.
(?) (Çev. Özer Ozankaya)
Ankara: Işın Yayıncılık.

LYBYER, Albert Hawe

- 1987 Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi.
(1912) İstanbul: Süreç Yayıncılık.

MACHIAVELLI

- 1985 Hükümdar (II principe).
(?) (Çev. Selahattin Bağdatlı)
İstanbul: Sosyal Yayınları.

MACIVER, R.M. ve C.H. PAGE

- 1969 Cemiyet.
(1949) (Çev. Amiran Kurtkan)
İstanbul: Milli Eğitim Basınevi.

MACRAE, Donald

- 1985 Weber.
(1973) (Çev. Nur Vergin)
İstanbul: Afa Yayını.

MANTRAN, Robert

- 1986a 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I.
(?) (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan)
Ankara: Versa Yayınları.

- 1986b 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul II.
(?) (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan)
Ankara: Versa Yayınları.

MARDİN, Şerif

- 1983a Din ve ideoloji.
Ankara: İletişim Yayınları.
- 1983b "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri;
Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci."
(Çev. Nuran Yavuz)
Yazko Felsefe Yazıları, 5: 5-33
İstanbul: ?
(Hazırlayan: Selahattin Hilav)
- 1985 "19. yy.'da Düşünce Akımları ve Osmanlı
Devleti."
Tanzimattan Cumhuriyete Ansiklopedisi, II:
342-351
İstanbul: İletişim Yayınları.
- 1990 Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler I
M.Türküne, T.Önder (Der.)
İstanbul: İletişim Yayınları.
- 1992a Din ve ideoloji
İstanbul: İletişim Yayınları.
- 1992b Türk Modernleşmesi Makaleler 4.
İstanbul: İletişim Yayınları.

MARTİN, David

- 1970 "Çağdaş İngiltere'de sosyal Statü."
Sosyoloji Konferansları, X: 41-49
İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat
Fakültesi Yayını.

MARX, Karl

- 1966 Türkiye Üzerine Şark Meselesi.
(?) (Çev. Selahattin Hilav)
İstanbul: Gerçek Yayınevi.

MATTHEW, Donald

- 1988 Ortaçağ Avrupası.
 (?) (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay)
 İstanbul: İletişim Yayınları.

MAYER, Kurt B. ve W.BUCKLEY

- 1969 Class and Society.
 New York: Random House

MEMİŞ, Ekrem

- 1989 Tarih Metodolojisi.
 Konya: Selçuk Üniversitesi Yay.

MENGÜŞOĞLU, Takiyettin

- 1968 Felsefeye Giriş.
 İstanbul: ?

MERİÇ YAZAN, Ümit

- 1992 Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü.
 İstanbul: İnsan Yayınları.

MILLS, C. Wright

- 1953 White Collar: The American Middle Clases.
 New York: Oxford University.

- 1965 "Toplumsal Tabakalaşma Sosyolojisi."
 (1964) Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIX, 3-
 4:125-143.
 Ankara: Sevinç Matbaası (Ayrı basım).

- 1974 İktidar Seçkinleri.
 (Çev. Ünsal Oskay)
 Ankara: Bilgi Yayınevi.

NAİMA, Mustafa Efendi

- 1967 Naima Tarihi I.
 (?) (Çev. Zuhuri Danışman)
 İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.

NASIR-I HÜSREV

- 1966 Saadet-name.
 (?) (Çev. Meliha Ülker ve Tarık Kâhya)
 İstanbul: Devlet Kitapları.

NEŞRİ, Mehmet

- 1983 Neşri Tarihi.
 (?) (Çev. Mehmet Altan Köymen)
 Ankara: Başbakanlık Basımevi.

NİZAMÜLMÜLK

- 1987 Siyasetname (Siyeru'l-mülûk).
 (Çev. Nurettin Bayburtlugil)
 İstanbul: Dergah Yayınları.

NİRUN, Nihat

- 1969 Sistematik Sosyoloji Yönünden Sosyal Dinamik
Bünye Analizi.
 Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

ONGAN, Halit

- 1958 Ankara'nın Bir Numaralı Ser'iyye Sicili.
 Ankara: D.T.C.F. Yay.

ORTAYLI, İlber

- 1974 Tanzimattan Sonra Mahalli idareler
(1840-1878).
 Ankara: T.O.D.A.İ. Yayını.

- 1976 "Osmanlı Bürokrasisinin Özelliklerine
 Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Denemesi."
Yönetim Sosyolojisi Kolokyumuna Sunulan
Bildiriler.
 Ömer Bozkurt (Der.)
 Ankara: T.O.D.A.İ. Enstitüsü Yayını 1-12

- 1978a Türkiye İdare Tarihi.
Ankara: T.O.D.A.İ. Yayınları.
- 1978b "Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları."
Toplum ve Bilim, 4: 72-77.
- 1983 İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı.
İstanbul: Hil Yayınları.
- 1990 "Osmanlı İmparatorluğu Tarihte Üçüncü
Romadır, Bir Dördüncüsü de Yoktur."
Türkiye Günlüğü, II, yaz: 26-29.
- OSİPOV, G.
1977 Toplumbilim Teori ve Yöntem Sorunları.
(1969) (Çev. Ünsal Oskay.)
Ankara: Sol Yayınları.
- OSKAY, Ünsal
1990 "Kemal Tahir ve Diğer ATÜT Bakış Açılı
Yazarların Geriye Yönseneci Olmayışları
Üzerine."
Türkiye Günlüğü, 11, Yaz; 20-25.
- OSKAY, Ülgen
1990 Sosyolojik Düşünce Tarihi II.
İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- OYAN, Oğuz
1983a "Üretim Tarzı Kavramı ve Feodalizm."
Yarın, 26, Ekim: 11-13.
- 1983b "1980'ler Türkiye'sinde Feodalizm
Tartışmaları ve Bir Feodalizm Anlayışı-2."
Yarın, III, 28, Aralık: 17-20.

OZANKAYA, Özer

1975 Toplumbilim Terimleri Sözlüğü.
Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

1990 Türkiye'de Laiklik Atatürk Devriminin Temeli.
İstanbul: Cem Yayınevi.

ÖKSÜZ, Enis

1980 "Feodal Düzen ve Sosyal Değişmeler."
Sosyoloji Konferansları Cavit Orhan Tütengile
Armağan.
18: 81-92
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Yayınları.

ÖNER, Necati

1982 Klasik Mantık.
Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

ÖZBUDUN, Ergun

1975 Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma.
Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Yay.

ÖZKAYA, Yücel

1985 XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı
Toplum Yaşantısı.
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını

ÖZLEM, Doğan

1990 Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji
İstanbul: Ana Yayıncılık.

PAKALIN, Mehmet Zeki

1971 Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I.
İstanbul: Devlet Kitapları.

- 1983 Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III.
İstanbul: Devlet kitaplığı

PAMUK, Şevket

- 1988 Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914.
İstanbul: Gerçek Yayınevi.

PARKIN, Frank

- 1990 "Toplumsal Tabakalaşma."
(?) (Çev. Fatmagül Berktaş)
Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi.
M.Tuncay ve A Uğur (Der.)
Ankara: Versa Yayını, 613-644.

PERİNÇEK, Doğu

- 1968 "Werner'e Göre Osmanlı Feodalitesi."
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,
XXV, 3-4: 287-323.

POPPER, Karl Raimund

- 1967 Açık Toplum ve Düşmanları I.
(?) (Çev. Mete Tunçay)
Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını.

- 1968 Açık Toplum ve Düşmanları II
(?) (Çev. Harun Kocatepe)
Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını.

- 1979 "The Logic of Social Sciences."
T.V. Adorno (Ed.)
Glyn Adey, David Frisby (Trs.)
The Positivist Dispute in German Sociology.
London: Heinemann.

POINCARÉ, Henri

- 1986 Bilim ve Varsayım.
 (?) (Çev. Fethi Yücel)
 İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

PRICE, M. Philips

- ? Türkiye Tarihi (İmparatorluktan Günümüze).
 (Çev. Asım Mutludoğan)
 ? : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

RANKE, Leopold Von

- 1971 "Onaltıncı ve Onyedinci Asırda Osmanlılar ve
 (1877) İspanya."
Batı Dillerinde Osmanlı Tarihi.
 (Çev. Halid İlteber)
 İstanbul Türkiye Yayınevi, 115-211.

RANKIN, R.P. ve R.P. LOWRY

- 1977 Sociology Social Science and Social Concern.
 Toronto: D.C. Heath and Company.

ROSENTHAL, M. ve P. YUBIN

- 1972 Materyalist Felsefe Sözlüğü.
 (Çev. E.Aytekin, A.Çalışkan)
 İstanbul: Sosyal Yayınları.

SAHİLLİOĞLU, Halil

- 1978 "16. Yüzyıl Sonu Osmanlı Tacirleri-Vergi
 Adaleti."
Toplum ve Bilim, 157-175.

SALTIK, Ahmet

- 1980 "Bütünsel Açından Toplum ve Toplumsal
 Farklılaşma (Yöntem-Kuram-Kavram Sorunları)."
 (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi)
 Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

- 1981 "Toplumsal Yapıda Orta Sınıflar Türkiye'de
Mühendislerin Sosyolojik Görünümü."
(Yayınlanmamış Doçentlik Tezi)
Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

SAN, Coşkun

- 1971 Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otoritenin
Sosyolojik Analizi.
Ankara: Sevinç Matbaası.

SARI, Mehmet Paşa

- 1969 Devlet Adamlarına Öğütler Osmanlılar'da
(1717) Devlet Düzeni.
H.Ragıp Uğural (Der. ve Çev.)
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

SAYAR, Ahmed Güner

- 1986 Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması.
İstanbul: Der Yayınları.

SENCER, Muammer

- 1971 Toprak Ağalığının Kökeni.
İstanbul: Tel Yayınları.

SENCER, Muzaffer

- 1969 Osmanlı Toplum Yapısı.
Ankara: May Yayınları.
- 1974a Sosyal Sınıflar-Kriter ve Göstergeler.
İstanbul: Gözlem Yayınları.
- 1974b Dinin Türk Toplumuna Etkileri.
İstanbul: May Yayınları

SENCER, Oya

- 1969a Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi.
İstanbul: Habara Kitabevi.

1969b. Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı.
İstanbul: Habara Kitabevi.

SERİN, V. ve E. Abdurrahimoğlu

1990 "İktisadi Zihniyetlerin Sistemleri Üzerine
Teşirleri."
Türk Dünyası Araştırmaları, 69.
Aralık: 33-52.

SERTEL, Yıldız

1977 "Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı ve Osmanlı
Tarihiyle ilgili Yorumlar."
Özgür insan, 45, Temmuz: 63-76.

SERTOĞLU, Mitat

1986 Osmanlı Tarih Lugatı.
İstanbul: Enderun Kitabevi.

SEVİNÇ, Nejdet

1985 Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni.
İstanbul: Üçdal Neşriyat.

SEYYİD, Rıdvan

1991 İslamda Cemaatler Kavramı İslam Toplumunda
(?) Cemaatlerin Sosyolojik Bir Araştırması.
(Çev. Mehmet Can)
İstanbul: Endülüs Yayınları.

SEZAL, İhsan

1991 Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar.
Ankara: Akçağ Yayınları.

SEZER, Baykan

1978 "Türk Toplum Tarihi Üzerine Tartışmalar."
Toplum ve Bilim, 4: 46-62.

- 1979 Asya Tarihinde Suboyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları.
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- 1985 Sosyolojinin Ana Başlıkları.
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- 1991 "Batı Sosyolojisinin Doğu Toplamlarına Yaklaşımı."
75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji.
İstanbul: Bağlam Yayınları, 39-49.
- 1992 "Kemal Tahir, Türk Sosyolojisi ve Doğu-Batı Çatışması."
Dergah, II, 25: 12-14.

SHAW, Stanford

- 1982 Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye.
1. cilt, (Çev. Mehmet Harmancı)
İstanbul: e Yayınları

SHAW S. ve E.K. SHAW

- 1983 Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II.
İstanbul: e Yayınları.

SOROKIN, Pitirim A

- 1964 Social And Cultural Mobility.
London: The Free Press of Gleneso Collier,
Macmillan Limited.

- 1972 Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri.
(1950) (Çev. Mete Tuncay)
Ankara: Bilgi Yayınevi.

1974 Çağdaş Sosyoloji Teorileri II.

(?) (Çev. Münir Reşit Öymen)

Ankara: Yeni Desen Matbaası.

1975 Çağdaş Sosyoloji Teorileri I.

(?) (Çev. Münir Reşit Öymen)

İstanbul: ?

ŞANDA, H. Avni

1970 Reaya ve Köylü.

İstanbul: Habara Yayınları.

ŞEREF, Muvaffak

1964 "Toplumcu Hareketimizde İşçi Sınıfı Yoksul
Köylüler ve Toplumcu Aydınlar."

Eylem Dergisi, I, 6:15-21.

ŞEVKİ, Mehmet Ali

1968 Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimlerle
Açıklanması.

İstanbul: Elif Yayınları.

TABAKOĞLU, Ahmet

1993 "Osmanlı İktisat Sistemi."

Osmanlı Ansiklopedisi.

İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 7-195.

TAHİR, Kemal

1992 Notlar, Osmanlılık, Bizans.

C. Yazoğlu ve B. Sezer (Der.).

İstanbul: Bağlam Yayınları.

TALAS, Cahit

1992 Türkiye'nin Açıklamalı Politika Tarihi.

Ankara: Bilgi Yayınevi.

- TAN, Mine Toplumbilime Giriş, Temel Kavramlar.
1981 Ankara: A.Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları.

TANYOL, Cahit

- 1960 Sosyal Ahlak ve Laik Ahlaka Giriş 1.
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Yayınları.
- 1962 "Türkiye'de Mülkiyet Meselesi."
Yön Haftalık Gazete, 2. Yıl, 46: 11.
- 1965a "Tehlike Çanı I."
Yön Haftalık Gazete, 4. Yıl, 118, 2 Temmuz:
16.
- 1965b "Tehlike Çanı II."
Yön Haftalık Gazete, 4. Yıl, 122, 30 Temmuz:
7.
- 1965c "Türkiye'de Mülkiyet Yapısı ve sosyalizmi
Zorunlu Kılan Nedenler."
Yön Haftalık Gazete, 4. Yıl, 134, 22 Ekim:
12.
- 1965d "Tehlike Çanı IV Çıkar Yol Niçin Sosyalizm."
Yön Haftalık Gazete, 4. Yıl, 129, 17 Eylül:
12.
- 1965e "Tehlike Çanı V İslamın Cenneti
Sosyalizmdir."
Yön Haftalık Gazete, 4. Yıl, 130, 24 Eylül:
12.
- 1973 "Türk Sosyolojisinin Bazı Sorunları."
Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan.
İstanbul: ?, 429-432 (Ayrı basım).

- 1989 Laiklik ve irtica.
istanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

TAYLAN, Necip

- 1981 Mantık Tarihçesi Problemleri.
istanbul: Marifet Yayınları.

TEKELİ, İlhan

- 1971 "Osmanlı imparatorluğunda Mekan
Organizasyonundaki Değişmeler ve Türkiye
Cumhuriyetinin Bölgesel Politikası."
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 45-55.
istanbul.

- 1990 "Osmanlı imparatorluğundan Günümüze Nüfusun
Toplu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu."
Toplum ve Bilim, 50. yaz.: 49-71.

TEZEL, Yahya

- 1974 "Az Gelişmişliğimizin Oluşumu."
Özgür İnsan, 16, Nisan: 49-57.

- 1977 "Anadoludaki Toplumsal Kuruluşların
Eklemleşmesi Açısından Osmanlı-Osmanlı Öncesi
İlişki."
Toplum ve Bilim, 3, Güz: 8-28

TİMUR, Taner

- 1968 Türk Devrimi Tarihi Anlamı ve Felsefi Temeli.
Ankara: Sevinç Matbaası.

- 1979 Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı
Toplumsal Düzeni.
Ankara: A.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi
Yayını.

1986 Osmanlı Kimliği.
İstanbul: Hill Yayınları.

1989 Osmanlı Çalışmaları.
Ankara: V Yayınları.

TOLAN, Barlas

1975 Toplum Bilimlerine Giriş.
Ankara: Kalite Matbaası.

TOLAN, Barlas, G. İSEN ve V.BATMAZ

1985 Ben ve Toplum Sosyal Psikoloji I.
Ankara: Teori Yayınları.

TOPRAK, Zafer

1986 "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)."
Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının
Gelişimi.
Sevim Atouz (Der.)
Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını,
439-446.

1988 Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908.
İstanbul: Cem Yayınevi.

TÖKİN, İsmail Hüsrev

1990 Türkiye Köy İktisadiyatı.
İstanbul: İletişim Yayınları.

TUMİN, M. Melvin

1967 Social Stratification The Form and Functions
of Inequality.
New Jersey: Prentice Hall.

- 1970 "Some Principles of Stratification: A Critical Analysis." Readings on Social Stratification.
M.M. Tumin (Ed.)
London: Prentice-Hall, 378-386.

TUNA, Korkut

- 1991 "Türk Sosyolojisinin Batı Sosyolojisi ile ilişkisi ve sonuçları."
75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji.
İstanbul: Bağlam Yayınları, 29-39.

TURNER, Bryan S.

- 1984 Marx ve Oryantalizm Sorunu.
(1978) (Çev. H. Çağatay Keskinok)
Ankara: ?

- 1991a Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam.
(?) (Çev. Ahmet Demirhan)
İstanbul: İnsan Yayınları.

- 1991b Max Weber ve İslam.
(?) (Çev. Yasin Aktay)
Ankara: Vadi Yayınları.

TÜRKDOĞAN, Orhan

- 1981a Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi.
Ankara: Töre Devlet Kitabevi.

- 1981b "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumundaki İşçi Sınıfının Doğuşu."
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, II, 11,
Nisan: 5-22.

- 1982 "Türk Tarihi Açısından Feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı Üzerine Bazı Tartışmalar."
Türk Dünyası Araştırmaları, 17, Nisan: 16-43.
- 1983 Milli Kültür, Modernleşme ve İslam.
İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- 1985 Max Weber Günümüzde ve Türkiye'de Weber'ci Görüşler.
İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- 1988 Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi.
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 1990 "Tanzimat ve Batılılaşıma."
Türk Dünyası Araştırmaları, 67, Ağustos: 9-19
- 1991 "Türk Tarihinin Bazı Sosyolojik Meseleleri."
Tarih ve sosyoloji Semineri.
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 9-16.
- 1993 "Sosyolojide Yöntem ve Kuramlar. Sosyal Araştırmalarda Metodolojik Yaklaşım."
Sosyolojide Son Gelişmeler ve Türkiye'deki Etkileri.
Ankara: UNESCO Türkiye Milli Eğitim Komisyonu. 11-28.
- ? Türk Tarihinin Sosyolojisi, Toplum Yapısı ve Sınıfsal Gelişim.
Ankara: Hasret Yayınları.

ULAGAY, Osman

- 1969 "Düzenin Yabancılaşması" Üzerine."
Aydınlık, 7, 8-14: 218-238.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı

- 1945 Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı.
 Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- 1949 Osmanlı Tarihi II.
 Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- 1984a Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı.
 Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- 1984b Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı.
 Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- 1984c Osmanlı Devletinde Kapıkulu Ocakları I.
 Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

ÜÇÖK, C. ve A. Mumcu

- 1976 Türk Hukuk Tarihi.
 Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
 Yay.

ÜLGENER, Sabri

- 1981a Zihniyet ve Din. İslam, Tasavvuf ve Çözülme
Devri İktisat Ahlâkı.
 İstanbul: Der Yayınları.
- 1981b İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet
Dünyası.
 İstanbul: Der Yayınları
-
- 1983 Zihniyet, Aydınlar, İzmler.
 Ankara: Mayaş Yayınları.

ÜLKEN, Hilmi Ziya

- 1969 Sosyoloji Sözlüğü.
İstanbul: M.E.B. Yayını.
- 1979 Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.
İstanbul: Ülken Yayınları.

ÜŞUR, İşaya

- 1992a "Osmanlı Toplum Yapısı."
Gazi Üniversitesi İktisad ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi.
VIII, 2: 467-474.
- 1992b "Oryantalizm."
Gazi Üniversitesi İktisad ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi.
VIII, 1 : 85-89.

VERGİN, Nur

- 1991 "İslamda Çağdaşlık ve Türk Demokrasisine
Geçişte Rolü."
Yeni Forum, XII, 269, Ekim: 28-31.
- 1992 "Türkiye'nin Kendisinden Korkmaması ve Aslına
Rücu Etmesi Lâzım."
Türkiye Günlüğü, 19, Yaz:41-47.

YALÇIN, Aydın

- 1979 Türkiye İktisat Tarihi.
Ankara: Ayyıldız Matbaası.

YEDİYILDIZ, Bahattin

? "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Kültür
Üzerindeki Etkileri."

Türkiye'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1071-
1921).

O.Okuyar ve H.İnalçık (Ed.)

Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 157-161.

1982 "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal
Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800."

Osmanlı Araştırmaları The Journal of Ottoman
Studies III.

İstanbul: ?, 143-164.

1985 Ordu Kazası Sosyal Tarihi.

Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

1990 "Metodoloji Çağdaş Tarihçilik."

Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin
Meseleleri Kolekyumu.

Elazığ: Fırat Havzası Araştırma Merkezi. 25-
35.

YERASİMOS, Stefanos

1980 Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye.

(Çev. Babür Kuzucu)

İstanbul: Gözlem Yayınları.

YILDIRIM, Cemal

1979 Bilim Felsefesi.

İstanbul: Remzi Kitabevi.

YOUNG, V. Pauline

1968 Bilimsel Sosyal İncelemeler ve Araştırma.

(?) (Çev. Gazanfer Birgöl, Necati İşcil)

Ankara: Ege Matbaası.

YÜCEKÖK, Ahmet

- 1983 100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset.
İstanbul: Gerçek Yayınevi.

YÜCEL, Yaşar

- 1977 "XVI-XVII Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında
Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler."
Belleten, XLI, 163, Temmuz: 495-506.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını (Ayrı
basım).

- 1978 "XVI-XVII. Yüzyıl Edebi Metinlerinde
Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplum
Düzenine ait Bazı Görüş ve Bilgiler."
Belleten, LI, 200: 897-925.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını (Ayrı
basım).

ZIMMERMAN, Carle. C.

- 1964a "Sosyal Sınıflar Sosyolojisi Bakımından
Aydınların Ortaya Çıkışı."
Türkiye Harsi ve İhtimai Araştırmalar
Derneği.
(Çev. Nezahet Arkun)
İstanbul: Fakülteler Matbaası, 2-23.

- 1964b Yeni Sosyoloji Dersleri.
(?) (Çev. Amiran Kurtkan)
İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat
Fakültesi Yay.

ZUBRITSKI, ?, ?. MITROPOLSKI VE ?. KEROV.

- 1987 İlkel Topluluk, Köleci Toplum, Feodal Toplum
(?) Kapitalist Öncesi Biçimler.
(Çev. Sevim Belli)
Ankara: Onur Yayınları.

WEBER, Max

- 1986 Sosyoloji Yazıları.
(Çev. Taha Parla)
İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayını.

WEIKER, Walter

- 1973 "Osmanlı Bürokrasisi: Modernleşme ve Reform."
Amme İdaresi Dergisi.
(Çev. Semay Büyükdavras, Erkan Oyal.)
VI, 1, Mart: 98-111.

WERNER, Ernest

- 1988 Büyük Bir Devletin Doğuşu II.
(Çev. Yılmaz Özer)
İstanbul: Alan Yayınları.

WESOLOWSKI, W.

- 1979 Class, Strata and Power.
Boston: Rautledge.

